TEKST SHKOLLOR

HISTORIA DHE SHOQËRIA 6

PËR KLASËN E GJASHTË NË ARSIMIN FILLOR

Prof. Dr. Voisllav Sarakinski
Prof. Dr. Stefan Panovski
Prof. Dr. Vanço Gjorgjiev
Ivica Gjievski
Dr. Kole Pavllov
Dr. Pece Trifunovski

lamina

HISTORIA DHE SHOQËRIA 6, tekst shkollor për klasën e gjashtë në arsimin fillor
Të drejtat e autorit © 2025, Ars Lamina – publikime

Botuar nga
Ars Lamina, Shkup 2025

Redaktore
Branka Bugariska

Autorë
Prof. Dr. Voisllav Sarakinski
Prof. Dr. Stefan Panovski
Prof. Dr. Vanço Gjorgjiev
Ivica Gjievski
Dr. Kole Pavllov
Dr. Pece Trifunovski

Redaksia profesionale
Dr. Nenad Markoviq, profesor i rregullt i studimeve politike, Fakulteti Juridik „Justinian i Parë", Shkup
Dr. Biljana Giçevski, mësuese e gjeografisë
Pane Perunovski, mësues i gjeografisë
Igorçe Dunimagjloski, mësues i historisë

Përkthim nga maqedonishtja
(„ИСТОРИЈА И ОПШТЕСТВО 6, учебник за шесто одделение во основно образование ", Арс Ламина 2025)
Mr. Arjeta Cajlani

Redaksia gjuhësore
Refail Sulejmani

Dizajni
Pointer Creative Agency

Redaktimi grafik dhe teknik
Ars Lamina

Shtypi
Branko Gapo, prodhim grafik, Shkup 2025

Tirazhi
7500

Të gjitha të drejtat e rezervuara. Asnjë pjesë e këtij libri nuk mund të ribotohet ose transmetohet në asnjë formë ose me asnjë mjet, elektronik ose mekanik, duke përfshirë fotokopjimin, regjistrimin ose ruajtjen në sistem për gjetje të rikthyer pa lejen me shkrim të botuesit.

Ky tekst shkollor është miratuar për përdorim në arsimin fillor nëntëvjeçar, me Vendimin për miratimin dhe përdorimin e tekstit shkollor për lëndën Historia dhe shoqëria për klasën VI në arsimin fillor nr. 26-915/1 të datës 22.08.2025, Ministria e Arsimit dhe Shkencës e Republikës së Maqedonisë së Veriut

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

373.3.016:93/94:363.3(075.2)=18

HISTORIA dhe shoqëria 6 : tekst shkollor për klasën e gjashtë në arsimin fillor / Voisllav Sarakinski .. [и др.] ; [përkthim nga maqedonishtja Arjeta Cajlani]. - Shkup : Ars Lamina, 2025. - 214 стр. ; 29 см

Други автори: Stefan Panovski, Vanço Gjorgjiev, Ivica Gjievski, Kole Pavllov, Pece Trifunovski

ISBN 978-608-259-340-1

1. Sarakinski, Voisllav [автор] 2. Panovski, Stefan [автор] 3. Gjorgjiev, Vanço [автор] 4. Gjievski, Ivica [автор] 5. Pavllov, Kole [автор] 6. Trifunovski, Pece [автор]

COBISS.MK-ID 66756101

PARATHËNIE

Nxënës të dashur,

Para jush është teksti shkollor që do t'ju udhëheqë nëpër tri fusha: histori, gjeografi dhe arsim qytetar. Këto fusha janë të ndryshme, por të lidhura, dhe së bashku do t'ju ndihmojnë të kuptoni më mirë botën përreth jush – si u krijua, si duket dhe çfarë roli keni ju si qytetarë të rinj në të.

Përmes historisë, do të udhëtoni nëpër kohë dhe do të zbuloni se si kanë jetuar njerëzit në të kaluarën, cilat ishin qytetërimet më të mëdha dhe çfarë mund të mësojmë prej tyre. Do të njiheni me popujt e lashtë, mbretër, njerëz të zakonshëm dhe ngjarje të rëndësishme që kanë ndryshuar botën. Me gjeografinë do të hulumtoni burimet natyrore, vendet, lumenjtë dhe malet, do të kuptoni se si jetojnë njerëzit në pjesë të ndryshme të planetit. Ndërsa përmes arsimit qytetar do të flasim për vlera të tilla si drejtësia, të drejtat, liria dhe përgjegjësia – rreth asaj ç'do të thotë të jesh qytetar i ri aktiv, përgjegjës dhe i guximshëm.

Teksti shkollor është i pasur me pyetje për të menduar, aktivitete për të hulumtuar, fakte interesante dhe ilustrime që do ta bëjnë të nxënit më kreativ dhe interesant. Çdo pjesë është krijuar me kujdes që t'ju nxisë jo vetëm të mësoni, por edhe të bëni pyetje, të ndani ide dhe të lidhni njohuritë me jetën e përditshme.

Udhëtimi juaj në të kaluarën, hapësirën dhe shoqërinë fillon tani. Ju urojmë suksese në mësime, shumë kuriozitete dhe shumë zbulime të reja!

Autorët

SI PËRDORET KY TEKST SHKOLLOR

Teksti shkollor përfshin përmbajtje nga tri fusha:

histori
gjeografi
dhe
arsim qytetar.

Çdo fushë është e theksuar qartë me një ngjyrë të veçantë.

Hyrje në temë

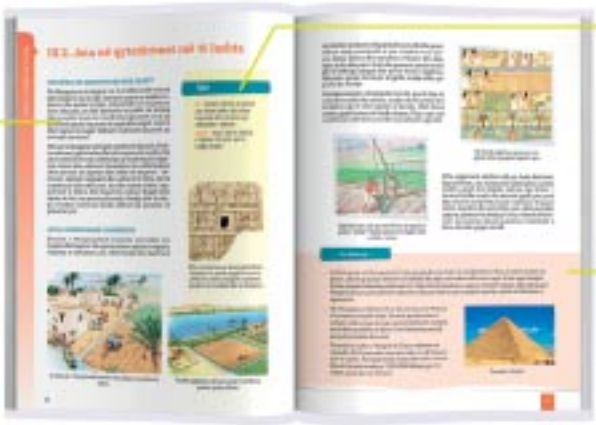
Kjo pjesë paraqet shkurtimisht temën që do të mësosh. Do të kuptosh për atë që do të lexosh, pse është e rëndësishme dhe do të të përgatit për të zotëruar më lehtë përmbajtjet që vijojnë.

Përmbajtja

Lista e përmbajtjeve të përfshira në temë.

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje të...

Këtu janë gjërat e rendítura që do të mësoni kur të përfundoni mësimin.

Përmbajtja kryesore

Kjo është pjesa më e rëndësishme e tekstit shkollor. Këtu është teksti kryesor nga i cili do të mësosh përmbajtjen e historisë, gjeografisë dhe arsimit qytetar.

Fjalor

Në fjalor janë shpjeguar termat që mund të të jenë të panjohura ose më të vështira për t'u kuptuar.

A e dini se...?

Kjo pjesë përmban fakte interesante dhe informacione shtesë që lidhen me temën.

Personalitete nga historia

Histori të personaliteteve të rëndësishme në lidhje me temën.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

Fragmente nga burime dhe tekste të lashta historike. Ato tregojnë si njerëzit e asaj kohe i kanë parë ngjarjet.

Mësoni më shumë

Shpjegime ose të dhëna shtesë që do t'ju ndihmojnë të zgjeroni njohuritë tuaja mbi temën.

Hulumtoni

Sugjerime për aktivitete, projekte ose pyetje që kërkojnë mendim ose diskutim më të thellë.

Mendoni

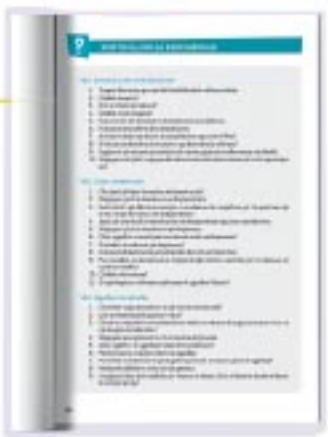
Pyetje që të nxisin të mendosh më thellë për ato që ke mësuar. Këtu vlerësohet mendimi yt, të kuptuarit dhe aftësitë për të lidhur ide të ndryshme.

Mbani mend

Përmbledhje e shkurtër e informacioneve më të rëndësishme nga mësimi. Është e dobishme ta lexosh përpara se ta përsëritësh.

Kontrolloni sa keni mësuar

Pyetje në fund të mësimit që të ndihmojnë të vlerësosh sa i ke zotëruar përmbajtjet. Me to përgatiteni për testim dhe verifikim.

Fjalor i zgjeruar

Ky është fjalori i zgjeruar me shpjegime për fjalë dhe terma që mund të mos i njihni. Gjenden në fund të tekstit shkollor dhe mund t'i referoheni sa herë që keni nevojë.

PËRMBAJTJA

Tema I: Hyrje në histori 8
I.1. Historia dhe kuptimi i saj 10

Tema II: Parahistoria 16
II.1. Komunitetet e para njerëzore 18
II.2. Besimet dhe arti i njerëzve parahistorikë 22

Tema III: Qytetërimet më të lashta 26
III.1. Shtetet e para 28
III.2. Jeta në qytetërimet më të lashta 32
III.3. Kultura e qytetërimeve më të lashta 36

Tema IV: Ballkani në kohën e lashtë 42
IV.1. Mbretëritë më të lashta në Evropë 44
IV.2. Bota e poliseve greke 48
IV.3. Mbretëria Maqedonase 52
IV.4. Ilirët dhe mbretëritë e tyre 57
IV.5. Thraket dhe Mbretëria Odrisë 61
IV.6 Koha e Aleksandrit 65
IV.7 Pasardhësit e Aleksandrit 71
IV.8 Shoqëritë ballkanike në epokën e lashtë 75
IV.9 Bota e perëndive të lashta 79
IV.10. Vatrat e shkencës dhe kulturës 82

Tema V: Roma e lashtë 88
V.1. Roma e lashte 90
V.2. Perandoria Romake 94
V.3. Shoqëria romake 98
V.4. Jeta e përditshme në Romë 102
V.5. Kultura dhe arti romak 106
V.6. Feja në kohën romake 110
V.7. Paraqitja e krishterimit 114

Tema VI: Orientimi në hapësirën gjeografike 120
VI.1. Toka në glob dhe në hartën gjeografike 122
VI.2. Shkalla dhe llojet e shkallës 125
VI.3. Llojet e hartave gjeografike 128
VI.4. Rrjeta gjeografike/hartografike, vijat e konturave dhe simbolet hartografike 131
VI.5. Gjerësia dhe gjatësia gjeografike 134
VI.6. Orientimi në hapësirë 137
VI.7. Rrotullimi i tokës dhe revolucioni i saj 140
VI.8. Koha lokale, zonat kohore dhe kufiri i datës 143

Tema VII: Gjeografia e vendeve mesdhetare 148
VII.1. Pozita gjeografike dhe pasqyra rajonale e Mesdheut 150
VII.2. Gadishulli Ballkanik dhe nenrajoni i Evropës Lindore i Mesdheut 153
VII.3. Gadishulli Apenin dhe Bregdeti Mesdhetar Francez 156
VII.4. Gadishulli Iberik 159
VII.5. Afrika dhe Azia mesdhetare 162
VII.6. Karakteristikat natyrore dhe gjeografike të vendeve mesdhetare 165
VII.7. Klima, hidrografia, bota bimore dhe shtazore 168
VII.8. Populsia dhe vendbanimet e vendeve mesdhetare 172
VII.9. Gjuhët, fetë, ushqimi dhe arkitektura 175
VII.10. Karakteristikat ekonomike dhe gjeografike 179
VII.11 Vende turistike dhe monumentet kulturore 182

Tema VIII: Demokracia dhe ligjet 188
VIII.1. Demokracia dhe rendi demokratik 190
VIII.2. Llojet e demokracisë 193
VIII.3. Zgjedhjet demokratike 196
VIII.4. Ndarja e pushtetit 199
VIII.5. Sundimi i ligjit 202
VIII.6. Parimet e qeverisjes së mirë 205

Fjalor i fjalëve të reja dhe më pak të njohura 211

HYRJE NË HISTORI

Hyrje

Historia është dëshmi e qytetërimit njerëzor dhe pasqyrë e përvojave që kanë formësuar kulturën dhe shoqërinë tonë. Ajo studion ngjarjet, dukurit dhe ndryshimet që kanë ndodhur gjatë shekujve, nga shoqëritë e para të njerëzimit deri në ditët e sotme. Duke studiuar burimet historike, siç janë dokumentet, artefaktet dhe traditat popullore, historianët zbulojnë të vërtetën rreth të kaluarës dhe krijojnë një pamje të jetës së paraardhësve tanë. Historia na mëson të kuptojmë rrënjët tona dhe të nxjerrim mësime nga përvojat e brezave të kaluar, duke ndërtuar lidhje më të fortë midis së kaluarës dhe së tashmes.

PËRMBAJTJET

- I.1. Historia dhe kuptimi i saj
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të shpjegoni rëndësinë e mësimit të historisë si lëndë;
- ✓ të klasifikoni dhe krahasoni burimet historike sipas besueshmërisë së tyre dhe të vlerësoni rëndësinë e tyre për historinë si shkencë;
- ✓ të shpjegoni ndarjen e historisë në periudha dhe të krahasoni tiparet kryesore të periudhave historike;
- ✓ të krahasoni mënyrat e llogaritjes së kohës në të kaluarën dhe sot dhe të llogaritni periudhat kohore;

... dhe do të zhvilloni respekt për historinë si shkencë dhe lëndë mësimore dhe për rolin e saj në shoqërinë moderne.

I.1. Historia dhe kuptimi i saj

LËNDA DHE DETYRA E HISTORISË

Në jetën e tonë të përditshme shpesh e dëgjojmë fjalën **histori**. Kjo fjalë tregon gjithçka që ka ndodhur në të kaluarën: ngjarje, dukuri dhe ndryshime në jetën dhe aktivitetet e njerëzve.

Histori quhet edhe shkenca që studion të kaluarën, që nga shfaqja e njeriut deri në ditët e sotme. Shkenca historike studion ngjarjet dhe dukurit e kaluara, i krahason ato, i shpjegon dhe zbulon lidhjet e tyre të ndërsjella. Shkenca historike quhet edhe **historiografi**. Më shumë se 2500 vjet më parë historiografi grek Herodoti shkroi veprën e parë historike, në të cilën përshkroi luftërat midis grekëve dhe persëve. Për këtë arsye, që në kohët e lashta ai u quajt "babai i historisë".

Shkencëtarët që studiojnë të kaluarën quhen historianë. Ata studiojnë gjurmët e lëna nga njerëzit në të kaluarën dhe përmes tyre zbulojnë sekretet e kohës në të cilën ata jetuan. Historianët publikojnë kërkimet e tyre në libra, revista, enciklopedi, atlase, në televizion dhe në internet.

Historia që hulumton dhe studion të kaluarën e gjithë njerëzimit quhet **histori e përgjithshme,** ndërsa ajo që studion të kaluarën e një populli të caktuar ose të një shteti quhet **histori kombëtare.**

NDARJA E HISTORISË

Historia e njerëzimit ndahet në pesë periudha kryesore historike: parahistoria, koha e lashtë, mesjeta, koha e re dhe koha më e re.

Parahistoria përfshin periudhën nga shfaqja e njeriut deri në zbulimin e shkrimit dhe formimin e shteteve të para. Pas saj vjen **koha e lashtë** ose **antikiteti**. Kjo periudhë zgjat nga krijimi i shteteve të para deri në rënien e Perandorisë Romake Perëndimore. Me periudhat e tjera historike do të mësoni në njësitë vijuese.

E kaluara e njerëzimit ndahet edhe sipas materialit nga i cili njerëzit i prodhonin veglat dhe armët e tyre. Në kohët më të lashta veglat bëheshin prej guri, më pas prej bakri, pastaj prej bronzi dhe në fund prej hekuri. Kjo ndarje përdoret nga arkeologët të cilët e klasifikojnë historinë e hershme të njeriut në kohën e gurit, bakrit, bronzit dhe hekurit.

Muza Klio
Në mitologjinë e lashtë greke, Klio ishte muza mbrojtëse e historisë. Ajo ishte vajza e perëndeshës së kujtesës, Mnemosina.

Fjalor

mit – histori që flet për perënditë dhe heronjtë.

legjendë – histori për disa ngjarje ose persona të largët, ekzistenca e të cilëve nuk vërtetohet nga burime të besueshme historike.

arkeologji – shkencë që studion të kaluarën e njeriut nëpërmjet mbetjeve materiale nga kulturat dhe qytetërimet e lashta.

lokalitet – vend në të cilin janë gjetur mbetje materiale nga e kaluara dhe në të cilin bëhen gërmime arkeologjike.

BURIMET HISTORIKE

Historitë që i rrëfejnë historianët bazohen në gjurmë të ruajtura nga e kaluara. Nga njerëzit që kanë jetuar para nesh kanë mbetur vendbanime, sende, dokumente, letra, fotografi, gazeta dhe libra. Këngët popullore, legjendat dhe kujtimet familjare kanë arritur te ne, të cilat na zbulojnë jetën e tyre në të kaluarën. Të gjitha këto gjurmë të veprimtarisë njerëzore përgjatë shekujve quhen **burime historike**.

Burimet historike ndahen në **materiale** dhe të **shkruara** si dhe përdoren edhe **rrëfime gojore**.

Në **burimet materiale** përfshihen ndërtesat e vjetra, monumente, vepra arti, sende shtëpiake, armë, vegla, veshje, para, stoli, enë dhe shumë gjëra të tjera. Burimet materiale janë shumë të rëndësishme për studimin e së kaluarës më të hershme. Me studimin e tyre merret arkeologjia.

Burime materiale të ekspozuara në një ekspozitë muzeale

Periudhat e mëdha historike të paraqitura në një vijë kohore

Arkeologët gërmojnë një lokalitet arkeologjik

Plakë sumeriane me shkrim kuneiform

Pasi zbuluan shkrimin, njerëzit filluan të lënë shënime për ngjarje të rëndësishme, marrëveshje paqësore dhe ligje në gur apo në pllaka prej argjili. Më vonë u shfaqën edhe librat e parë, e pas tyre raporte të ndryshme, përshkrime të vendbanimeve, letra dhe gazeta. Të gjitha këto dëshmi të shkruara quhen **burime të shkruara**.

Me rrëfime gojore nënkuptohen legjendat, mitet, tregimet dhe këngët. Në to ka mjaft pasaktësi, ngjarje dhe persona të trilluar, prandaj historianët i përdorin me shumë kujdes.

Shkrimi hieroglif egjiptian

Herodoti

Personalitete të historisë

Herodoti ishte historiograf grek i cili jetoi në shekullin V para erës sonë. Ai ishte një nga shkrimtarët e parë që shënoi ngjarje të vërteta nga e kaluara. Ai udhëtoi në shumë vende dhe pyeti shumë njerëz për legjendat, jetën dhe luftërat e tyre. Në veprën e tij "Historia" ai na rrëfen për luftën e madhe midis grekëve dhe Persisë, por gjithashtu i përshkruan vendet që i vizitoi, kulturat e ndryshme që i takoi dhe legjendat që ia treguan. Disa nga këto histori ndoshta nuk janë plotësisht të vërteta, por megjithatë edhe sot e lexojmë veprën e tij për ta kuptuar botën antike.

LLOGARITJA E KOHËS

Koha që ka kaluar llogaritet në ditë, muaj dhe vite. Koha prej dhjetë vitesh quhet **dekadë**, prej njëqind vitesh – **shekull** dhe prej një mijë vitesh – **milenium**.

Njerëzit në të kaluarën nuk kishin mjete për të matur lehtë kohën. Ata orientoheshin sipas botës që e shihnin rreth vetes. Në fillim dallonin vetëm ditën dhe natën, e më pas edhe stinët e ndryshme të vitit. Kështu e dinin kur duhet të mbillnin, kur të korrnin ose të mblidhnin frytet.

Popujt të cilët krijuan qytetërimet e para krijuan edhe kalendarët e parë. Disa prej tyre bazohen në lëvizjen e diellit, ndërsa të tjerët – në shfaqjen dhe lëvizjen e hënës; kalendarët e parë i quajmë **diellorë** (solarë), ndërsa të dytët – **hënorë** (lunarë).

Çdo popull ka pasur ndonjë ngjarje të rëndësishme me të cilën ka llogaritur vitet. Hebrenjtë e numëronin kohën nga krijimi i botës, egjiptianët – sipas sundimit të faraonëve, grekët – sipas Lojërave Olimpike, ndërsa romakët – nga themelimi i qytetit të Romës. Krishterët e llogarisin kohën nga lindja e Jezu Krishtit, ndërsa myslimanët – nga migrimi i profetit Muhamed nga Meka në Medinë.

Sot në shumicën e vendeve vitet numërohen nga lindja e Jezu Krishtit. Për ngjarjet që kanë ndodhur **para lindjes së tij**, themi se kanë ndodhur **para erës sonë**

Klepsidër, orë greke me ujë, origjinal dhe rindertim

(p.e.s.) ose në **erën e vjetër**. Për ngjarjet që kanë ndodhur **pas lindjes së tij**, themi se kanë ndodhur **në erën tonë** ose **në erën e re (e.r.)**. Vitet **para erës sonë** numërohen mbrapsht, nga numri më i madh te numri më i vogël, për shembull: 120 → 119 → 118 viti p.e.s. Ndërsa vitet **e erës sonë** i numërojmë përpara, nga numri më i vogël te numri më i madh, për shembull: viti 2023→ 2024 → 2025.

Ora diellore romake nga Tempulli i Apolonit në Pompei.

Ora diellore në Shkup

Fjalor

kalendar lunar (hënor) – kalendar në të cilin gjatësia e muajve varet nga fazat e hënës.

kalendar solar (diellor) – kalendar në të cilin gjatësia e muajve varet nga pozita e diellit në lidhje me yjet

Hulumtoni

Çfarë gjurmësh të së kaluarës ka në vendin ku jetoni?

A ka ndonjë send të vjetër në shtëpinë tuaj apo në rrethinën tuaj? Si duket? Për çfarë përdoret?

Më të moshuarit e familjes (gjyshja, gjyshi) a dinë ndonjë tregim gojor për ndonjë ngjarje apo personazh nga e kaluara?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse burimet më të vjetra materiale gjenden nën tokë?
2. Pse thuhet: "Historia është mësuese e jetës"?
3. Çfarë mund të mësojmë për jetën e sotme përmes ngjarjeve të së kaluarës?
4. Ç'do të dëshironit që njerëzit në të ardhmen të dinë për kohën në të cilën po e jetoni ju?

Mbani mend

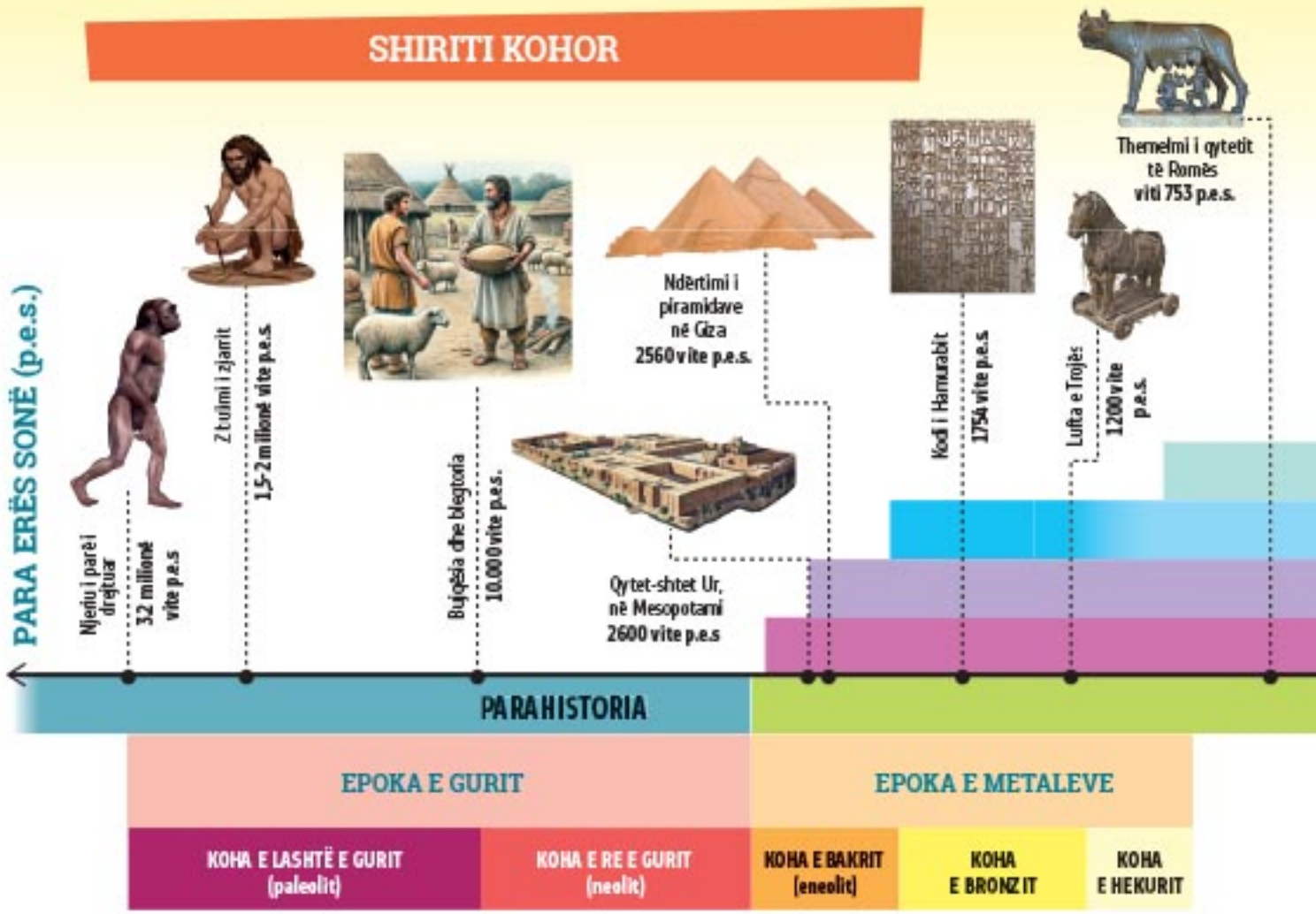
- Historia studion ngjarjet dhe ndryshimet në jetën e njerëzve në të kaluarën.
- E kaluara studiohet me ndihmën e burimeve historike: materiale, të shkruara dhe gojore.
- Historia e gjithë njerëzimit quhet histori e përgjithshme, ndërsa historia e një populli ose shteti të vetëm quhet histori kombëtare.
- Historia ndahet në pesë periudha të mëdha: parahistoria, koha e lashtë, mesjeta, koha e re, koha më e re (bashkëkohore)
- Kohën historike e llogarisim sipas lindjes së Jezu Krishtit. Ngjarjet para lindjes së tij i quajmë para erës sonë (p.e.s.), ndërsa ngjarjet pas lindjes së tij – të erë sonë (e.s.).

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

I.1. Historia dhe kuptimi i saj

1. Ç'do të thotë fjala "histori" dhe nga cila gjuhë rrjedh?
2. Pse njerëzit kanë filluar të studiojnë historinë?
3. A janë të gjitha ngjarjet e së kaluarës pjesë e historisë? Shpjegoni.
4. Pse historia konsiderohet si "mësuese e jetës"?
5. Për kë themi se është "babai i historisë" dhe pse e ka marrë këtë emër?
6. Ç'janë burimet historike? Emërto dhe përshkruaj çfarë llojesh ekzistojnë.
7. Cili është dallimi midis burimit të shkruar dhe atij gojor?
8. Çfarë ndodh kur dikush shkatërron qëllimisht burimet historike?
9. Cili është dallimi midis faktit dhe mendimit në një burim historik?
10. Pse thuhet se historia na ndihmon të kuptojmë të tashmen?

SHIRITI KOHOR

PARAHISTORIA DHE KOHA E LASHTË

Periudha historike

- PARAHISTORIA 3.3 mil-3000 vite p.e.s.
- KOHA E LASHTË (antika) 33.000-476 p.e.s.
- KOHA E LASHTË E GURIT (paleolit) 3.3 milionë-10.000 vite p.e.s
- KOHA E RE E GURIT (neolit) 10.000-3.500 vite p.e.s.
- KOHA E BAKRIT (eneolit) 3.500 -3.000 vite p.e.s.
- KOHA E BRONZIT 3.000 -1.200 vite p.e.s.
- KOHA E HEKURIT 1.200 – 500 vite p.e.s.

Qytetërimet më të lashta

- EGJITPI I LASHTË – vitet 3.100 – 31 p.e.s.
- LINDJA E LASHTË – vitet 2.600 – 330 p.e.s.
- QYTETËRIMI KRETO-MIKENAS – vitet 2.100 – 1.200 p.e.s.
- GREQIJA E LASHTË – vitet 1200-338 p.e.s.
- ROMA E LASHTË – vitet 753 p.e.s. – 476 e.s.

Themelet e para të demokracisë (Solloni) viti 594 p.e.s.

Roma bëhet republikë viti 509 p.e.s.

Ligjet e 12 tabelave viti 451 p.e.s.

Filipi i II bëhet mbret viti 359 p.e.s.

Aleksandri i Madh pushton Egjiptin dhe themelon qytetin e Aleksandrisë viti 331 p.e.s.

Jul Cezari bëhet diktator për jetë viti 44 p.e.s.

Oktavian Augusti bëhet perandori i parë romak viti 27 p.e.s.

ROMA E LASHTË

GREQIA E LASHTË

LINDJA E LASHTË

EGJIPTI I LASHTË

0

ERËS SONË (e.s.)

KOHA E LASHTË

Viti 1
Lindja e Jezu Krishtit

Viti 313
Edikti i Milanos

PARAHISTORIA

Hyrje

Prehistoria është periudha më e gjatë dhe më misterioze e historisë njerëzore, e cila përfshin kohën para shpikjes së shkrimit dhe formimit të shteteve të para. Në këtë periudhë njerëzit jetuan si gjahtarë dhe mbledhës, zbuluan gradualisht zjarrin dhe krijuan mjete primitive. Zhvillimi i bujqësisë dhe blegtorisë bëri të mundur themelimin e vendbanimeve dhe komuniteteve të para, ku njerëzit formuan bazat e jetës kulturore dhe besimeve fetare. Shprehjet artistike, si pikturat nëpër shpella dhe skulpturat, dëshmojnë për përpjekjet e tyre për të kuptuar botën përreth. Parahistoria është kohë e të mësuarit, zbulimit dhe krijimit të themeleve të qytetërimit njerëzor.

PËRMBAJTJET

- II.1. Komunitetet e para njerëzore
- II.2. Besimet dhe arti i njerëzve parahistorik
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të shpjegoni formimin e komuniteteve të para njerëzore dhe kalimin nga mënyra nomade e jetesës në atë të përhershme;
- ✓ të shpjegoni dhe të krahasoni jetën e njerëzve në kohën e gurit dhe metalit;
  të shpjegoni ndryshimet shoqërore dhe ekonomike dhe jetën e përditshme të njerëzve në kohërat parahistorike;
- ✓ të përshkruani arritjet kulturore, shkencore dhe teknologjike të njerëzve parahistorikë;
- ✓ të shpjegoni dhe të krahasosh besimet e njerëzve parahistorikë.

II.1. Komunitetet e para njerëzore

PREJARDHJA DHE SHFAQJA E NJERIUT

Më parë prejardhja e njeriut shpjegohej përmes zotërve. Sumerët besonin se zotat i kishin krijuar njerëzit nga argjila për të punuar për ta. Grekët mendonin se titani Prometeu e kishte bërë njeriun nga argjila, ndërsa perëndesha Atena i kishte dhënë frymë jete. Krishterimi mëson se Zoti e krijoi njeriun që të sundojë mbi tokën, ndërsa sipas islamit, Allahu e krijoi njeriun nga dheu dhe i fryu shpirtin.

Në shekullin XIX shkencëtari anglez Çarls Darvin dëshmoi se njeriu është krijuar nëpërmjet një procesi të gjatë të quajtur **evolucion**. Evolucioni do të thotë që, gjatë miliona vjetëve, qeniet e gjalla ndryshojnë dhe përmirësohen gradualisht për të mbijetuar më lehtë. Përmes evolucionit ndryshojnë edhe forma, pamja dhe veçoritë e tyre.

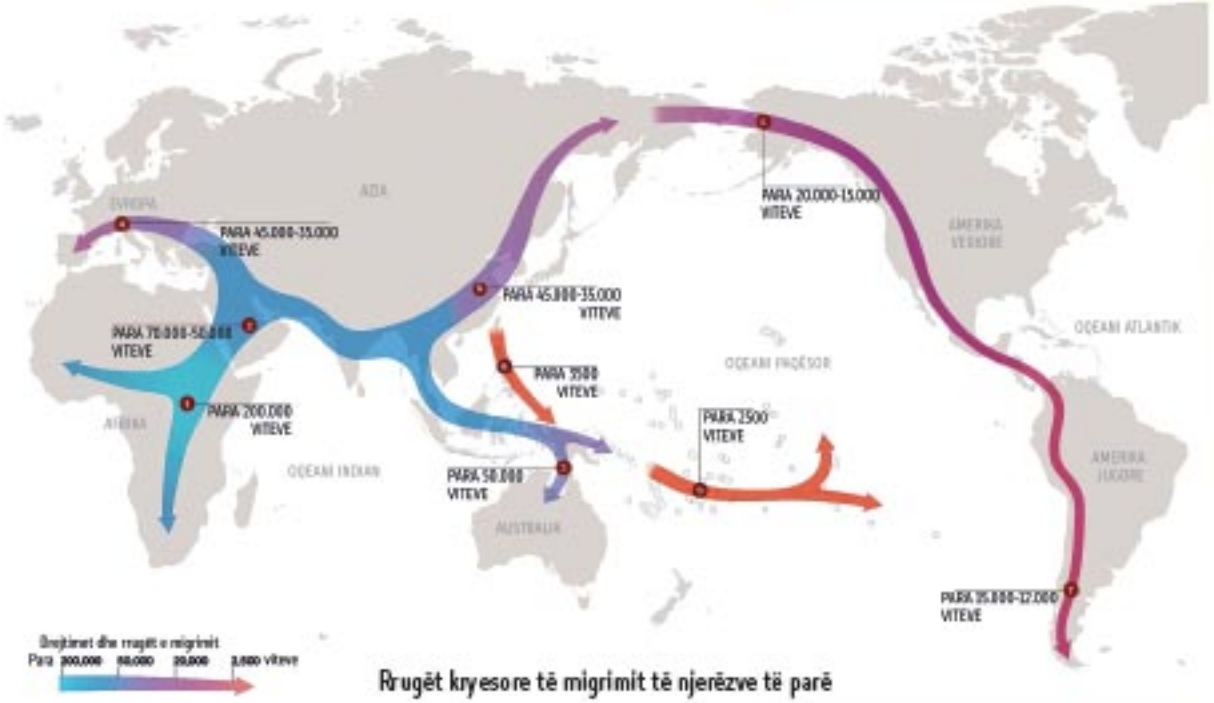
Njerëzit më të hershëm kanë jetuar para miliona vjetësh dhe ngjanin me majmunët. Me kalimin e kohës ata filluan të ecin në dy këmbë dhe pastaj të përdorin vegla për t'u ndihmuar në jetën e përditshme. Njerëzit e parë nuk dinin të flisnin, por kuptoheshin përmes mimikave dhe thirrjeve. Arsyeja dhe të folurit janë zhvilluar gradualisht. Gjuha është shumë e rëndësishme për mirëkuptimin mes tyre dhe luajti një rol të madh në zhvillimin e mëtejshëm të njeriut.

Gjatë evolucionit gradualisht janë ndryshuar rritja, pamja dhe aftësitë e njeriut.

Njerëzit filluan të ruajnë zjarrin dhe të pjekin mishin që e hanin.

Rrugët kryesore të migrimit të njerëzve të parë

Njeriu i parë në fillim i frikësohej zjarrit dhe ikte prej tij. Me kalimin e kohës e kuptoi se zjarri ngroh, ndriçon dhe i largon kafshët e egra. Prandaj filloi ta ruante dhe ta mbante të ndezur. Më vonë mësoi edhe vetë të ndizte zjarr duke fërkuar dru të thatë ose duke nxjerrë shkëndija nga gurët. Falë zjarrit, njerëzit kanë mundur të mbijetonin edhe në vende më të ftohta, të pjeknin mishin dhe të gatuanin ushqimin.

SHFAQJA E BUJQËSISË DHE BLEGTORISË

Njerëzit e parë jetuan në grupe të quajtura **hordhi**. Kështu ndiheshin më të sigurt nga sulmet e kafshëve dhe njerëzve të tjerëve. Ata ushqeheshin duke mbledhur ushqime nga natyra dhe pas zbulimit të harkut dhe shigjetës, filluan të gjuajnë kafshë.

Në fund të kohës së gurit klima filloi të ndryshojë. Akullnajat që mbulonin tokën më parë mbetën vetëm në veriun e largët. Në tokat ku u tërhoqën akullnajat, u formuan pyje dhe livadhe me bimë të ndryshme. Lumenjtë krijuan tokë pjellore, ku rritej thekër, drithëra dhe grurë të egër.

Tani njerëzit mund të prodhonin vetë ushqimin e tyre. Në fillim vetëm e mblodhën grurin, por shpejt mësuan edhe ta mbillnin. Filluan të mbajnë tufa të dhive të egra, dele dhe lopë, gradualisht i zbutën dhe filluan të kujdeseshin për to. Kështu, nga gjuetarë dhe mbledhës, njerëzit u shndërruan në bujq dhe blegtorë.

Vendbanim i hershëm bujqësor. Njerëzit filluan të mbillnin të korrat e tyre afër shtëpive të tyre.

ZBULIMI I METALEVE

Gjatë kërkimit të gurëve njeriu zbuloi xehet dhe mësoi të nxirrte metale. Kështu filloi koha e metaleve. Veglat metalike zëvendësuan ato prej guri, pasi kishin formë më të përpiktë dhe ishin më të lehta për përdorim.

Së pari u zbulua bakri, por ky metal ishte shumë i butë dhe veglat lakoheshin lehtë. Më vonë njerëzit mësuan të përzinin bakrin me kallaj, për të krijuar bronzin. Veglat prej bronzi ishin më të forta dhe më të qëndrueshme. Më vonë u zbulua hekuri, i cili ishte edhe më i fortë dhe më i qëndrueshëm se bronzi.

Ky zbulim i metaleve bëri të mundur edhe shpikjen e plugut, parmendës, karrocës dhe rrotës, duke mundësuar prodhim më të madh dhe akumulim të ushqimit dhe produkteve të tjera. Shpejt pas kësaj filluan të shfaqeshin lagjet e para të organizuara njerëzore.

Fjalor

evolucioni – zhvillimi dhe ndryshimi i ngadalshëm dhe i vazhdueshëm i organizmave të gjallë nga një gjeneratë në tjetrën

LAGJET E PARA

Njerëzit e parë nuk kishin vendbanime të përhershme, por ndërtonin strehime të përkohshme. Mirëpo, pasi u shfaq bujqësia, njerëzit u lidhën me tokën dhe filluan të ndërtojnë vendbanime të përhershme në formë kasollesh dhe stane të nëndheshme. Mbi ujë ata ndërtonin kasolle mbi shtylla, të quajtura "vendbanime mbi shtylla".

Pasi ndryshoi mënyra e jetesës, njerëzit tashmë nuk jetonin më në hordhi, por në bashkësi të përbëra nga të afërmit, të quajtura **fise**. Disa fise (ose shtresa të gjera familjare) formonin **vëllazëri**, ndërsa disa vëllazëri formonin **farefisni** (fis të madh). Të gjithë anëtarët e komunitetit ishin të barabartë, e gjithçka që prodhonin ishte e përbashkët. Ky organizim quhet **organizim i fisnor**.

Banim i përhershëm që nga periudha neolitike

ZANATET DHE SHKËMBIMI TREGTAR

Jetesa në lagjet të përhershme ishte shumë e dobishme për njerëzit. Ata i mbushnin shtëpitë e tyre me pajisje

A e dini se...

- për shkak të vendpozitës dhe kushteve të volitshme natyrore, Maqedonia dhe Ballkani kanë qenë të banuara që në kohët më të lashta. Gjurmët e para të jetës së njerëzve në këto troje datojnë nga koha e lashtë e gurit (paleolitit). Atëherë njerëzit merreshin me bujqësi primitive, blegtori, gjueti, peshkim dhe qeramikë. Ata kishin vendbanime të përhershme afër lumenjve, liqeneve, detit dhe në ultësira.

Rindërtimi i një shtëpie nga koha e re e gurit në fshatin neolitik Tumba Maxhari, Shkup.

- vendbanime parahistorike janë zbuluar në shumë vende në Maqedoni. Gjurmë të vendbanimeve nga koha e lashtë dhe e re e gurit janë gjetur afër fshatit Tarincë (rrethi i Shtipit), në Porodin (rrethi i Manastirit), në Govrlevë, Zelenikovë dhe Maxhar (rrethi i Shkupit), në Amzabegovë (rrethi i Sveti Nikollës) dhe në vende të tjera. Aty janë gjetur enë argjili, vegla dhe armë. Vendbanime nga koha e metaleve janë zbuluar në shumë vende në Pellagoni, në Trebenisht (rrethi i Ohrit), në Brazdë (rrethi i Shkupit), në kodrën e Vardarit (rrethi i Gjevgjelisë) dhe në vende të tjera.

Rindërtimi i një vendbanimi mbi shtylla në "Gjirin e eshtrave" afër Peshtanit, Ohër

- në Maqedoni janë zbuluar edhe vendbanime mbi shtylla në Liqenin e Ohrit dhe të Prespës. Njerëzit i ndërtonin ato për t'u mbrojtur nga sulmet e kafshëve të egra dhe të armiqve. Banorët e këtyre vendbanimeve mbi shtylla ushqimin e tyre kryesisht e siguronin nga liqenet, duke zënë peshq dhe shpezë.

Personalitete të historisë

"Eci" ishte njeri parahistorik, i cili ka jetuar para më shumë se 5000 vjetësh në Alpet e Ectalit, midis Italisë dhe Austrisë. Në vitin 1991 dy alpinistë e gjetën trupin e tij të ngrirë në një akullnajë. Për shkak se kishte qenë i ngrirë për mijëra vjet, trupi ishte ruajtur në mënyrë të shkëlqyer. Eci kishte tatuazhe në trup dhe me vete mbante mjete të ndryshme, madje edhe hark dhe shigjeta. Me gjasë ka qenë gjuetar ose bari. Në trupin e tij vëreheshin plagë, prandaj mendohet se ka marrë pjesë në ndonjë luftë para se të vdiste. Eci është një nga mumiet më të ruajtura nga parahistoria. Shkencëtarët kanë studiuar trupin e tij dhe kanë zbuluar shumë gjëra për mënyrën e jetesës së njerëzve parahistorikë.

shtëpiake dhe ruanin të korrat për t'i mbrojtur nga kafshët. Kulturat e reja drithërore jepnin prodhim të pasur dhe mund të ruheshin më gjatë. Nga puna e bujqve ushqeheshin edhe njerëzit që nuk punonin tokën, por prodhonin sende për jetën e përditshme.

Kështu u shfaqën zanatet e para. Krijoheshin dhe përmirësoheshin vegla të reja, si drapëri, kazma dhe tezgjahu. Njerëzit filluan të bëjnë enë prej argjilës dhe t'i pjekin në furrë, duke krijuar kështu qeramikën e parë. Gratë tjerrnin lesh dhe endin lirin dhe konopin.

Me kalimin e kohës njerëzit filluan të shkëmbenin tepricat e ushqimit dhe sendeve; kështu u lind **tregtia**. Para se të shpikeshin paratë, shkëmbimi bëhej me mallra. Por grumbullimi i tepërt i prodhimeve shkaktoi dallime midis njerëzve; shoqëria u nda në të pasur dhe të varfër. Njerëzit arritën në pragun e shfaqjes së shtetit.

Tregtia me shkëmbim: farkëtari e shkëmben sëpatë për dhi

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse të folurit ishte një nga përfitimet më të rëndësishme për njeriun e lashtë?
2. Si dhe pse bujqësia dhe blegtoria zëvendësuan gjuetinë dhe mbledhjen si mënyrë ushqimi për njeriun?
3. Cili ishte roli i metaleve në jetën e njeriut në parahistori? Çfarë ndryshimesh solli zbulimi i tyre?

Mbani mend

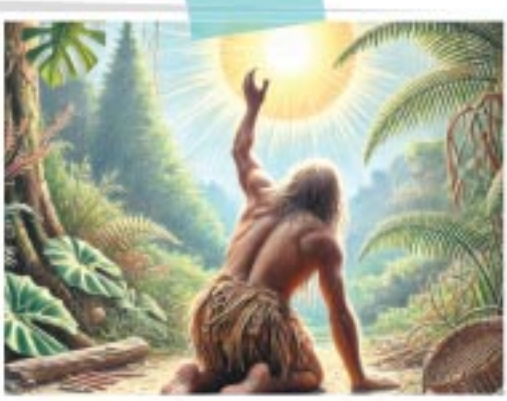
- Njeriu është krijuar përmes një procesi të gjatë të quajtur evolucion. Me kalimin e kohës ai filloi të jetojë në bashkësi dhe të merret me bujqësi dhe blegtori.
- Ashtu siç rriteshin bashkësitë, njerëzit e përmirësonin mënyrën e jetesës, mësuan të përpunonin metalet dhe të jetonin në fise, vëllazëri dhe farefisni.
- Për shkak të vendpozitës së tyre dhe kushteve të volitshme natyrore, Maqedonia dhe Ballkani kanë qenë të banuara që në kohërat më të hershme. Mbetje nga ajo periudhë janë gjetur në disa lokalitete arkeologjike në të gjithë vendin.

II.2. Besimet dhe arti i njerëzve parahistorikë

BESIMET E NJERËZVE PARAHISTORIKË

Njerëzit parahistorikë nuk mund t'i shpjegonin dukuritë natyrore si bubullima, vetëtima, shiu, bora, dita, nata dhe sëmundjet. Ata kishin frikë nga këto dukuri, sepse besonin se shkaktoheshin nga forca të padukshme, të cilat i imagjinonin si shpirtra.

Duke punuar tokën, bujqit kuptuan se pjelloria e saj varej nga dukuritë natyrore, sidomos nga dielli dhe shiu. Prandaj kjo është arsyeja pse atyre u jepen veti mbinatyrore dhe i konsideruan si perëndi. Dielli dhe Toka u konsideruan si burim i jetës dhe respektoheshin si hyjnitë më të larta, mbrojtësit e pjellorisë dhe lindjes. Njerëzit u drejtoheshin atyre dhe i luteshin që t'ua plotësonin ndonjë dëshirë apo nevojë, për shembull të binte shi, të dilte dielli ose viti të ishte i begatë. Përveç Diellit dhe Tokës, paraardhësit tanë nderonin më së shumti Perëndeshën-nënë, të cilën e konsideronin si paraardhësen e botës së gjallë. Për nder të saj, ata krijonin figura grash nga guri, eshtrat ose argjila.

Njerëzit parahistorikë e konsideronin diellin hyjni...

...dhe kishin frikë nga vetëtimat dhe bubullimat, si nga shpirti i keq

TOTEMËT DHE JETA E PËRTEJME

Njerëzit parahistorikë besonin se kishin prejardhjen nga ndonjë kafshë dhe se mbijetesa e tyre varej prej saj. Ky besim quhet **totemizëm**, sipas fjalës **totem**, që do të thotë paraardhës i fisit ose i farefisit. Paraardhësit dhe të afërmit e vdekur konsideroheshin si shpirtra të fuqishëm-mbrojtës. Njerëzit u drejtonin lutje dhe u ofronin sakrifica për t'i qetësuar forcat e së keqes dhe për të marrë mbrojtje nga perënditë e mira. Së shpejti u shfaqën edhe priftërinjtë e parë, të cilët kryenin këto rite fetare. Ata konsideroheshin si ndërmjetës mes njerëzve dhe hyjnive, ndërsa besohej se kishin fuqi magjike.

Bujqit e parë i varrosnin të vdekurit në gropa të cekëta nën dyshemenë e shtëpisë ose afër shtëpisë, brenda kufijve të vendbanimit. Të gjallët besonin se kështu do ta ruanin lidhjen me të vdekurit dhe do të merrnin mbrojtjen e tyre. Në varre vendosnin gjëra që kishin përdorur gjatë jetës – vegla, armë, enë, stoli – që t'u shërbenin edhe pas vdekjes. Nga fundi i kohës së gurit të vdekurit filluan të varroseshin në vende të veçanta jashtë vendbanimeve; këto vende arkeologët i quajnë **nekropole**.

Shtyllë parahistorike me totem nga lokaliteti Gebekli Tepe, Turqi

PARAQITJE ARTISTIKE PËR BOTËN

Paraardhësit tanë i shprehnin mendimet dhe ndjenjat e tyre përmes formave të ndryshme të artit. Lloji më i njohur i artit parahistorik janë pikturat në shpella tëvjetra dhjetëra mijëra vjet. Në shpellën Lasko në Francë janë pikturuar kuaj, drerë dhe demë me detaje të jashtëzakonshme dhe ngjyra të gjalla, ndërsa në shpellën Altamira në Spanjë shihen piktura të bizonëve, drerëve dhe derrave të egër. Artisti vizatonte konturet me një copë qymyr të marrë nga vatra dhe më pas i ngjyroste figurat me baltë tëverdhë ose të kuqe të përzier me yndyrë shtazore. Skenat paraqisnin veprimtarinë më të rëndësishme të njeriut të asaj kohe – sigurimin e ushqimit; Njerëzit besonin se duke vizatuar kafshët se do t'i gjuanin, do të siguronin gjueti të suksesshme.

Njerëzit parahistorikë punonin edhe skulptura. Më e njohura është një figurë e një gruaje të madhe, e gjetur afër qytetit të vogël Vilendorf në Austri; arkeologët e kanë quajtur

Në muret e shpellave njeriu paraqiste botën që e rrethonte. Në ilustrim, pikturë në shpellë nga Lasko, Francë.

Punëtorët i hulumtojnë pikturat e shpellës në shpellën Altamira, Spanjë

Fjalor

shpirt (fantazmë) – fuqi e imagjinuar, e padukshme, mbinatyrore.

ritual – veprim simbolik me kuptim fetar ose shpirtëror, që kryhet sipas një rituali të caktuar.

totem – paraardhës, themelues i fisit ose farefisit; shtyllë me përshkrim të paraardhësit ose mbrojtësit.

nekropol – vend i vjetër varri me shumë varreza, ku njerëzit janë varrosur shumë kohë më parë.

"Adami nga Govrleva", pjesë nga figura e një burri të ulur, e gjetur në lokalitetin Cerje, fshati Govrlevë, në rrethinën e Shkupit

Figurina e njohur me emrin "Venera nga Vilendorfi"

"Njeriu-luan" nga Holenshtajni, figurë prej fildishi elefanti

"Venera e Vilendorfit". Ekzistojnë edhe figura të tjera të ngjashme, të quajtura gjithashtu "Venera"; disa prej tyre janë punuar nga eshtrat e mamutit dhe në njërën prej tyre artisti ka paraqitur fytyrën njerëzore. Shumë e njohur është edhe figura e "Njeriut-luan", e cila është e vjetër rreth 40.000 vjet.

Venera nga Brasempui

Personalitete të historisë

"Venera nga Brasempui" është figurë e vogël, e vjetër rreth 25.000 vjet. Është zbuluar rastësisht, në një shpellë në Francë, nëvitin 1894. Është gdhendur nga ashti i mamutit, ka lartësi prej vetëm rreth 4 cm dhe ndoshta ka qenë pjesë e një skulpture më të madhe. Në këtë Venerë shohim përpjekjen e parë për të paraqitur një fytyrë: vërehen detaje të holla si balli, sytë dhe hunda, si dhe vija që mund të përfaqësojnë flokët ose një mbulesë koke. Arkeologët nuk janë të sigurt se ç'ka përfaqësuar saktësisht, por është e mundur të ketë qenë simbol i bukurisë ose i pjellorisë.

A e dini se...

- ... në Porodin dhe disa vendbanime të tjera në Pellagoni janë gjetur mbetje të mrekullueshme të qeramikës. Këto janë modele qeramike të shtëpive, mbi oxhakun e të cilave është vendosur një formë cilindrike me fytyrë njerëzore.
- ... gjatë kohës së matriarkatit edhe hyjnitë janë imagjinuar dhe paraqitur në formë femërore. Hyjnia kryesore të asaj kohe njihet si Perëndesha e Madhe Nënë. Në rrethinën e Shkupit (Maxhari, Govrlevë) janë zbuluar figura të vogla të perëndeshës-nënë.

Hulumtoni

Imagjinoni sikur edhe ju jeni artist parahistorik. Cilat ngjyra do të përdorni më së shumti në pikturat tuaja? Çfarë skena do të paraqisnit? Me cilat kafshë? Përpiquni të vizatoni një skenë në stilin e pikturave parahistorike të shpellave!

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si kanë lindur besimet te njerëzit e parahistorisë?
2. Pse njerëzit në parahistori kanë besuar në shpirtra (fantazma)?
3. Çfarë kanë vizatuar më së shpeshti njerëzit në muret e shpellave? Pse?

Mbani mend

- Njerëzit e parahistorisë nuk kanë mundur t'i shpjegojnë dukuritë natyrore, prandaj i kanë imagjinuar si shpirtra dhe forca të padukshme. Ata besonin se vinin nga ndonjë kafshë – ky besim quhet totemizëm.
- Paraqitjet më të vjetra artistike të zbuluara në botë janë vizatimet në shpellat në Lasko (Francë) dhe Altamira (Spanjë), si dhe figurina "Venera" dhe "Njeriu-luan".

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

II.1 Bashkësitë e para njerëzore

1. Ç'do të thotë fjala "evolucion"?
2. Cili shkencëtar ishte i pari që ka paraqitur teorinë se njeriu ka ardhur nëpërmjet evolucionit?
3. Si dhe ku dallojnë shpjegimet fetare dhe ato shkencore për prejardhjen e njeriut?
4. Pse ishte e rëndësishme të folurit për zhvillimin e njeriut? Imagjinoni si do të komunikonit me një mik pa fjalë, ashtu si njeriu i lashtë.
5. Si mësoi njeriu të ndizte zjarrin? Shpjegoni pse zjarri ishte i rëndësishëm për mbijetesë.
6. Pse në fillim njerëzit kishin frikë nga zjarri?
7. Cilat ishin kulturat e para bujqësore që njerëzit filluan t'i kultivonin?
8. Si njerëzit nga gjuetarë dhe mbledhës u bënë bujq?
9. Shpjegoni si e ndryshoi jetën e përditshme të njeriut të parahistorisë zbutja e kafshëve.
10. Si e lehtësoi jetën zbulimi i veglave nga metali?
11. Ç'janë vendbanimet mbi shtylla?
12. Pse njerëzit ndaluan së jetuari në hordhi?
13. Si ndikoi krijimi i vendbanimeve të përhershme në jetën e organizuar?
14. Ç'do të thotë shkëmbim tregtar pa para?
15. Si bënin shkëmbim njerëzit me njëri-tjetrin në kohët e lashta?
16. Cilat janë vendzbulimet më të rëndësishme parahistorike në vendin tonë?

II.2. Besimet dhe arti i njerëzve parahistorikë

1. Pse njerëzit parahistorikë kishin frikë nga dukuritë natyrore?
2. Shpjegoni pse Dielli dhe Toka janë konsideruar si hyjni.
3. Ç'përfaqësonte Perëndesha-nënë dhe pse ishte e rëndësishme për njerëzit?
4. Çfarë figurina kanë punuar njerëzit për nder të hyjnive?
5. Ç'është totemizmi?
6. Pse njerëzit besonin se prejardhjen e kanë nga kafshët?
7. Cilat ishin rolet e priftërinjve në bashkësi?
8. Pse u ofronin sakrifica shpirtrave ose hyjnive?
9. Ç'tregon zakoni i varrimit të të vdekurve brenda ose afër shtëpisë?
10. Si quhen vendet e veçanta për varrime jashtë vendbanimit?
11. Shpjegoni si krijoheshin pikturat e shpellave. Pse njerëzit vizatonin kafshët që i gjuanin?
12. Cilat kafshë janë paraqitur në shpellën e Laskos?
13. Ku ndodhet shpella e Altamirës dhe ç'është pikturuar në të?
14. Pse veprat artistike të asaj kohe kishin kuptim magjik?
15. Çfarë zbulimesh janë bërë në Pellagoni dhe ç'përfaqësojnë ato?

QYTETËRIMET MË TË LASHTA

Hyrje

Qytetërimet më të lashta u krijuan përgjatë lumenjve të mëdhenj, ku kushtet e volitshme për jetesë mundësuan zhvillim të shpejtë të bujqësisë dhe tregtisë. Mesopotamia, Egjipti, India dhe Kina janë ndër qendrat e para të kulturës njerëzore, ku u shfaqën shkrimi, organizimi shtetëror dhe sistemet fetare. Këto shoqëri të lashta krijuan vepra madhështore arkitekturore, si piramidat dhe ziguratat dhe zhvilluan njohuri shkencore në fushën e matematikës dhe astronomisë. Përmes burimeve të shkruara dhe gjetjeve arkeologjike, sot zbulojmë mënyrën e tyre të jetesës, besimet dhe arritjet që lanë gjurmë të përhershme në historinë botërore.

PËRMBAJTJET

- III.1. Shtetet e para
- III.2. Jeta në qytetërimet më të lashta
- III.3. Kultura e qytetërimeve më të lashta
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të emërtoni qytetërimet më të lashta dhe të shpjegoni kur dhe ku u shfaqën;
- ✓ të shpjegoni krijimin e qytet-shteteve në Mesopotami dhe formimin e mbretërive dhe perandorive të para;
- ✓ të shpjegoni zhvillimin e qytetërimit egjiptian dhe ndikimin e tij në qytetërimet e mëvonshme;
- ✓ të përshkruani rregullimin shoqëror dhe jetën e përditshme në qytetërimet më të lashta;
- ✓ të krahasoni dhe të shpjegoni besimet dhe fetë e popujve në Mesopotami dhe Egjipt;
- ✓ të përshkruani arritjet kulturore, shkencore dhe teknologjike në qytetërimet më të lashta;

..dhe do të zhvilloni respekt ndaj qytetërimeve të lashta si pjesë e trashëgimisë kulturore botërore.

III.1. Shtetet e para

Jeta e njerëzve bëhej gjithnjë më e pasur dhe më e ndërlikuar, prandaj ata ndjenë nevojën të bashkohesh-hin në bashkësi më të mëdha. Shtetet e para u krijuan në Mesopotami dhe Egjipt, vendet me kushtet më të volitshme natyrore. Së shpejti u shfaqën shtete edhe në Azinë e Vogël, si dhe në brigjet e Detit Mesdhe. Të gjithë territorin, në të cilin u shfaqën shtetet e para, e quajmë **Lindja e lashtë**.

SHTETET NË MESOPOTAMI

Në jug të Mesopotamisë jetonin sumerët. Në mileniumin IV p.e.s. ata filluan të krijonin vendbanime të vërteta urbane – Ur, Uruk, Lagash, Nipur dhe shumë të tjera. Secili prej këtyre qyteteve kishte perëndinë e vet mbrojtëse dhe tempullin kryesor ku i adhuronin perënditë. Në kohë paqeje, për tempullin kujdesej udhëheqësi i qytetit, ndërsa në kohë lufte zgjidhej një komandant ushtarak. Qytetet zhvillonin vazhdimisht luftëra mes tyre për tokat pjellore dhe për kontrollin e kanaleve të ujitjes.

Në mileniumin III p.e.s. në Mesopotami u vendosën akadianët. Rreth vitit 2350 p.e.s. mbreti akad Sargoni e bashkoi Mesopotaminë për herë të parë në një shtet të madh. Mbretëria Akadiane zgjati rreth 150 vjet, por u shkatërrua nga sulmet e disa fiseve luftarake. Deri atëherë gjuha sumeriane kishte pushuar së folluri, ndërsa kultura sumeriane u shkri me atë akadiane.

Në fillim të mileniumit II p.e.s. në Mesopotami u themelua qyteti i **Babilonisë**. Mbreti babilonas Hamurabi i zgjerua shumë kufijtë e mbretërisë së tij dhe e

Pamje e qytetit Ur, rindërtim artistik

Fjalor

shtet – bashkësi e organizuar shoqërore e njerëzve që jetojnë në një territor të caktuar, ku ekzistojnë organe qeverisëse, ligje dhe ushtri.

tempull – ndërtesë e posaçme në të cilën adhurohen një apo shumë perëndi me rite të ndryshme.

mbretëri – shtet i cili drejtohet nga një sundimtar i vetëm – mbret ose mbretëreshë.

qytetërim – bashkësi njerëzore e zhvilluar, me arritje të rëndësishme në fushën e shkencës, kulturës dhe artit.

faraon – titulli i mbretërve të Egjiptit të lashtë.

qytet-shtet – shtet i vogël i formuar rreth një qendre urbane.

Kokë bronzi e një mbreti nga lindja e lashtë. Historianët mendojnë se ajo paraqet Sargonin, mbretin e Akadit.

Rajoni i Lindjes së lashtë, ku bujqësia, qytetet dhe shtetet e para u paraqitën më herët se kudo tjetër, njihet me emrin "Gjysmëhëna pjellore"

organizoi atë me ligje të rrepta. Në kohën e Hamurabit artizanatet dhe tregtia lulëzuan dhe Babilonia u bë qendra e Mesopotamisë.

Më vonë vendin e Babilonisë e zunë asirianët luftarakë. Ata tregtuan me argjend, bakër, pëlhura dhe produkte artizanale, por mbetën më të njohur për risitë në artin e luftës dhe sukseset e mëdha ushtarake. Asirianët ishin të parët që e ndanë ushtrinë në njësi (divizione) – këmbësorë, shigjetarë, kalorës dhe qerre luftarake. Me kalimin e kohës Asiria u bë perandoria e parë botërore.

EGJIPTI I LASHTË

Qytetërimi egjiptian lindi në luginën pjellore të lumit Nil, e rrethuar nga shkretëtira në të gjitha anët. Vendi ishte i ndarë në dy pjesë. Në jug, më afër burimit të lumit, ndodhej Egjipti i Epërm, ndërsa në veri, atje ku Nili derdhej në Detin Mesdhe, ndodhej Egjipti i Poshtëm.

Klima e ngrohtë dhe përmbytjet e Nilit i dhanë Egjiptit kushte të shkëlqyera për bujqësi. Çdo vit lumi përmbytej dhe e pasuronte tokën me baltë pjellore. Bujqit ndërtuan rrjet të dendur të kanaleve, diga dhe argjinatura për të mbajtur ujin në arat e tyre ose që ta dërgonin ujin më larg prej tyre. Uji tërhiqej në muajin tetor dhe atëherë fillonte mbjellja.

Perëndeshat Vaxhet nga Egjipti i Poshtëm dhe Nehbet nga Egjipti i Sipërm e kurorëzojnë faraonin Ptolemei VIII me kurorën e dyfishtë të Egjiptit.

Qytetet e para të cilat u bënë qendra të pushtetit, artizanateve dhe tregtisë u shfaqën qysh në mileniumin IV p.e.s.. Në to u zhvilluan shumë profesione të ndryshme – shkrues, komandantët, ushtarët. Rreth vitit 3200 p.e.s. Egjipti i Epërm arriti të pushtojë rajonet veriore dhe ta bashkojë të gjithë vendin. Mbreti i parë i mbretërisë së bashkuar quhej Menes. Kryeqyteti i mbretërisë u bë qyteti Memfis.

Historia egjiptiane ndahet në Mbretërinë e Vjetër, të Mesme dhe të Re. Në Mbretërinë e Vjetër, mbretërit kishin pushtet të madh dhe ndërtuan piramida madhështore. Por nga fundi i kësaj periudhe klima ndryshoi dhe ndodhën thatësira dhe uri. Sundimtarët e qyteteve ndaluan së zbatuari urdhrat e mbretit, filluan të hyjnë pushtues të ndryshëm dhe mbretëria u rrëzua. Në Mbretërinë e Mesme u ringjall kultura egjiptiane dhe u zhvilluan shkenca dhe letërsia. Por së shpejti edhe ajo u shpërbë në disa shtete që luftonin mes vete. Egjipti u bashkua sërish në kohën e Mbretërisë së Re, kur filloi të pushtonte edhe jashtë kufijve të Afrikës. Faraonët më të njohur nga kjo kohë ishin Tutmozis III dhe Ramzes II. Në kohën e tyre në Egjipt vinin pasuri nga e gjithë bota e njohur.

MBRETËRITË DHE PERANDORITË

Shtetet e para në Mesopotami i quajmë 'qytete-shtete' ose 'qytetet-mbretëri', sepse përbëheshin vetëm nga një qytet dhe zona përreth tij. Mbreti komandonte ushtrinë gjatë luftës, e nuk kishte pushtet të pakufizuar, por ai duhej të bashkëpunonte me qytetarët. Ai konsiderohej si përfaqësues i perëndive, të cilët i dhanë fuqinë për të sunduar njerëzit. Shenjat e pushtetit mbretëror në Mesopotami ishin kurora me dy brirë dhe skeptri (shkopi i sundimit) mbretëror, ndërsa në Egjipt – kurora e dyfishtë e Egjiptit.

Në mijëvjeçarin e parë p.e.s. u shfaq një formë e re e organizimit shtetëror – **perandoria.** Perandoria është shtet me territor të gjerë, e krijuar përmes pushtimit të shumë mbretërive dhe popujve dhe qeveriset nga një mbret-pushtues. Shteti i parë i këtij lloji ishte Perandoria Asiriane. Ushtria e fuqishme asiriane arriti të

Shigjetarët asirianë ishin një ndër luftëtarët më të frikshëm në botën e lashtë

Nga arkivat e vjetra

"... Nëse një njeri vjedh pasuri të perëndisë ose të pallatit, duhet të vritet; edhe ai që e ka marrë ose e ka fshehur të vjedhurën, gjithashtu duhet të vritet. Nëse një njeri vjedh lopë, dele, gomar, derr apo barkë që i përkisnin perëndisë ose pallatit, duhet ta paguajë tridhjetë fish; por nëse i përkisnin një qytetari të thjeshtë, duhet ta kthejë dhjetëfish. Nëse vjedhësi nuk ka me çfarë të paguajë, atëherë duhet të vritet. Nëse dikush i dëmton syrin e një njeriu tjetër, edhe atij duhet t'i dëmtohet syri..."

– nga Kodi i Hamurabit
(rreth vitit 1750 p.e.s.)

Hatshepsut
(1479-1458 p.e.s.)

Personalitete të historisë

Ndonjëherë ka ndodhur që në fronin e faraonit të Egjiptit të ulet një grua. Pas vdekjes së faraonit Tutmozis II, pushtetin e mori bashkëshortja e tij, **Hatshepsut**. Ajo mbante të gjitha simbolet e pushtetit mbretëror, si kurorën dhe mjekrën e rreme, për të forcuar autoritetin e saj dhe për të siguruar bindjen e popullit ndaj pushtetit. Ajo nuk preferonte luftërat, por u fokusua në ndërtimin e tempujve dhe organizonte shtetin. Pas vdekjes së saj njëri nga pasardhësit e saj urdhëroi që emri i saj të fshihej nga të gjitha monumentet. Por historia megjithatë e ka ruajtur kujtimin e veprave të saj..

pushtojë të gjithë Mesopotaminë, madje edhe pjesë të Egjiptit. Pak më vonë edhe Babilonia krijoi perandorinë e saj. Ajo shtrihej në gjithë Mesopotaminë, Sirinë dhe Palestinën, ndërsa mbreti i saj më i madh ishte Nabukodonosor II. Shumë shpejt pas vdekjes së tij shteti i babilonit u pushtua nga Persia – perandoria e fundit e madhe e Lindjes së Lashtë. Në shekullin IV p.e.s. edhe Persia u pushtua nga Aleksandri III i Maqedonisë.

Babiloni në kohën e mbretit Nabukodonosor II. Në figurë shihet porta e njohur e perëndeshës Ishtar (rekonstruksion artistik)

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Shikoni hartën e Lindjes së Lashtë. Si mendoni, a kanë pasur lidhje ndërmjet tyre popujt e Lindjes së Lashtë? A kanë ndikuar njëri te tjetri?
2. Tashmë keni mësuar për bashkësitë e para njerëzore. Krahasoni njohuritë për to me ato për shtetet e Lindjes së lashtë. Mendoni sa ndryshon njohuria jonë për këto dy periudha. Pse?
3. Mendoni për ngjashmëritë dhe dallimet midis qytet-shteteve, mbretërive dhe perandorive. Cilat janë më të mëdha? Cilat prej tyre janë më të lehta për t'u qeverisur?

Mbani mend

- Qytet-shtetet e para u shfaqën në Mesopotami dhe Egjipt. Në krye qëndronte sundimtari ose mbreti, ndërsa në Egjipt – faraoni.
- Sumerët në mijëvjeçarin IV p.e.s. krijuan vendbanimet e para të vërteta qytetare: Uri, Uruku, Lagashi, Nipuri etj. Sargoni, mbreti i Akadit, e bashkoi Mesopotaminë në një shtet të madh.
- Shteti egjiptian u zhvillua përgjatë rrjedhës së lumit Nil, toka pjellore e të cilit krijoi kushte për zhvillimin e qytetërimit egjiptian.

III.2. Jeta në qytetërimet më të lashta

SHOQËRIA NË MESOPOTAMI DHE EGJIPT

Në Mesopotami të drejta më të mëdha kishin mbreti dhe fisnikët e tij, të cilët zotëronin prona të mëdha tokësore dhe pasuri të tjera. Veçanërisht të respektuar ishin shkruesit, të cilët shërbenin në pallat, në tempuj dhe në ushtri. Grupi më i madh ishin qytetarët e lirë, që përfshinin njerëz me prona të vogla dhe bagëti, zejtarë dhe tregtarë të vegjël. Skllevërit nuk kishin as pronë, as të drejta njerëzore.

Në krye të shoqërisë në Egjipt qëndronte faraoni. Ai ishte zotërues i gjithë tokës dhe kishte pasuri të mëdha. Në çdo krahinë kishte një udhëheqës që kujdesej për bujqësinë, taksat dhe ushtrinë. Menjëherë nën udhëheqësin ishin njerëzit me njohuri dhe aftësi të veçanta – shkruesit, zejtarët, tregtarët dhe ushtarët. E këtu, më të respektuar ishin shkruesit, të cilët matnin tokën, regjistronin të dhëna dhe llogaritnin taksat. Bujqit ishin njerëz të lirë, me pronë personale, familje dhe të drejta. Fisnikët zotëronin qindra skllevër që punonin në pronat e tyre.

JETA E PËRDITSHME E NJERËZVE

Banorët e Mesopotamisë kryesisht merreshin me bujqësi dhe blegtori. Në qytete jetonin zejtarë, tregtarë, nëpunës të ndryshëm, por edhe fisnikë dhe oborrtarë në shërbim të mbretit. Bujqit kultivonin elb dhe grurë,

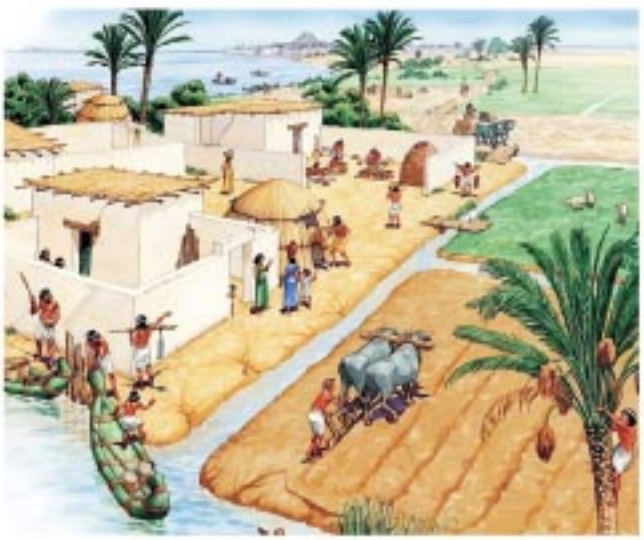
Fjalor

religjion – besimi i njeriut në një Zot ose shumë zotër; një sistem besimesh dhe ritualesh për adhurimin e zotërve.

mumi – trupi i një të vdekuri, i trajtuar me mjete për ta ruajtur trupin.

Reliev mesopotam me skenë gëzimi/feste: Ushqehen me peshk, qengja dhe perime, pihet birrë, ndërsa në pjesën e poshtme paraqiten një muzikant dhe një këngëtare

Në fshatrat e Mesopotamisë jetonin: bujq, blegtorë, peshkatarë, zejtarë.

Fisnikët egjiptianë zotëronin prona të mëdha ku punonin qindra skllevër

ndërsa nëpër pemëtoritë e tyre rriteshin arra, hurma, shega, limona dhe manaferra. Mbanin dhi, dele, lopë, derra dhe pata. Qetë dhe gomarët përdoreshin për të tërhequr plugun dhe për të bartur ngarkesa. Detyrat e punës vlenin për të gjithë, madje edhe për gratë dhe fëmijët.

Mesopotamianët ushqeheshin me elb, grurë, lloje të ndryshme mishi dhe peshku, madje edhe breshka dhe karkaleca uji, të cilat i gjenin në kanale. Mish hanin vetëm gjatë festave të mëdha fetare. Pija e tyre më e preferuar ishte birra, të cilën e prodhonin nga elbi.

Një familje egjiptiane punon në arë; poshtë është paraqitur kopshti i tyre

Egjiptiani nxjerr ujë nga lumi Nil me një pajisje të quajtur "shaduf". Shadufi përdoret në Egjipt edhe në ditët e sotme

Edhe egjiptianët mbillnin elb për bukë dhe birrë. Nga perimet, ata kultivonin kastravecë, presh, hudhra, qepë dhe leblebi, ndërsa nga frutat – hurma, fiq dhe rrush. Ata mbanin gjedh për punë dhe si burim mishi. Në pronat e njerëzve të pasur kishte kopshte dhe pemishte, por edhe punëtori zejtare, punëtori të endjes, furra, mishore dhe birrari, ku punonin shumë punëtorë. Qytetarët e lirë e merrnin pagën në elb.

A e dini se...

- A kishin gratë në Mesopotami liri personale dhe të drejta të rëndësishme? Ato mund të zotëronin pasuri, shumë prej tyre shkonin në shkollë dhe disa merreshin edhe me tregti. Gratë nga familjet fisnike shpesh bëheshin priftëresha. E tillë ishte Enheduana, vajza e mbretit Sargon. Ajo shkruante këngë kushtuar perëndive të ndryshme dhe për këtë arsye e quajmë poetja e parë në historinë e njerëzimit.
- Në Mesopotami kishte më së shumti hurma? Palmat e hurmave rriteshin kudo. Hurmat përdoreshin si ushqim, ndërsa nga trungu i pemës bëheshin mobilie, varka dhe produkte të tjera. Fruti hahej ose prej tij përgatitej mjaltë dhe verë.
- Piramida e njohur e Keopsit në Giza u ndërtua në shekullin XXVI para erës sonë për nder të një faraoni pak të njohur. Piramida është rreth 140 metra e lartë dhe në të janë vendosur 2.300.000 blloqe guri, të rëndë nga 2 deri në 30 tonë.

Piramida e Keopsit

Rrobat përgatiteshin nga pëlhurë liri. Si burrat ashtu edhe gratë përdornin grim, ndërsa pasqyrat ishin shenjë e pasurisë së veçantë. Në kohën e lirë egjiptianët shoqëroheshin në festa modeste dhe luanin lojëra shoqërore. Një nga lojërat më të dashura quhej "Senet".

Egjiptianët përdorin litar për të matur tokën e tyre

ZHVILLIMI I SHKENCËS DHE TEKNOLOGJISË

Në Lindjen e Lashtë u shfaqën sistemet e para të ujitjes, por edhe shumë shpikje të tjera, si plugjet për lërim, rrotat prej druri, qerret e tërhequra nga gomarët apo qetë. Pasi u zbutën kuajt, u shfaqën edhe qerret e shpejta dhe të lehta të luftës.

Njohuritë e para shkencore lindën nga nevoja e njerëzve për ta lehtësuar jetën. Për ta matur saktësisht tokën, ishte e domosdoshme të njihnin gjeometrinë. Matematikën e përdornin në ndërtimin e shtëpive apo gjatë llogaritjes së sipërfaqeve. Astronomia ishte veçanërisht e rëndësishme. Sumerët e vëzhgonin qiellin dhe u dhanë planetëve emrat e parë, ndërsa babilonasit parashikonin eklipset e Diellit dhe të Hënës. Egjiptianët e ndanë vitin në 12 muaj dhe në tri periudha vjetore – përmbytje, mbjellje dhe korrje. Astronomia dhe kalendari ishin shumë të rëndësishme për bujqësinë, sepse njerëzit duhej të dinin kur të mbillnin dhe kur të korrnin.

Mjekët nga Egjipti dhe Mesopotamia dinin të qepnin dhe të mbështjellin plagë, të vendosnin fasha (për plagë), të ndalonin gjakderdhjen, madje edhe të kryenin operacione kirurgjike. Njihnin mbi 200 barna natyrore nga bimë të ndryshme. Megjithatë, kur duhej të shëroheshin sëmundje që nuk shiheshin me sy – për shembull, dhimbja e kokës – ata përdornin magjinë.

Paraqitje sumeriane mbi yjësitë e dukshme, i zbuluar në Ninivë

BESIMET, ZAKONET DHE FEJA

Çdo qytet në Mesopotami kishte perëndinë e tij mbrojtës. Mbrojtësi i Babilonit ishte perëndia Marduk, ndërsa i Urukut ishte perëndesha Inana. Shumë respektohej edhe Ishtar, perëndesha e bukurisë dhe e luftës. Edhe në Egjipt respektoheshin shumë perëndi. Më të rëndësishmit ishin perëndia e Diellit, Amon Ra, perëndia e botës së nëndheshme, Oziris dhe perëndesha e bukurisë, Hator.

Popujt e Mesopotamisë ndërtonin tempuj në formë të kullave të larta me shkallë, në majë të të cilave kishte dhoma të shenjta. Këto kulla e shkallë quheshin **ziguratë**. Besohej se perënditë zbresin aty në tokë, andaj në tempuj lejohej të hynin vetëm priftërinjtë.

Në Mesopotami besohej se jeta e njeriut ishte e paracaktuar nga fati dhe nuk mund të ndryshonte. Egjiptasit, nga ana tjetër, besonin se jeta vazhdonte edhe pas vdekjes, prandaj përpiqeshin t'i ruajnë trupat e të vdekurve

Perëndia babilonase Marduk, e përshkruar në një reliev

Mësoni më shumë

Egjiptianët e lashtë besonin në jetën pas vdekjes dhe donin t'i ruanin trupat e të vdekurve. Për ta penguar kalbjen e trupit, ata përdornin një aftësi të veçantë të quajtur **balsamim**. Së pari priftërinjtë i nxirrnin organet e brendshme nga trupi i të ndjerit dhe i vendosnin ato në enë të veçanta qeramike. Pastaj, trupi mbushej me një lloj kripe të veçantë, që të thahej plotësisht. Pas 40 ditësh trupi lahej dhe mbushej me pëlhura dhe erëza, për ta ruajtur formën e tij. Më pas trupi mbështillej në shumë shtresa pëlhurë prej liri dhe mbulohej me rrëshirë, që të ruante fortësinë. Kështu e përgatitur, mumia vendosej në një arkë të zbukuruar të quajtur **sarkofag** dhe varrosej varr me shumë thesare, ushqime dhe objekte të tjera të nevojshme për jetën pas vdekjes. Në këtë mënyrë egjiptianët i përgatitnin të dashurit e tyre për jetën pas varrit në botën e përtejme.

nga kalbja. Ata zbuluan një proces të quajtur **balsamim**, me të cilin krijuan mumjët e njohur egjiptiane.

Në Lindjen e Lashtë u shfaq feja e parë në të cilën besohej vetëm në një Zot. Kjo ishte feja e hebrenjve të lashtë, të cilët besonin në perëndinë Jahve. Sipas traditave hebraike, perëndia Jahve e krijoi botën për shtatë ditë. Shkrimet e tyre fetare janë mbledhur në Dhiatën e Vjetër, e cila sot është bërë pjesë e Biblës së krishterëve.

Perëndia egjiptiane Amon, vizatim sipas një afreskë egjiptiane

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si mund të dalloheshin shtëpitë e të pasurve nga ato të të varfërve?
2. Krahasoni jetën e përditshme në Mesopotami dhe në Egjipt. A ishte jeta e njerëzve e ngjashme?
3. Numëroni disa shpikje të mesopotamianëve dhe egjiptianëve që i përdorim edhe sot (për shembull veshja prej liri). A ka edhe të tjera?

Mbani mend

- Shoqëria në Mesopotami dhe Egjipt ishte e ndarë në shtresa. Më shumë të drejta kishin mbreti dhe fisnikët. Nën ta ishin qytetarët e lirë – bujqit, zejtarët dhe tregtarët. Në fund ndodheshin skllevërit, pa pronë dhe pa të drejta.
- Në qytetërimet më të lashta u shfaqën fillimet e shkencave si gjeometria, matematika, astronomia dhe mjekësia.
- Popujt e lashtë besonin në jetën pas vdekjes, prandaj egjiptianët gjetën një mënyrë për t'i ruajtur trupat e të vdekurve nga kalbja. Me anë të procesit të balsamimit, ata krijonin mumjet e njohura egjiptiane. Në varre vendosnin pasuri dhe sende të ndryshme, duke besuar se do t'u duheshin në jetën e përtejme.

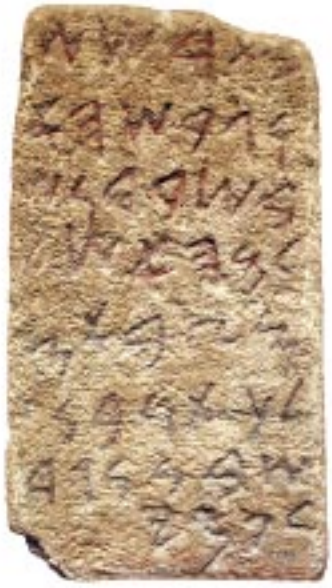
III.3. Kultura e qytetërimeve më të lashta

SHKRIM-LEXIMI NË MESOPOTAMI DHE EGJIPT

Sumerët e krijuan shkrimin në mijëvjeçarin IV para erës sonë. Së pari ai u duhej tregtarëve për të evidentuar mallrat me të cilat tregtonin. Në fillim shkruhej në formë figurash, por me kohë shkrimi u zhvillua dhe filluan të përdoren edhe shenja që përfaqësonin rrokje dhe tinguj. Në këtë mënyrë me anë të shkrimit filluan të shpreheshin edhe mendime më të ndërlikuara.

Në Egjipt u krijua **shkrimi hieroglif**. Në fillim ishte figurativ. Por me këtë lloj shkrimi nuk mund të shprehej gjithçka, më pas nocionet filluan të paraqiteshin përmes kombinimeve të disa simboleve apo vizatimeve: për shembull, shenjat për shtëpi, këmbë dhe gojë, të vizatuara bashkë, nënkuptonin "po largohem". Duhej të njiheshin mbi 700 shenja, prandaj njerëzit që dinin të shkruanin ishin shumë të vlerësuar.

Në Sumer shkruhej me kallam mbi pllaka argjili të lagura, të cilat më pas thaheshin. Shenjat i ngjanin kunjave, prandaj ky shkrim quhet **shkrim kuneiform** (në formë kunjash/gozhdash). Në Egjipt shkruhej në materiale të ndryshme, më shpesh në gur dhe në papirus.

Pllakë fenikase me simbole alfabeti, shekulli X p.e.s.

Fjalor

kuneinform – shkrim me shenja në formë kunjash, i përdorur në Mesopotami.

hieroglife – shkrim egjiptian me simbole figurative.

alfabet – sistem shkrimi ku një shkronjë përfaqëson një tingull.

papirus – materiali i parë për shkrim në histori, i prodhuar nga brendësia e bimës papirus.

gëlqeror – lloj guri shumë i përdorur në ndërtimtari.

gips – mineral i butë me ngjyrë të bardhë ose gri, i cili ngurtësohet në kontakt me ujin.

bust – skulpturë që paraqet vetëm kokën, qafën dhe kraharorin.

Shkrues egjiptianë të paraqitur në afreskë nga një varr egjiptian

Skemë nga një reliev asirian. Pas komandantit qëndrojnë dy shkrues – njëri është asirian dhe mban një pllakë në të cilën shkruan me shkrim kuneiform, ndërsa tjetri është fenikas dhe mban një copë lëkure, ku shkruan me shkrim alfabetik.

Busti i Nefertitit

Personalitete të historisë

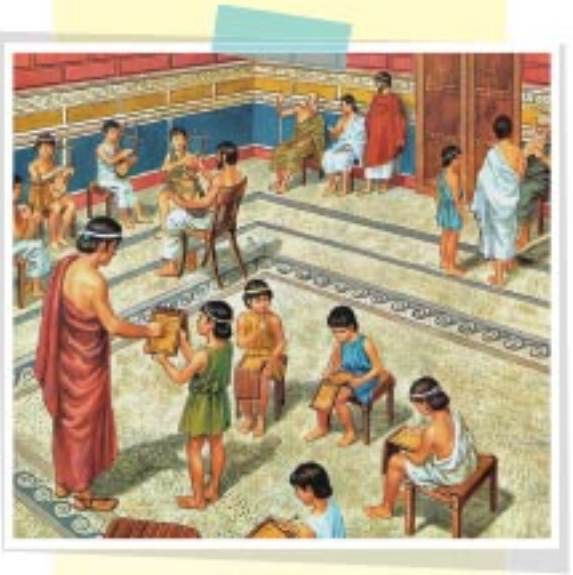
Busti i **Nefertitit** është skulpturë e njohur e mbretëreshës Nefertiti, bashkëshortja e faraonit Ehtanon. Ajo është punuar më shumë se 3000 vite më parë në Egjipt dhe është e njohur për bukurinë dhe punimin e saj të hollësishëm. Është bërë nga guri gëlqeror dhe është e mbuluar me shtresë të ngjyrosur prej gipsi. Mbretëresha Nefertiti paraqitet me qafë të gjatë, mollëza të theksuara dhe një kurorë të lartë me ngjyrë të kaltër; përmes kësaj artisti ka dashur të theksojë përsosmërinë dhe fuqinë e saj. Busti është zbuluar nga arkeologë gjermanë në vitin 1912 në vendin Amarna dhe sot ndodhet në Muzeun e Ri në Berlin. Ajo është një nga veprat artistike më të njohura të mjeshtërve egjiptianë të lashtë.

Në mijëvjeçarin e dytë p.e.s. fenikasit shpikën shkrimin e parë fonetik. Në këtë sistem çdo shenjë përfaqëson te një tingull. Ky lloj shkrimi quhet **alfabet** ose **abetare**. Alfabeti ishte më i lehtë dhe më i shpejtë për t'u shkruar sesa shkrimet e tjera. Pothuajse të gjitha alfabetet e sotme janë krijuar sipas shembullit të tij.

ARSIMI, SHKOLLAT DHE BIBLIOTEKAT

Shumica e njerëzve në qytetërimet më të lashta nuk dinin të lexonin dhe të shkruanin, prandaj profesioni i shkruesit ishte shumë i vlerësuar. Shkollat në Mesopotami zakonisht ndodheshin nëpër tempuj; aty fëmijët mësonin lexim, shkrim dhe matematikë. Mësimi zgjaste gjatë, por më pas nxënësit gjenin punë në pallat apo në tempull.

Edhe në tempujt egjiptianë kishte shkolla. Në to shkonin fëmijët e fisnikëve, të cilët mësonin lexim, shkrim, matematikë dhe gjeometri. Nxënësit në fillim ushtronin në copa të vogla qeramike, e më pas shkruanin në

Shkollë në Mesopotami

Pllaka të gjetura gjatë gërmimeve në bibliotekën e madhe të Ninivës. Sot ruhen në Muzeun Britanik.

Shkollë në Egjipt

Mësoni më shumë

Papirusi është bimë e lartë, e ngjashme me kallamin, që rritet përgjatë brigjeve të lumit Nil në Egjipt. Papirusi ishte një nga bimët më të rëndësishme në Egjiptin e lashtë. Egjiptianët e përdornin për të krijuar llojin e parë të letrës, duke prerë trungun në shirita, të cilët pastaj i shtypnin dhe i thanin për të bërë fletë për të shkruar. Këto fletë përdoreshin për letra, dokumente shtetërore, tekste fetare dhe vizatime. Papirusi përdorej gjithashtu për ndërtimin e varkave, dyshekëve, shportave, litarëve, madje edhe të sandaleve. Ngase ishte i lehtë dhe mund të mbështillej, ai u bë pjesë kyçe e kulturës së të shkruarit në Egjipt dhe ishte shumë i rëndësishëm për përhapjen dhe zhvillimin e dijes.

papirus. Ata përdornin shkopinj të mprehtë prej druri të lagur në bojë.

Falë shkrimit, në Egjipt dhe Mesopotami u shfaq letërsia e parë artistike. Shkruheshin lavdrata për perënditë dhe mbretërit, poezi dashurie, tregime dhe mësime. Çdo pallat dhe tempull kishte një bibliotekë të pasur. Në shekullin VII p.e.s. mbreti asir Ashurbanipal në qytetin e Ninivës ndërtoi bibliotekën më të madhe të botës në atë kohë. Në të u gjetën mbi 25.000 pllaka balte me kontrata, ligje, tekste mjekësore, mite dhe poezi.

ARTI I MESOPOTAMISË DHE EGJIPTIT

Edhe arti i Lindjes së Lashtë ishte i lidhur me pallatet dhe tempujt mbretërorë. Punoheshin figura relievi dhe pllaka prej guri që lavdëronin mbretin dhe veprat

Stolitë e mbretëreshës Puabi, të gjetura në varrezat mbretërore në Ur

A e dini se...

- ... shkrimi hieroglif në fillim kishte rreth 800 shenja, ndërsa më vonë madje deri në 5000? Shkrimi kuneiform, përkundrazi, është thjeshtuar: në fillim kishte 1000 shenja dhe në fund vetëm rreth pesëdhjetë.
- ... popujt e Lindjes së Lashtë shkruanin nga lart poshtë dhe nga e djathta në të majtë? Mënyrën e sotme të të shkruarit, nga e majta në të djathtë, e sollën grekët.
- ... gjatë gërmimeve në qytetin më të vjetër sumer, Uruk, u zbulua një klasë me banka të bëra nga tulla balte. Në banka kishte tabela shkrimi për nxënës, të përgatitura nga argjila e njomë. Mbi to ishte shkruar një fjali nga mësuesi dhe nxënësit e kopjonin atë shumë herë për të ushtruar shkrimin.

Mozaik nga Uri ku është paraqitur gosti e mbretit dhe fisnikëve të tij. Poshtë janë shërbëtorët që sjellin fruta, perime dhe kafshë për gostinë.

Fjalor

afreskë – pikturë që bëhet mbi llaç të freskët dhe të lagësht në mur ose në tavan.

e tij. Në tempuj ndodheshin statuja të mëdha të perëndive dhe mbretërve, të cilët paraqiteshin me mjekër të gjatë si shenjë e fuqisë së tyre dhe pozitës së lartë në shoqëri.

Në varret egjiptiane kishte afreska me skena nga jeta e faraonit apo nga mitologjia egjiptiane. Në këto afreska jeta e gjallë dhe shumëngjyrëshe në Egjipt paraqitej si në një rrëfim me figura, ngjashëm me stripën. Artizanët egjiptianë punonin gjëra nga druri, metali dhe ashti, ndërsa për fisnikët krijonin stoli nga ari dhe gurë të çmuar.

Skulpturat punoheshin nga materiale të ndryshme, më së shumti nga guri gëlqeror. Ato dikur ishin të ngjyrosura me ngjyra të gjalla, por me kalimin e shekujve ngjyrat janë zbehur. Një nga skulpturat më të bukura të Lindjes së Lashtë është busti i mbretëreshës Nefertiti.

Sfreske egjiptiane nga varri i shkruesit Nebamun. Në afreskë është paraqitur bota bimore dhe shtazore përgjatë bregut të lumit Nil

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Çfarë rol kishte arsimi në Lindjen e Lashtë? Kujt i nevojiteshin njerëz të arsimuar?
2. Krahasoni artin e Lindjes së Lashtë me atë të sotmin. Çfarë mendoni, a ishin krijuar veprat e lashta artistike vetëm për bukuri, apo kishin ndonjë qëllim të caktuar?

Mbani mend

- Shkrimi i parë që u shfaq te qytetërimet e lashta ishte figurativ (me simbole dhe figura). Në mijëvjeçarin e dytë para erës sonë fenikasit krijuan shkrimin e parë tingullor (alfabetin).
- Me zhvillimin e shkrimit u përhap edhe shkrimlexim. Arsimi u zhvillua gradualisht dhe u formuan shkolla, zakonisht brenda tempujve.
- Në qytetin Ninivë mbreti Ashurbanipal ndërtoi një bibliotekë të madhe me mbi 25.000 pllaka argjile.

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

III.1. Shtetet e para

1. Pse njerëzit ndjenë nevojën të bashkoheshin në bashkësi më të mëdha?
2. Ku u shfaqën shtetet e para dhe ç'do të thotë termi "Lindja e Lashtë"?
3. Si ndikuan kushtet natyrore në formimin e shteteve?
4. Cilat janë disa nga qytetet më të njohura të sumerëve dhe çfarë roli luante tempulli në to?
5. Kush ishte Sargoni dhe pse është i rëndësishëm për historinë e Mesopotamisë?
6. Kush ishte Hamurabi dhe për çka është i njohur?
7. Çfarë risish sollën asirianët në luftë?
8. Cilat ishin kushtet natyrore për jetesë dhe bujqësi afër Nilit?
9. Kush ishte mbreti i parë i Egjiptit të bashkuar dhe cili ishte kryeqyteti i tij?
10. Pse u ndërtuan piramidat? Shpjegoni.
11. Kush ishin Tutmozis III dhe Ramzes II?
12. Ç'është qytet-shtet dhe si ishte i organizuar pushteti në të?
13. Cilat ishin simbolet e pushtetit mbretëror në Mesopotami dhe cilat në Egjipt?
14. Ç'është perandoria dhe pse Asiria konsiderohet si shteti i parë i tillë?
15. Kush e pushtoi Persinë dhe kur?
16. Cilat janë ngjashmëritë dhe dallimet mes shteteve të Mesopotamisë dhe Egjiptit?
17. Si mendon se do të dukej jeta në një qytet-shtet?

III.2. Jeta në qytetërimet më të lashta

1. Cili ishte roli i shkruesve në Mesopotami dhe Egjipt?
2. Kush ishte në krye të shoqërisë në Egjipt?
3. Shpjegoni pse shkruesit ishin kaq të vlerësuar në shoqëri.
4. Me çfarë merreshin shumica e njerëzve në Mesopotami?
5. Cilat ishin kulturat kryesore bujqësore në Egjipt?
6. Si ishte jeta e qytetarëve të lirë në Egjipt?
7. Pse veshja, pasqyrat dhe grimimi kishin rëndësi të veçantë?
8. Përshkruani si dukej jeta e përditshme e një familjeje egjiptiane.
9. Cilat shpikje dhe zgjidhje teknike u shfaqën në Lindjen e Lashtë?
10. Pse ishin të rëndësishme astronomia dhe kalendari për bujqësinë?
11. Cilat ishin kontributet e sumerëve në fushën e astronomisë?
12. Përmendni tri njohuri që përdornin mjekët në Egjipt dhe Mesopotami.
13. Ç'janë ziguratat dhe pse ishin të rëndësishme?
14. Në çfarë ndryshonin besimet për jetën pas vdekjes midis egjiptianëve dhe mesopotamianëve?
15. Shpjegoni ç'është balsamimi dhe cili ishte qëllimi i tij.
16. Cilat ishin perënditë më të rëndësishme në Egjipt?
17. Ç'është Dhiata e Vjetër dhe pse është e rëndësishme?
18. Imagjinoni se jeni fëmijë në Egjiptin e lashtë. Si do të dukej një ditë e juaja?

III.3. Kultura e qytetërimeve më të lashta

1. Cilat ishin arsyet për shfaqjen e shkrimit në Lindjen e Lashtë?
2. Pse quhet shkrimi „kuneiform"?
3. Si shkruhej në Mesopotami dhe si në Egjipt?
4. Çfarë përfaqësonin shenjat hieroglife në shkrimin egjiptian?
5. Shpjegoni pse njerëzit që dinin të shkruanin ishin shumë të vlerësuar.
6. Cili popull e krijoi alfabetin e parë?
7. Cilat janë përparësitë e alfabetit krahasuar me shkrimet e tjera?
8. Kush kishte të drejtë të ndiqte shkollën në Mesopotami dhe kush në Egjipt? A ishin shkollat të hapura për të gjithë?
9. Çfarë mësonin nxënësit nëpër tempuj?
10. Pse ishte i rëndësishëm arsimi për shoqëritë e lashta?
11. Cili mbret themeloi bibliotekën më të madhe dhe ku?
12. Shpjegoni çfarë mund të mësojmë nga pllakat prej argjile në bibliotekën e Ashurbanipalit.
13. Si paraqiteshin perënditë dhe mbretërit përmes skulpturave?
14. Përshkruani një ndryshim mes artit në Mesopotami dhe atij në Egjipt.
15. Cilat materiale i përdorin artistët në Egjipt?
16. Shpjegoni pse ngjyrat e skulpturave janë zbehur me kalimin e kohës.
17. Çfarë e bën bustin e mbretëreshës Nefertiti të veçantë?
18. Imagjinoni se jeni shkrues në Mesopotami. Si do të dukej një ditë e juaj pune?

HISTORI TEMA IV

BALLKANI NË KOHËN E LASHTË

Hyrje

Ballkani në epokën e lashtë është hapësira ku janë zhvilluar qytetërime dhe kultura të rëndësishme, të cilat kanë formësuar historinë e Evropës. Kultura minoike dhe mikene në bregdetet jugore të Ballkanit kanë lënë gjurmë arkeologjike dhe kulturore të përhershme. Poliset greke, si Athina dhe Sparta, zhvilluan forma të avancuara të organizimit, artit, filozofisë dhe shkencës, të cilat ushtruan ndikim të madh në tërë botën antike. Mbretëria e Maqedonisë me sundimtarët e saj të njohur, si Filipi II dhe Aleksandri i Madh, e zgjeruan ndikimin e tyre në gjithë botën e njohur. Përveç tyre, Iliria dhe Thrakia gjithashtu luajtën një rol të rëndësishëm në historinë e Ballkanit. Studimi i këtyre shoqërive të lashta na ndihmon të kuptojmë mozaikun kompleks të popujve dhe kulturave që kanë formësuar këtë rajon përgjatë shekujve.

PËRMBAJTJET

- IV.1. Mbretëritë më të lashta në Evropë
- IV.2. Bota e poliseve greke
- IV.3. Mbretëria maqedonase
- IV.4. Ilirët dhe mbretëritë e tyre
- IV.5. Thraket dhe Mbretëria Odrisë
- IV.6. Koha e Aleksandrit
- IV.7. Pasardhësit e Aleksandrit
- IV.8. Shoqëritë ballkanike në epokën e lashtë
- IV.9. Bota e perëndive antike
- IV.10. Vatrat e shkencës dhe kulturës
- Kontrolloni sa keni mësuar.

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të shpjegoni krijimin e qytet-shteteve në Greqinë e Lashtë dhe të njihni dallimet në organizimin e tyre shoqëror;
- ✓ të shpjegoni luftërat midis poliseve greke dhe ndikimin e tyre te grekët e lashtë;
- ✓ të njihni territoret ku jetonin ilirët, maqedonasit e lashtë dhe thrakët dhe të përshkruash veçoritë e jetës dhe të qeverisjes në mbretëritë ilire, maqedonase dhe thrake;
- ✓ të tregoni territoret që pushtoi Aleksandri III i Maqedonisë dhe të shpjegoni ndikimet kulturore brenda perandorisë së tij;
- ✓ të krahasoni organizimin shoqëror, jetën ekonomike dhe përditshmërinë e popujve antikë të Ballkanit;
- ✓ të përshkruani arritjet kulturore, shkencore dhe teknologjike të popujve të lashtë ballkanikë dhe të njihni ndikimin e tyre në shoqërinë bashkëkohore;
- ✓ të shpjegoni dhe të krahasosh besimet dhe fetë e popujve të lashtë të Ballkanit.

...dhe do të zhvilloni respekt për trashëgiminë kulturore të popujve antikë të Ballkanit

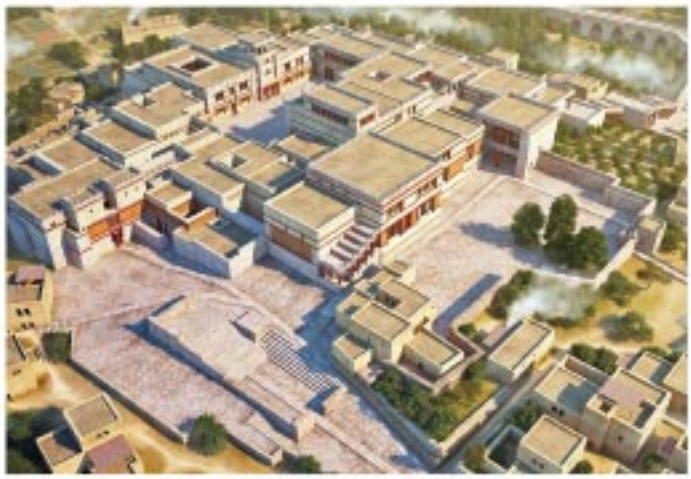
IV.1. Mbretëritë më të lashta në Evropë

Në fund të mijëvjeçarit të tretë para erës sonë, u shfaq qytetërimi i parë në Evropë. Sipas vendeve ku janë gjetur zbulimet më të rëndësishme arkeologjike, këtë qytetërim e quajmë qytetërimi **kreto-mikenas**.

MINOANËT DHE KULTURA KRETASE

Ishulli i Kretës ndodhet në jug të Detit Egje. Aty kishte kushte të volitshme për jetë: klima ishte e butë, malet të pasura me pyje dhe fushat e gjëra ishin të përshtatshme për bujqësi dhe blegtori.

Në Kretë kishte shumë qytete, të cilat përbënin mbretëri të pavarura. Me kalimin e kohës mbreti i qytetit Knosos vendosi pushtetin e tij mbi të gjithë Kretën dhe mbi ishujt fqinj. Sipas shkrimeve të autorëve të lashtë, ai quhej Minos, prandaj ky qytetërim njihet si qytetërimi **Minoan** ose qytetërimi **Kretas**.

Rikonstruksion i pallatit në Knosos

Fjalor

ep – tregim i gjatë poetik për heronj të mëdhenj, ngjarje të rëndësishme ose ngjarje mitologjike; zakonisht është shkruar në vargje dhe rrëfen për vepra të guximshme, luftëra ose udhëtime.

Freskë minoike nga Knososi. Është paraqitur një nga lojërat më të dashura të kretasve – kërcimi mbi dema, një lloj i lojës koride e botës së lashtë.

Personalitete të historisë

Homeri

Homeri ishte poet i Greqisë së Lashtë, për të cilin besohet se ka përpiluar dy epet më të mëdha greke – "Iliada" dhe "Odiseja". Besohet se ka jetuar më shumë se 2.500 vjet më parë, por askush nuk e di saktësisht kur. Disa thonë se ka qenë i verbër dhe se tregimet e tij i ka rrëfyer me zë, ndërsa njerëzit i kanë mbajtur mend. Në tregimet e Homerit flitet për heronj, për perëndi dhe për fatin. Në "Iliada" tregohet një pjesë e Luftës së Trojës, ndërsa në "Odiseja" – kthimi i gjatë në shtëpi i heroit Odise. Edhe pse dimë pak për të, Homeri konsiderohet si një nga poetët më të rëndësishëm në histori. Veprat e tij vazhdojnë të lexohen dhe të mësohen edhe sot.

Kretasit lundronin në të gjithë pjesën lindore të Mesdheut. Ata eksportonin ullinj, vaj, fiq dhe dru ndërtimi, ndërsa importonin bronz dhe fildish. Në këtë mënyrë fituan pasuri të madhe. Ndikimi kulturor i Kretës u përhap deri në tokat Greke.

Në Kretë janë zbuluar mbetje të pallateve madhështore me salla të gjera dhe afreska të bukura. Pallati më i madh, me mbi 300 dhoma, ndodhej në qytetin Knosos. Pallati nuk ishte vetëm shtëpi e mbretit, por edhe qendër e tregtisë dhe e shërbimeve shtetërore. Në mes ndodhej oborri, ndërsa përreth kishte dhoma banimi, punëtori, depo dhe vend të shenjtë.

Në Kretë nuk kishte tempull të veçantë, por ritet fetare kryheshin nëpër pallate. Vende të shenjta kishte gjithashtu nëpër shpella dhe në majat e disa maleve.

Rreth mesit të mijëvjeçarit të dytë p.e.s. kultura kretase u shua dhe u zëvendësua nga **kultura mikenase**.

Porta e njohur "Porta e luanëve" – hyrja në kalanë mikene

KULTURA MIKENASE

Kultura e grekëve mikenas e mori emrin nga qyteti Mikena, një nga qendrat e saj më të fuqishme. Mikenasit morën disa arritje nga kretasit, si stilin e ndërtimit, sistemin e

Vendet që përfshinë qytetërimin e Kretës dhe Mikenës dhe qendrat e tyre më të rëndësishme

A e dini se...

... shkrimi mikenas për një kohë të gjatë nuk ishte deshifruar. Atë më në fund arriti ta deshifronte anglezi Majkël Ventris në vitin 1952, me ndihmën e disa bashkëpunëtorëve. U dëshmua se gjuha e pllakave mikenase është version shumë i hershëm i gjuhës greke. Ventris arriti të kuptojë si lexoheshin fjalët dhe çfarë kuptim kishin. Shpesh këto shënime ishin llogari dhe lista me ushqime, armë dhe dhurata për perënditë. Një nga shkencëtarët e parë që e mbështeti Majkël Ventris dhe ndihmoi në deshifrimin e mëtejshëm ishte Mihail Petrushevski, profesor në Fakultetin Filozofik në Shkup.

Pllakë me shkrim linear B

qeverisjes dhe shkrimin. Gradualisht ata u bënë një fuqi e madhe, morën territoret e kretasve dhe e përhapën kulturën e tyre nëpër Detin Egje.

Mikenët ishin luftëtarë dhe tregtarë të aftë, të cilët tregtonin me qeramikë, vaj ulliri dhe metale në të gjithë Mesdheun. Qytetet-mbretëri të tyre kishin mure masive prej guri. Monumenti më i njohur i arkitekturës mikene është Porta e Luanëve në Mikenë. Nga arti mikenas janë ruajtur maska të mrekullueshme nga ari, stoli të çmuara dhe afreska murale me skena nga jeta e përditshme.

Maska e artë nga nekropoli në Mikenë

Mësoni më shumë

Tezeu dhe Minotauri

Në mitologjinë greke tregohet se Minosi i fuqishëm, mbreti i Kretës, donte të fshehte një përbindësh të tmerrshëm – Minotaurin, i cili kishte trup njeriu dhe kokë demi. Prandaj, ai i urdhëroi shpikësin e njohur Dedal dhe djalin e tij Ikar të ndërtonin një labirint gjigant, aq të ndërlikuar sa që askush që hynte brenda, nuk mund të dilte më jashtë.

Çdo nëntë vjet njerëzit e Athinës duhej të dërgonin shtatë djem dhe shtatë vajza në labirint, ku Minotauri i hante. Por një ditë heroi trim Tezeu, djali i mbretit të Athinës, vendosi ta vriste përbindëshin.

Kur mbërriti në Kretë, u ndihmua nga Arijadna, vajza e mbretit. Ajo i dha një lëmsh me litar për të shënuar rrugën. Tezeu e vrau Minotaurin dhe me ndihmën e litarit arriti të dilte nga labirinti. Kështu i çliroi athinasit nga kjo taksë e tmerrshme.

LUFTA E TROJËS

Sipas legjendave, rreth shekullit XII p.e.s. grekët mikenas sulmuan qytetin e pasur Trojë. Kjo ngjarje, e quajtur "Lufta e Trojës", u këndua nga poeti Homeri në epet "Iliada" dhe "Odiseja". Në to mikenasit quhen akejtë, ndërsa emri "Iliada" rrjedh nga emri i vjetër i Trojës – Ilion.

Tregimi në "Iliadë" thotë se lufta filloi për shkak të Helenës së bukur. Ajo u dashurua me princin trojan Paris dhe iku nga burri i saj mbreti i aketan, Menelaj. Pas një lufte dhjetëvjeçare, ku heroi më i madh ishte Ahilej, akejtët arritën të pushtonin Trojën e pasur. Por historianët besojnë se lufta filloi për arsye të tjera. Troja ishte shumë e pasur, sepse kontrollonte rrugë tregtare strategjike. Kishte qasje të drejtpërdrejtë ndaj lëndëve të para të çmuara: hekur, bakër, plumb, argjend dhe ar. Ndoshta ky ishte shkaku i vërtetë i luftës.

Pak kohë pas këtyre ngjarjeve, qytetërimi mikenas u shua. Qytetet-mbretëritë e pasura u zhdukën, shkrimi u harrua dhe tregtia u ndërpre. Njerëzit u kthyen në bujqësi dhe blegtori. Greqia filloi të përmirësohet përsëri në shekullin VIII p.e.s.

Parzmore (mburojë) dhe helmet i një ushtari mikenas. Helmeti është i bërë nga lëkura e trashë, mbi të cilën janë qepur dhëmbë nga derri i egër.

Sipas legjendës, akejtët e pushtuan Trojën pasi kishin fshehur ushtarë brenda një kali të madh prej druri, të cilin ia lanë trojanëve si dhuratë.

Hulumtoni

Mësoni çfarë kuptimi kanë termat "Thembra e Akilit" dhe "Molla e përçarjes" dhe hulumtoni si u krijuan. Ato lidhen me legjendat e Luftës së Trojës, por përdoren edhe sot.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse Homerin nuk e quajmë historian?
2. Krahasoni shpjegimet për shkaqet e Luftës së Trojës. Sipas juve, cili është shkaku më i mundshëm?

Mbani mend

- Qytetërimi më i vjetër në Evropë është shfaqur në ishullin e Kretës.
- Kultura mikenase e mori shkrimin, drejtimin dhe stilin e ndërtimit nga kultura kretase dhe gradualisht e përhapi ndikimin e saj nëpër Detin Egje.
- Në epet "Iliada" dhe "Odiseja" poeti Homeri këndoi për luftën legjendare të Trojës.

IV.2. Bota e poliseve greke

Ngjashëm me qytetet-mbretëritë e vogla në Mesopotami, edhe qytetet në Greqinë e Lashtë përbënin shtete të vogla, të quajtura "polise". Poliset mbronin lirinë dhe pavarësinë e tyre dhe asnjëherë nuk u bashkuan në një shtet të vetëm. Poliset më të njohura greke në antikitet ishin Sparta dhe Athina.

SPARTA

Shteti i fuqishëm ushtarak Sparta ndodhej në gadishullin e Peloponezit. Ajo kishte organizim të thjeshtë. Në krye të shtetit qëndronin dy mbretër (basilë), të cilët komandonin ushtrinë. Me shtetin udhëhiqte edhe Këshilli i Pleqve, i quajtur **gerusia**. Ky këshill shpallte luftë, bënte paqe dhe ishte gjykata më e lartë në shtet. Në Spartë ekzistonte edhe Kuvendi Popullor, në të cilin merrnin pjesë të gjithë burrat spartanë mbi tridhjetë vjeçarë.

Popullsia në Spartë ndahej në tri shtresa: **spartiatët, perioikët** dhe **helotët**. **Spartiatët** trajnoheshin për luftë dhe kishin të gjithë pushtetin në shtet.

Perioikët merreshin me bujqësi, zejtari dhe tregti, paguanin taksa, por nuk kishin asnjë të drejtë dhe nuk merrnin pjesë në qeverisje.

Helotët ishin më të shumtë – një lloj skllevërish të shtetit. Ata jetonin në pronat rurale të spartiatëve dhe merreshin me bujqësi, ndërsa të ardhurat nga toka ua jepnin zotërinjve të tyre.

Gratë në Spartë ishin të nderuara nga të gjithë. Ato me krenari i përcillnin bijtë e tyre në luftë. Kur një spartan nisej në betejë, nëna ia jepte mburojën duke i thënë: "Kthehu me të ose mbi të." Për shkak të edukimit të rreptë dhe të fortë, spartiatët u bënë ushtarë të shkëlqyer, të vlerësuar dhe të respektuar në gjithë Greqinë dhe më gjerë.

Ushtar spartan pas betejës

Personalitete të historisë

Leonida

Leonida, mbreti (basileu) i Spartës, ishte një nga udhëheqësit më të guximshëm ushtarakë në historinë antike. Në betejën e Termopileve, në vitin 480 para erës sonë, me vetëm 300 spartanë dhe disa mijëra aleatë, ai iu kundërvu ushtrisë së madhe persiane të mbretit Kserks. Edhe pse e dinte se nuk do të fitonin, Leonida vendosi të luftonte deri në frymën e fundit për t'u dhënë kohë grekëve të tjerë të përgatiteshin për mbrojtje. Trimëria dhe sakrifica e tij i frymëzuan njerëzit të vazhdonin luftën. Gjatë shekujve Leonida u bë një simbol i guximit, sakrificës dhe dashurisë për atdheun. Ai tregoi se një hero i vërtetë nuk dorëzohet edhe kur ka shumë pak shanse për fitore.

ATHINA

Athina ndodhej në gadishullin e Atikës, afër bregut të detit. Në përbërje të shtetit bënin pjesë edhe vendbanimet fshatare përreth, prandaj banorët e Atikës quheshin athinas.

Popullsia në Athinë ndahej në: **aristokratë** (fisnikë) dhe **demos** (qytetarë). Aristokratët ishin qytetarë të respektuar me prona të mëdha. Në fillim ata kishin të gjithë pushtetin në shtet. Në demos përfshiheshin fshatarët, zejtarët dhe tregtarët. Ata ishin më të shumtë, por nuk merrnin pjesë në qeverisje. Robërit nuk konsideroheshin pjesë e popullsisë dhe nuk kishin asnjë të drejtë.

Shteti i Athinës qeverisej nga tre zyrtarë të quajtur arhontë, të cilët zgjidheshin çdo vit. Ekzistonte edhe Këshilli i Pleqve, i quajtur **areopag**, në të cilin përfshiheshin fisnikët e pasur. Burrat e rritur merrnin pjesë në Kuvendin Popullor.

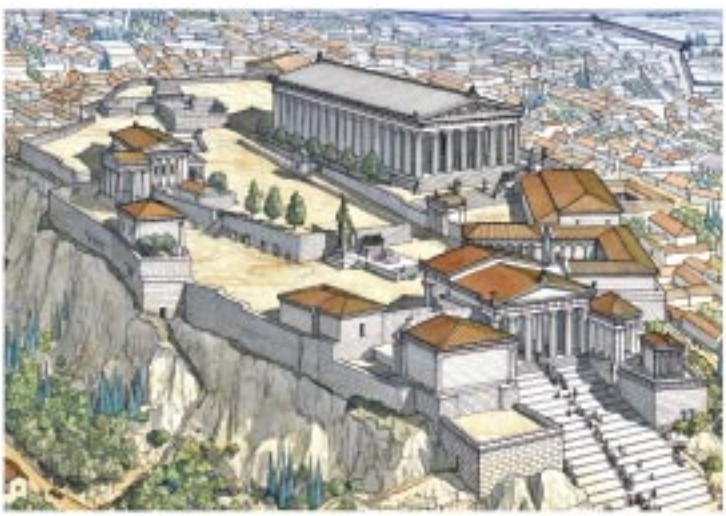
Demosi athinas vazhdimisht kërkonte më shumë të drejta, prandaj aristokratët pranuan të bëheshin **reforma** – ndryshime në organizimin e shtetit. Athina kishte dy reformatorë të mëdhenj: Solonin dhe Klejstenin. Me reformat e tyre, të gjithë qytetarët e lirë të Athinës fituan të drejtën të marrin pjesë në pushtet. Në Athinë u vendos **rendi demokratik** – qeverisja e qytetarëve.

Shteti athinas përparoi më së shumti në shekullin V p.e.s. nën udhëheqjen e burrështetasit Perikli. Në kohën e tij Athina u bë qendra ekonomike dhe kulturore e gjithë Heladës.

LUFTËRAT GREKO-PERSIANE

Suksesi më i madh ushtarak i poliseve greke ishte fitorja në luftërat greko-persiane, me të cilën e mbrojtën lirinë nga Mbretëria e madhe Persiane.

Në shekullin VI p.e.s. persët i pushtuan qytetet greke në Azinë e Vogël. Disa prej këtyre qyteteve u hodhën në

Akropoli i Athinës me tempullin e perëndeshës Atena.

Fjalor

basilej – fjalë e lashtë greke që do të thotë mbret ose sundimtar.

reforma – ndryshime ose përmirësime që zbatohen në një shtet me qëllim që ai të bëhet më i drejtë dhe më mirë i organizuar.

demokraci – sistem shtetëror në të cilin të gjithë qytetarët marrin pjesë në marrjen e vendimeve.

Helada – emri i lashtë për territorin e Greqisë së lashtë, pra për botën e qytet-shteteve greke të lashta dhe kulturën e tyre.

akropol – pjesa e fortifikuar e qyteteve, zakonisht e ndërtuar mbi një kodër ose ngritje. Ato kanë qenë fortifikime mbrojtëse, por edhe qendra administrative dhe fetare të qyteteve. Një shembull i tillë akropoli është Kalaja e Shkupit.

Shtetari athinas Perikliu mban një fjalim para qytetarëve.

kryengritje, në të cilën morën ndihmë nga qytetet e lira greke, sidomos nga Athina. Mbreti persian e shuajti kryengritjen dhe vendosi t'i ndëshkonte të gjithë ata që kishin ndihmuar.

Në vitin 490 p.e.s. persët e kaluan Detin Egje dhe u vendosën në vendin e quajtur Maraton, afër Athinës. Athinasit ishin më pak në numër, por luftuan me trimëri për lirinë e tyre dhe arritën të fitojnë. Ushtria persiane e braktisi fushëbetejën dhe u kthye në Azi. Beteja e Maratonës është një nga betejat më të lavdishme në historinë ushtarake.

Dhjetë vjet më vonë persët e sulmuan përsëri Greqinë me një ushtri shumë të madhe. Një grup i vogël spartanë, të udhëhequr nga mbreti Leonida, u përpoqën t'i ndalnin që të kalonin përmes ngushticës së Termopileve. Spartanët luftuan me trimëri, por u vranë të gjithë deri në njeriun e fundit. Megjithatë, në një betejë afër ishullit Salamina, flota e Athinës arriti të mposhtë ushtrinë perse. Pas edhe një fitoreje tjetër greke afër qytetit Plataja, çetat persiane u tërhoqën nga Gadishulli Ballkanik dhe kurrë më nuk u kthyen.

Fjalor

ekspeditë (ushtarake) – operacion ushtarak në territor të huaj, i cili ka për qëllim zbulimin, pushtimin ose për t'u dhënë mbështetje disa aleatëve.

Beteja midis grekëve dhe persëve

LUFTA E PELOPONEZIT

Poliset greke ndonjëherë bashkoheshin dhe krijonin aleanca të fuqishme. Aleancat më të njohura ishin **Aleanca e Peloponezit**, e udhëhequr nga Sparta, dhe **Aleanca detare e Athinës**, me Athinën në krye.

Të dyja aleancat ishin rivale të forta, veçanërisht në tregti. Prandaj, në vitin 431 p.e.s. filloi një luftë, që quhet "Lufta e Peloponezit". Ajo zgjati plot tridhjetë vjet dhe në të mori pjesë pothuajse e gjithë Greqia. Ushtria spartane hyri shumë herë në Atikë, por nuk arriti të thyejë muret e forta të Athinës. Athinasit kundërpërgjigjeshin me sulme detare dhe e shkatërronin Peloponezin. Ata ndërmorën edhe një ekspeditë të madhe detare kundër ishullit të Siçilisë, por ajo përfundoi me dështim.

Nga fundi i luftës Sparta arriti t'i mposht athinasit, ua konfiskoi flotën, e rrethoi qytetin dhe arriti fitoren përfundimtare. Lufta përfundoi në vitin 404 p.e.s., por nuk pati fitues të vërtetë. Ajo u solli pjesëmarrësve shumë vuajtje, ndërsa botës greke – shkatërrim dhe varfëri.

A e dini se...

... sipas një legjende të lashtë, pasi grekët fituan në Betejën e Maratonës kundër persëve, lajmëtari Feidipid vrapoi 42 kilometra pa u ndalur, për të sjellë lajmin e fitores në Athinë? Kur arriti në qytet, ai thirri "Fituam!" dhe pastaj ra i vdekur nga lodhja. Ky akt i tij ishte aq i jashtëzakonshëm, saqë frymëzoi garën e sotme të maratonës në Lojërat Olimpike.

Poliset dhe aleancat më të rëndësishme greke në Luftën e Peloponezit. E verdha shënon territorin e aleancës detare athinase, ndërsa e kuqja – territorin e aleancës peloponeze dhe Tebën, e cila luftoi gjithashtu kundër Athinës

Hulumtoni

Hulumtoni se ku dhe kur u krijua Mbretëria Persiane. Kush ishte mbreti që e bëri Persinë një perandori të fuqishme? Çfarë territoresh pushtuan Persët para se të përplaseshin me Grekët?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse ushtria spartane konsiderohej më e forta në të gjithë Greqinë?
2. Krahasoni sistemet e Athinës dhe Spartës. Mundohuni të nxirrni në pah karakteristikat kryesore të sistemeve të ndryshme shtetërore.

Mbani mend

- Qytet-shtetet (poliset) më të njohura greke ishin Athina dhe Sparta. Sparta ishte shtet i fortë ushtarak i sunduar nga spartanët, ndërsa Athina, pas reformave, zhvilloi një sistem demokratik. Të dy shtetet shpesh luftonin me njëri-tjetrin.
- Në vitin 490 para e.s. qytet-shtetet greke u detyruan të bashkoheshin dhe të luftonin së bashku kundër persëve. Pasi i mundën, qytet-shtetet greke filluan një luftë të njohur në histori si Lufta e Peloponezit. Lufta përfundoi në vitin 404 para e.s., por nuk pati fitues të vërtetë.

IV.3. Mbretëria Maqedonase

TERRITORI DHE POPULLSIA

Maqedonia e lashtë ishte një vend me male, lumenj dhe fusha pjellore, me kushte të volitshme për bujqësi dhe blegtori. Lumenjtë më të mëdhenj ishin Aksiusi (Vardari i sotëm), Strimoni (Struma e sotme) dhe Erigone (Cërna Reka e sotme), të cilët ujitnin fushat pjellore dhe lehtësonin transportin e mallrave. Nëpërmjet territoreve bregdetare maqedonasit tregtonin me qytetet greke, por edhe me vende më të largëta.

Maqedonia ishte e ndarë në disa zona me karakteristika të ndryshme. Zonat malore në brendësi quhen **Maqedonia e Sipërme**, ndërsa pjesa bregdetare, fushore – **Maqedonia e Poshtme**. Zonat perëndimore ishin malore, ndërsa në lindje ishin fusha të gjera ku rriteshin gruri, elbi dhe rrushi. Verat ishin të nxehta dhe të thata, ndërsa dimrat – të ftohtë dhe me shi.

Maqedonasit ishin të ndarë në disa fise, secila me udhëheqësin dhe shtëpinë e vet sunduese. Fiset më të mëdha ishin paionët, pellagonët, linkestët dhe orestët. Ata ndonjëherë luftonin kundër njëri-tjetrit,

Fjalor

dinasti – një seri sundimtarësh nga e njëjta familje që sundojnë njëri pas tjetrit; brenda një dinastie, pushteti kalohet me trashëgimi, zakonisht nga babai te djali ose te një i afërm tjetër i ngushtë.

drahmë – një masë greke peshe, rreth 4.5 gramë; e njëjta quhej edhe monedhë argjendi me të njëjtën peshë.

oktodrahmë – monedhë e madhe argjendi që vlente tetë drahma athinase.

kryeqytet – qyteti i një monarkie, qytet i fronit.

Rajonet dhe qytetet më të rëndësishme në Maqedoninë e lashtë

Personalitete të historisë

Demosteni

Demosteni ishte oratori më i lavdishëm athinas. Si fëmijë ai kishte një pengesë në të folur, por i praktikoi gjatë dhe me shumë zell – madje fliste me guralecë në gojë për të përmirësuar shqiptimin e tij. Ai belbëzonte kundër Filipit II dhe besonte se Athina duhet të mbetej e pavarur. Prandaj, ai mbajti disa fjalime para athinasve, të njohur si "Filipike", në të cilat i paralajmëroi ata për kërcënimin në rritje nga mbreti maqedonas. Më vonë, gjatë kohës së Aleksandrit, Demosteni vazhdoi të rezistonte, por më në fund iu desh të largohej nga qyteti. Pavarësisht dështimit të tij në luftën kundër mbretërisë maqedonase, Demosteni mbeti i kujtuar si një shembull i Demostenit i një folësi të aftë dhe të mprehtë.

por gjithashtu bashkëpunuan për të mbrojtur veten nga armiqtë e përbashkët. Me kalimin e kohës të gjitha këto fise u bënë pjesë e Mbretërisë Maqedonase.

MBRETËRIA DERI NË KOHËN E FILIPIT II

Bashkimi i fiseve maqedonase filloi në shekullin e tetë para e.s.. Themeluesi i Mbretërisë ishte mbreti Perdika I. Kryeqyteti i tij ishte qyteti i Ajgës, në shpatet e Maleve Pieriane. Familja mbretërore e kishte origjinën nga qyteti i Argosit në rajonin e Orestidës, prandaj dinastia e parë maqedonase quhet edhe **dinastia Argeade.**

Mbreti ndante pushtetin me Kuvendin Kombëtar. Ajo shpallte mbretin dhe vendoste për të gjitha çështjet shtetërore. Kuvendi përfshinte të gjithë maqedonasit e aftë për të mbajtur armë. Një rol të rëndësishëm luanin **hetaerët** – shoqërues besnikë të mbretit, të cilët ndiqnin sundimtarin e tyre kudo: në paqe, në luftë, në gjueti. Ata shërbenin në ushtri si kalorës.

Trashëgimtarët e Perdikës I u përpoqën të forconin dhe zgjeronin shtetin. Mbretërit më të rëndësishëm të mëvonshëm ishin Aleksandri I, Perdika II dhe Arkelau.

Aleksandri I mbretëroi gjatë Luftërave greko-persiane. Historiani Herodoti, i cili e përmend Aleksandrin në disa kapituj, thotë se ai i ndihmoi grekët në luftën kundër Persisë; prandaj, më vonë u quajt **Filhelen**, "mik i grekëve". Gjatë kohës së Aleksandrit I, Mbretëria Maqedonase u shtri deri në lumin Strimon.

Pasardhësi i tij ishte mbreti Perdika II, i cili mbretëroi gjatë Luftës së Peloponezit midis Athinës dhe Spartës. Ai mori pjesë në luftë, kryesisht në anën e Athinës, por luftoi gjithashtu disa herë përkrah spartanëve. Me politikën e tij të aftë Perdika arriti ta shpëtojë Mbretërinë nga rreziqet ushtarake.

Oktodrakma e Aleksandrit I. Ai është mbreti i parë maqedonas që kishte miniera të pasura argjendi, por për këtë arsye i pari që farkoi monedha. Sipas disa studiuesve, burri i përshkruar në këto monedha është vetë mbreti.

Afresk që përshkruan një ushtar maqedonas. Ai mban një shtizë të gjatë në dorë, ndërsa në kokë mban kapelën e njohur maqedonase, të quajtur "kavsia".

Gjatë kohës së mbretit Arkelau shteti maqedonas lulëzoi. Arkelau iu përkushtua organizimit të brendshëm – ai ndërtoi rrugë, ndërtoi fortesa dhe organizoi ushtrinë. Ai e zhvendosi kryeqytetin nga Aiai në Pellë, e cila ishte më afër qendrës së Mbretërisë.

Pallati Mbretëror në Ajga

Pothuajse asgjë nuk është ruajtur nga pallati në kryeqytetin e dytë, Pella

Artistë, shkrimtarë dhe arkitektë të lavdishëm grekë qëndruan dhe punuan në pallatin e tij në Pellë, përfshirë dramaturgun athinas Euripidin. Që nga koha e Arkelaut lojërat janë mbajtur edhe në qytetin e shenjtë të Dionit, në shpatet e malit Olimp. Këto lojëra ishin të ngjashme me Lojërat Olimpike.

A e dini se...

... vetëm tre kilometra nga Shirok Sokaku i Manastirit ndodhet Heraklea, një qytet i themeluar nga Filipi II i Maqedonisë? Heraklea, një qytet me rëndësi strategjike, u themelua në territorin e fisit Linkesti. Filipi donte të forconte kontrollin e tij mbi zonat në Maqedoninë e Epërme. Megjithatë, qyteti përjetoi lulëzimin e tij më të madh gjatë kohës romake. Sot në këtë vend mund të shihen teatri, banja romake, katër bazilika, mozaikë të bukur dhe statuja romake.

SUNDIMI I FILIPIT II

Mbreti Filip II (359 – 336 p.e.s.) ishte sundimtar i aftë, udhëheqës i madh ushtarak dhe politikan i mençur. Gjatë kohës së tij Maqedonia u bë shteti më i fortë në Ballkan.

Filipi bëri disa reforma për të forcuar shtetin maqedonas, por më e rëndësishmja ishte futja e **falangës maqedonase** të njohur. Falanga ishte formacion prej 16 rreshta ushtarësh, të armatosur me shtiza shumë të gjata, të quajtura **sarisë**. Falë falangës, Filipi zhvilloi luftëra të suksesshme kundër ilirëve, paionëve dhe thrakëve. Të gjithë e njohën autoritetin e tij. Pastaj ai pushtoi kolonitë greke në bregdet, si dhe hambarin e pasur të Thesalisë.

Mbreti Filip shfrytëzoi me mjeshtëri mosmarrëveshjen midis qytet-shteteve greke, të cilat ishin vazhdimisht në luftë me njëra-tjetrën. Ai ndihmoi disa kundër të tjerëve dhe kështu arriti të shtrinte ndikimin e tij deri në Greqinë qendrore. Kjo përbënte një kërcënim serioz për Athinën dhe qytet-shtetet e tjera. Në Athinë popullsia ishte e ndarë në mbështetës dhe kundërshtarë të Filipit. Disa e konsideronin atë një bashkues të grekëve dhe donin t'i çonin ata në luftë kundër Persisë, ndërsa të tjerë e shihnin si armikun e tyre më të madh. Kundërshtarët e Filipit udhëhiqeshin nga Demosteni, oratori më i lavdishëm athinas. Ai arriti të bindte disa qytet-shtete që të bashkonin forcat kundër maqedonasve.

Beteja e fundit midis Filipit II dhe ushtrisë së kombinuar greke u zhvillua në vitin 338 para e.s. afër qytetit të Hajronesë. Beteja përfundoi me fitoren e ushtrisë maqedonase. Djali i mbretit, Aleksandri i ri u dallua veçanërisht në të. Grekët duhej të njihnin mbisundimin e Filipit II.

Pas fitores në Hajronea Filipi II u takua me përfaqësues të qytet-shteteve greke, me të cilët ra dakord t'i udhëhiqte

Fjalor

tetradrahma – monedhë argjendi me vlerë katër drahma athinase.

portret – përfaqësim artistik i një personi, zakonisht i fytyrës ose i pjesës së sipërme të trupit.

Figurinë prej fildishi e Filipit, ndoshta portreti i vetëm realist i mbretit maqedonas

Tetradrahmi i Filipit II

Hyrja e varreve mbretërore në Ajgë, ku janë varrosur Filipi II dhe djali i tij Filipi III Aridaeu.

Teatri në Ajgë, ku u vra Filipi II. Pothuajse asgjë nuk ka mbetur prej tij, pasi vetëm rreshti i parë i vendeve ishte prej guri, pjesa tjetër ishin stola prej druri.

ata në luftë kundër Persisë. Megjithatë, vdekja e pengoi mbretin të përfundonte këtë fushatë. Në fillim të luftës Filipi u vra në një ceremoni në Pellë.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Duke parë që mbreti maqedonas ishte vetëm foshnjë, ilirët vendosën t'i sulmonin maqedonasit. Të shtypur në fushën e betejës, maqedonasit, si mjet të fundit, e sollën mbretin e tyre të vogël në djep dhe e vendosën pas vijave të frontit. Kjo u dha atyre forcë të re, sikur të besonin se më parë kishin humbur vetëm, sepse sundimtari i tyre nuk ishte me ta. Kjo e inkurajoi më tej shqetësimin e tyre për fëmijën e pafuqishëm: ata e dinin se, nëse humbnin, mbreti i tyre do të binte në duart e armikut. Me këtë mendim në mendje ata hynë në betejë me gjithë fuqinë e tyre, i mundën ilirët dhe treguan se nuk u mungonte guximi, por vetëm mbreti i tyre."

– Historiani Justin rrëfen legjendën e mbretit Aeropus I

Mësoni më shumë

Falanga maqedonase ishte një formacion i fuqishëm luftarak i zhvilluar nga Filipi II dhe i përsosur më vonë nga djali i tij Aleksandri. Ajo përbëhej nga radhë ushtarësh të stërvitur mirë. Çdo ushtar kishte një shtizë të gjatë të quajtur "sarisa", e cila mund të ishte deri në 6 metra e gjatë – shumë më e gjatë se shtizat e armikut. Rreshtat e parë i mbanin shtizat drejt përpara, duke krijuar një mur të padepërtueshëm me thumba të mprehtë. Rreshtat pas tyre i mbanin shtizat e tyre të drejtuara lart. Ushtarët mbanin gjithashtu mburoja të vogla, por mbrojtja e tyre kryesore ishte ende se ishin afër njëra-tjetrës. Falanga lëvizte përpara si një dhe i përdorte shtizat e tyre të gjata për të thyer vijën e armikut.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Përkujtohuni si ishin organizuar poliset helene dhe si ishte organizuar mbretëria maqedonase. A ka ndonjë ngjashmëri? Cilat janë ndryshimet?
2. Pse mendoni se poliset greke nuk u bashkuan menjëherë për t'iu kundërvënë Filipit?

Mbani mend

- Para bashkimit maqedonasit ishin të ndarë në fise të tilla si paionët, pellagonët, linkestët dhe orestët. Perdika I filloi bashkimin e tyre në shekullin VIII para e.s. me Ajgën si kryeqytetin e tyre të parë.
- Nën Filipin II Maqedonia u bë shteti më i fuqishëm në Ballkan. Ai krijoi një ushtri të fuqishme – falangë – dhe e mundi ushtrinë greke në Kaeronea në vitin 338 para e.s..

IV.4. Ilirët dhe mbretëritë e tyre

TERRITORI DHE POPULLSIA

Ilirët banonin në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik. Ka pak burime të shkruara rreth tyre, por janë ruajtur shumë gjetje arkeologjike.

Shkrimtarët e lashtë i përshkruajnë ilirët si njerëz të gjatë, të fortë dhe ushtarë të mirë. Ata jetonin në komunitete patriarkale. Megjithatë, gratë vlerësoheshin shumë dhe ndonjëherë madje udhëhiqnin fiset.

Në shekullin e shtatë para e.s. shumë koloni greke u themeluan në bregdetin ilir. Kështu, ilirët e bregdetit u ekspozuan ndaj kulturës greke. Në të kundërt, ilirët në brendësi i mbetën besnikë zakoneve dhe traditave të tyre të vjetra për një kohë të gjatë. Drejt fundit të shekullit V para e.s. u shfaqën vendbanimet e para urbane. Ato ishin qendra ekonomike, artizanale dhe tregtare, të rrethuara nga fshatra dhe prona bujqësore. Ato ndodheshin në rrugë të rëndësishme tregtare dhe mbroheshin me ledhe të forta.

Fiset dhe qytetet më të rëndësishme ilire

Mësoni më shumë

Në vitin 231 para e.s. **mbretëresha ilire Teuta** arriti të pushtonte qytetin e pasur të Fojnika. Edhe pse shpejt u pajtua me banorët dhe e çliroi qytetin, kjo ngjarje i shqetësoi romakët. Në të njëjtën kohë anijet e shpejta ilire e sulmonin dhe e plaçkitnin tregtarët romakë, ndërsa dukej se Iliria bëhej një kërcënim për sigurinë romake.

Romakët dërguan të dërguar për t'i kërkuar mbretëreshës të ndalonte plaçkitjen. Ajo u përgjigj se, sipas ligjit vendas, nuk mund ta ndalonte popullin e saj të mblidhte thesaret e detit. Një romak i ri u zemërua dhe bërtiti se do ta detyronin të miratonte ligje të ndryshme, sepse Roma mbron të pafajshmit dhe ndëshkon kriminelët. Fjalët e tij të ashpra e ofenduan mbretëreshën. Derisa të dërguarit u larguan, njëri prej tyre u vra – ndoshta me urdhër të saj. Të zemëruar nga kjo, romakët u përgatitën për luftë kundër Teutës dhe mbretërisë së saj.

Teuta, skulpturë moderne

ALEANCAT DHE MBRETËRITË FISNORE

Ilirët ishin të ndarë në shumë fise, të cilat nuk arritën kurrë të bashkoheshin plotësisht. Më të njohurit ishin Ardianët, Taulantët, Delmatët dhe Partinët. Sipas shkrimtarëve të lashtë, Dardanët ishin gjithashtu fis ilir. Në krye të fiseve qëndronin kryepleqtë, të cilët donin të mbeteshin të pavarur dhe vetëm herë pas here bashkoheshin në aleanca. Në krye të aleancave qëndronte sundimtari i përbashkët – mbreti.

Mbretëria më e vjetër e ilirëve u themelua në bregdetin e Adriatikut. Në krye të këtij shteti të fuqishëm ishte

Monedhë e mbretit ilir Monuni, e farkuar në punishten e qytetit të Epidamnos

Mbetjet e qytetit të Bilisit

Mbetjet e kuvendit të qytetit në Apoloni

Personalitete të historisë

Monedha e Gentit

Mbreti Genti u përpoq në çdo mënyrë të mbronte mbretërinë dhe popullin e tij nga Roma. Për të ruajtur pavarësinë e tij, ai së pari u përpoq të ishte mik i romakëve; por ata mbështetën armiqtë e tij dhe kapën deri në pesëdhjetë anije, duke dobësuar kështu forcat e tij. Genti e kuptoi se Roma nuk ishte një aleat i besueshëm, kështu që ai lidhi një aleancë me mbretin Persej të Maqedonisë. Së bashku, ata shpresonin në shtetin, i cili po bëhej gjithnjë e më i fortë. Megjithatë, romakët ishin shumë të fortë dhe të organizuar shkëlqyeshëm. Në fund Genti u kap dhe u çua në Romë, ndërsa mbretëria e tij ra nën sundimin romak. Lufta e Gentit na tregon se sa e vështirë ishte për popujt më të vegjël të mbroheshin kundër shteteve më të mëdha dhe më të forta.

mbreti Grabos. Sundimtari i lavdishëm ilir ishte Bardhyli, i cili luftoi me sukses kundër Maqedonisë, vdiq në moshën 90 vjeçare.

Në shekullin e katërt para e.s. mbreti Glauku i bashkoi disa fise dhe krijoi një shtet të fortë. Ai pushtoi kolonitë e pasura bregdetare të Epidamnusit dhe Apolonisë. Ndikimi ilir u rrit, por Glauku vdiq dhe mbretëria filloi të dobësohej.

LUFTËRAT ROMAKO-ILIRE

Mbretëria më e njohur ilire u themelua nga Ardianët. Mbreti i tyre, Agroni, arriti të bashkonte disa fise dhe të krijonte një shtet të fortë me kryeqytetin e tij në qytetin e Shkodrës. Agroni luftoi me sukses kundër romakëve dhe grekëve. Me flotën e tij të lehtë dhe të shpejtë, ai sulmoi anijet greke dhe romake, si dhe vendbanimet në tokë. Ushtarët e tij i plaçkitën fushat dhe bagëtinë e fshatrave dhe i shndërruan njerëzit në skllevër. Pas vdekjes së Agronit gruaja e tij, mbretëresha Teuta e mori fronin. Ajo arriti ta zgjeronte shtetin edhe më tej dhe madje mundi një flotë ushtarake greke.

Romakët kishin frikë se ilirët së shpejti do të bëheshin një kërcënim për Italinë. Në të vërtetë, kur Teuta pushtoi një qytet në Epirin fqinj, shumë tregtarë romakë u vranë.

Ushtar ilir

A e dini se...

... Ilirët ishin ndërtues të shkëlqyer anijesh? Ata zhvilluan lloje të ndryshme anijesh – lembos, liburn, serilia liburne dhe pristis, të cilat ishin të njohura në botën e lashtë.

Lembi ilir

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

Paraqitja e ushtarëve ilirë në një rrip

Dy ushtritë iu afruan njëra-tjetrës dhe filloi një betejë e tmerrshme. Luftëtarët vrapuan drejt njëri-tjetrit me britma të forta. Por ilirët nuk kishin frikë. Ata u rreshtuan shpejt dhe bënë një katror të fortë për të mbrojtur veten. Beteja ishte shumë e vështirë dhe për një kohë të gjatë dukej se askush nuk fitonte. Të dyja palët ishin shumë të guximshme dhe shumë ushtarë u vranë ose u plagosën. Në një moment u duk se ilirët do të fitonin, ndërsa në një moment tjetër – se maqedonasit ishin më të fortë...

Më në fund kalorësia maqedonase sulmoi nga anash dhe nga prapa, ndërsa Filipi dhe ushtarët e tij më të mirë vazhduan të sulmonin nga përpara. Ilirët filluan të humbnin forcën dhe u detyruan të tërhiqeshin... Filipi u ra një borie për të sinjalizuar ushtarëve të tij që të ndalonin ndjekjen. Ai ngriti një monument fitoreje dhe varrosi të vdekurit. Kështu u arrit më në fund paqja.

– Diodor nga Sicilia tregon betejën midis Bardhylit dhe Filipit II

Prandaj, Roma dërgoi një ushtri të madhe. Ilirët bënë rezistencë të fortë, por më kot. Pas një viti luftimesh, romakët e rrëzuan Teutën, ilirët humbën të gjitha territoret e pushtuara dhe paguan një dëmshpërblim lufte. Dhjetë vjet më vonë një farë Demetri, i cili më parë e kishte dorëzuar Teutën, filloi të zgjeronte pushtetin e tij dhe të dëbonte mbështetësit romakë. Romakët dërguan përsëri një ushtri. Rezistenca u thye brenda pak javësh dhe Demetri iku në Maqedoni. Kështu përfunduan dy luftërat ilire.

Në vitet në vijim ilirët ishin aleatë besnikë të Romës dhe morën pjesë në dy luftëra kundër Maqedonisë. Në luftën e tretë mbreti maqedonas Perseu i premtoi pasuri të madhe mbretit ilir Gent për t'u bashkuar me të në luftën kundër romakëve. Ky doli të ishte një vendim më i gabuar, sepse lufta u humb dhe ilirët ranë nën sundimin romak.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Shikoni hartën. Në cilin territor jetonin ilirët? Cilat vende ndodhen në atë territor sot?
2. Ç'është pirateria? Cili ishte qëllimi i sulmeve pirate ilire?

Mbani mend

- Ilirët ishin vendosur në pjesën perëndimore të Ballkanit, ndërsa fiset më të njohura ishin Ardianët, Taulantët, Delmatët dhe Partinët. Nën ndikimin e kolonive greke ata përvetësuan një pjesë të kulturës greke.
- Mbretëria më e vjetër ilire u themelua në bregdetin e Adriatikut, e kryesuar nga mbreti Grabos. Pas përfundimit të Luftës së tretë romake-maqedonase, për shkak të zgjerimit të Romës, ilirët humbën pavarësinë e tyre dhe u bënë pjesë e shtetit romak.

IV.5. Thrakët dhe Mbretëria Odrisë

TERRITORI DHE POPULLSIA

Sipas shkrimtarëve të lashtë, thrakët ishin ndër popujt më të shumtë në antikitet. Ata ishin të ndarë në shumë fise, të cilët jetonin në mënyrë të pavarur nga njëri-tjetri, por flisnin të njëjtën gjuhë dhe kishin zakone të ngjashme. Më të njohur ishin besët, odrisët dhe sapajët. Thrakët njiheshin si ushtarë të guximshëm, bujq dhe gjuetarë të aftë dhe zejtarë të shkëlqyer, të njohur për prodhimin e armëve dhe bizhuterive.

Në mesin e mijëvjeçarit I p.e.s. në Thraki u shfaqën vendbanime të rëndësishme urbane. Disa prej tyre ishin kryeqytetet e sundimtarëve, ndërsa të tjerët – vendbanime tregtare. Në qytetin e Seutopolisit janë zbuluar mbetjet e një pallati të madh mbretëror, vendbanime të pasura qyteti, mure mbrojtëse dhe një shesh i madh qendror.

Afreskë thrake që përshkruan një gjueti

Fjalor

nimfa – krijesa nga mitologjia greke, vajza të bukura të reja të lidhura me elementet e natyrës.

mercenarë – ushtarë që luftojnë në një ushtri të huaj për pagesë.

peltast – ushtar i armatosur lehtë që mbante një mburojë të vogël prej druri të quajtur "pelta".

barbarë – popuj dhe fise që nuk flisnin greqisht ose latinisht ose që kishin një kulturë të ndryshme nga greke dhe romake.

A e dini se...

- Thrakët përmenden për herë të parë në "Iliadën" e Homerit? Ata udhëhiqeshin nga mbreti Reses, i cili thuhej se ishte rritur nga nimfat e maleve.
- Grekët dhe romakët i quanin thrakët "barbarë luftëtarë"? Megjithatë, ata i vlerësonin shumë dhe shpesh u kërkonin atyre të shërbenin si mercenarë në ushtritë e tyre.
- a mund të ishin gratë thrake luftëtare dhe sundimtare? Ndryshe nga shumë shoqëri të tjera të lashta, gratë thrake kishin ndikim në shoqëri, merrnin pjesë në beteja dhe madje sundonin me fiset. Kjo kulturë luftëtare frymëzoi grekët, të cilët e transformuan traditën thrake në mitin e njohur të Amazonave.

Mësoni më shumë

Gratë thrake mbanin **vathë, unaza dhe gjerdanë të bukur të shndritshëm prej ari dhe argjendi.** Por artistët e lashtë shpesh përshkruanin një pjesë tjetër shumë të rëndësishme të pamjes së tyre – **tatuazhet**. Herodoti shkruan: "Midis thrakëve, tatuazhi konsiderohet një shenjë e origjinës fisnike, ndërsa midis njerëzve të zakonshëm, është një shenjë turpi."
Gratë thrake i dekoronin krahët, këmbët dhe qafën me shenja dhe modele. Tatuazhet e tyre përbëheshin nga vija të drejta dhe të lakuara, pika, yje dhe figura kafshësh. Këto tatuazhe kishin një kuptim të veçantë dhe shoqëroheshin me besime në forca të fuqishme. Për thrakët ato nuk ishin vetëm zbukurim, por edhe pjesë e kulturës dhe traditës së tyre.

MARRËDHËNIET ME FQINJËT

Thrakët ishin të njohur për natyrën e tyre luftarake. Ata kishin kontakte me grekët, maqedonasit, keltët, persët dhe skitët; ndonjëherë ishin aleatët e tyre dhe ndonjëherë armiqtë e tyre.

Grekët themeluan shumë koloni tregtare në brigjet e Thrakisë. Gradualisht tokat thrake u përfshinë në shkëmbimin tregtar të botës greke. Grekët blinin ar, argjend, drithëra, dru, dyllë dhe skllevër, ndërsa u shisnin thrakëve qeramikë të dekoruar, vaj ulliri dhe verëra të shtrenjta.

Mbretërit maqedonas gjithashtu ezgjeruan pushtetin e tyre në Thraki. Fiset thrake ishin të forta, por të përçara, kështu që maqedonasit arritën t'i mposhtnin dhe t'i pushtonin. Kishte shumë luftëtarë thrakë në ushtrinë e Aleksandrit III të Maqedonisë. Megjithatë, kërcënimi më i madh për thrakët ishin romakët. Pas shekujsh luftimesh, perandori romak Klaudi më në fund e pushtoi Thrakinë dhe e bëri atë një provincë romake. Një nga luftëtarët më të njohura kundër Romës ishte Spartaku, një skllav dhe gladiator nga Thrakia i cili udhëhoqi një kryengritje të madhe skllevërish në Itali.

Ushtarë thrakë me kapele karakteristike të përshkruara në një reliev persian.

Peltast thrak. Në njërën dorë mban një mburojë të vogël të bërë prej druri dhe lëkure, ndërsa në tjetrën një tendinë me të cilën hedh shtizën e tij më larg.

Përkrenare thrake e bërë prej bronzi dhe argjendi.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Nëse tashmë po mendoni të bashkoheni me ushtrinë e Trojës, në fund janë thrakët atje, të cilët erdhën të fundit nga të gjithë, ndërsa midis tyre është mbreti i tyre Res.. Ai ka kuaj të bukur, më të mëdhenjtë që kam parë ndonjëherë, të bardhë si bora; kur vrapojnë, janë si era. Karroca e tij është e mbuluar me ar dhe argjend; armët e tij të arta janë gjithashtu të mëdha, një çudi për të parë që ai ka sjellë këtu; nuk është e përshtatshme që njerëzit e vdekshëm t'i veshin ato, por vetëm perënditë e pavdekshme."

– Homeri "Iliada"

MBRETËIA ODRISË

Me kalimin e kohës udhëheqësit fisnorë thrakët filluan ta quanin veten mbretër dhe ta kalonin pushtetin me trashëgimi, nga babai te djali. Kështu u krijuan shtetet e para thrake.

Më i madhi ishte shteti i fisit Odrisë. Themeluesi dhe sundimtari i parë i Mbretërisë Odrisë ishte Teres. Ai jetoi një kohë të gjatë, bashkoi shumë fise thrake dhe krijoi një shtet të madh nga Deti i Marmarasë në jug deri në grykëderdhjen e lumit Danub në veri. Teresi kontrollonte tregtinë dhe minierat, kështu që mbretëria e tij ishte e fortë dhe e pasur.

Mbretëria Odrisë ishte në kulmin e saj gjatë kohës së Sitalkut, birit të Teresit. Me ndihmën e Athinës, Sitalku udhëhoqi 150.000 luftëtarë kundër mbretit maqedonas Perdika II. Kalorësit e tij depërtuan lehtësisht në Maqedoni dhe shkatërruan shumë zona, por nuk arritën të pushtonin kryeqytetin Ajga. Meqenëse

Mbreti dhe mbretëresha thrake, e përfaqësuar në një afresk

Hulumtoni

Gjeni në hartë se ku ndodhej Thrakia dhe krahasojeni atë me vendet e sotme – cilat vende të sotme janë pjesë e Thrakisë së dikurshme?

Hulumtoni si dukeshin bizhuteritë dhe armët thrake – përpiquni të gjeni fotografi të objekteve të arta ose shpatave që ata bënë.

Personalitete të historisë

Sevti III

Sevti III ishte mbreti i fundit i madh i Mbretërisë Odrisë. Pas vdekjes së Aleksandrit të Madh, ai u ngrit kundër sundimit maqedonas, por u mund; prandaj ai u tërhoq më tej nga deti, në Thrakinë qendrore, ku konsolidoi pushtetin e tij dhe themeloi qytetin e madh të Svetopolis. Në varrin e tij afër Kazanlakut në Bullgari arkeologët kanë gjetur gjetje të rëndësishme dhe të çmuara: kurorë të artë, kupë vere të artë, bizhuteri argjendi dhe ari, si dhe një kokë të bërë prej bronzi. Arkeologët besojnë se është një portret i mbretit Sevt.

dimri po vinte dhe ai duhej të përgatitej për kthim në shtëpi. Sitalku vendosi të ndalonte luftën. Ai bëri paqe me Perdikën, martoi nipin e tij me motrën e mbretit maqedonas dhe u tërhoq përsëri në Thraki.

Mbreti i fundit i madh i odrisëve ishte Kotis I. Ai luftoi shumë luftëra dhe, për të siguruar para, urdhëroi të gjithë thrakët të mbillnin një sasi të caktuar gruri për të. Gruri i korrur u shit në kolonitë greke dhe ai mori paratë që i nevojiteshin. Kotisi farkoi monedha argjendi dhe bronzi, ndërsa emri i tij shfaqet edhe në enët e argjendta, të cilat ia dhuruan nënshtetasit e tij.

Pas vdekjes së Kotisit I, Mbretëria Odrisë u nda midis tre trashëgimtarëve. Një nga një, të tri mbretëritë u pushtuan nga mbreti maqedonas Filipi II.

Maska funerale e Teresit, themeluesit të Mbretërisë Odisë

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si ndikoi pavarësia e fiseve thrake në mbrojtjen e tyre kundër armiqve të jashtëm?
2. Çfarë zbulon vendimi i Kotisit I për të mbledhur grurë nga populli për qëllimet e tij?
3. A mendoni se thrakët mund ta kishin ruajtur pavarësinë e tyre nëse do të kishin qenë më të bashkuar?

Mbani mend

- Thrakët ishin një nga popujt më të shumtë në antikitet, të ndarë në fise si besët, odrianët dhe sapaianët. Ata ishin ushtarë të guximshëm dhe zejtarë të aftë, ndërsa qyteti i Svetopolisit ishte qendra e tyre e rëndësishme. Ata kishin marrëdhënie me shumë popuj dhe shpesh ishin pjesë e aleancave ose luftërave.
- Mbretëria Odrisë, e themeluar nga Teresi, arriti kulmin e saj me Sitalkun, ndërsa sundimtari i fundit i fuqishëm ishte Kotisi I. Pas vdekjes së tij mbretëria u pushtua nga Filipi II.

IV.6 Koha e Aleksandrit

FËMIJËRIA DHE ARSIMI I ALEKSANDËRIT

Aleksandri ishte djali i mbretit Filip II dhe mbretëreshës Olimpia. Ai u rrit me fëmijët e bashkëpunëtorëve të babait të tij. Që në moshë të vogël ai pati disa shkruerës dhe mësues, ndërsa kur ishte katërmbëdhjetë vjeç filozofi i njohur grek Aristoteli u bë mësuesi i tij. Prej tij mësoi shumë gjëra rreth filozofisë dhe shkencave natyrore. Në pallatin në Pellë Aleksandri takoi njerëz nga vende të ndryshme. Ai bisedoi me ta për vendet dhe zakonet e tyre, distancat e tyre dhe mënyrën se si luftonin.

Pasi mbushi gjashtëmbëdhjetë vjeç Aleksandri filloi ta shoqëronte të atin në luftë. Kur Filipi mungonte, ai i udhëhiqte punët e shtetit. Në këtë mënyrë ai mblodhi përvojë rreth jetës, aftësive ushtarake dhe mbretërimit.

Aleksandri trashëgoi fronin vetëm njëzet vjet. Kur mësuan se Maqedonia kishte një mbret të ri, disa nga popujt e pushtuar u përpoqën të refuzonin sundimin maqedonas; por Aleksandri arriti t'i shuajë kryengritjet e tyre. Në një fushatë nëveri, ai madje arriti të kalonte lumin Danub. Pasi e rregulloi situatën në Ballkan, ai filloi të përgatitej për të

Mozaik që përshkruan një gjueti luanësh. Figurat e paraqitura mendohet të jenë Aleksandri dhe miku i tij Krateri

Fjalor

kameo – lloj gdhendjeje në gur, mineral ose guackë, me një imazh të spikatur, zakonisht një portret ose një skenë me figura.

fushatë – udhëtim i një ushtrie në një vend për të zhvilluar luftë ose për të pushtuar.

Busti i Aleksandrit

A e dini se...

... kur lindi Aleksandri, mbreti Filip II mori tri lajme të mira në të njëjtën kohë? Lajmi i parë ishte se ushtria e tij kishte mundur ilirët; e dyta se kuajt e tij kishin fituar garën në Olimpi; dhe lajmi i tretë ishte se i kishte lindur një djalë. Fati i tij u rrit nga fallxhorët, të cilët interpretuan se askush nuk do të ishte në gjendje ta mposhte djalin e tij të porsalindur.

Mësoni më shumë

"Nyja Gordiane" ishte një nyjë shumë komplekse dhe e ndërlikuar që mbreti Gordi nga Frigjia e lidhi me një qerre kushtuar perëndisë Zeus. Sipas një profecie të lashtë, njeriu që arrinte ta zgjidhte këtë nyjë do të bëhej sundimtar i Azisë. Shumë njerëz u përpoqën, por askush nuk ia doli. Kur Aleksandri erdhi në Frigji, ai u sfidua të zgjidhte nyjën. Pas një kohe, në vend që ta zgjidhte, Aleksandri nxori shpatën e tij dhe me një goditje të fortë e preu nyjën në dy pjesë. Njerëzit besonin se duke vepruar kështu ai e kishte përmbushur profecinë. Në fakt, Aleksandri tregoi se edhe problemet më të vështira mund të zgjidhen duke menduar jashtë kornizave.

realizuar idenë e babait të tij – të marshonte në lindje kundër Persisë.

FUSHATA NË AZI

Aleksandri filloi fushatën e tij kundër Perandorisë së gjerë Persiane në vitin 334 p.e.s. Ai u nis me një ushtri të organizuar mirë dhe të disiplinuar prej rreth 40.000 burrash. Ushtria persiane ishte më e madhe në numër, por e organizuar dobët. Në betejën e parë, në lumin Granik në Azinë e Vogël, maqedonasit fituan një fitore të madhe. Mbreti persian Dari III u përpoq të ndalonte përparimin maqedonas, por në betejën tjetër, në vendin e Isusit, ai pësoi një tjetër disfatë.

Pas këtyre dy fitoreve, Aleksandri u nis për në Egjipt. Atje ai u pritsi çlirimtar nga persët dhe e kurorëzuan për faraon, ndërsa priftërinjtë egjiptianë e shpallën birin e perëndisë Amon Ra. Ai themeloi qytetin e Aleksandrisë

Shenjtërorja e Nimfave në Mieza, ku Aleksandri dhe shoqëruesit e tij dëgjuan leksionet e Aristotelit

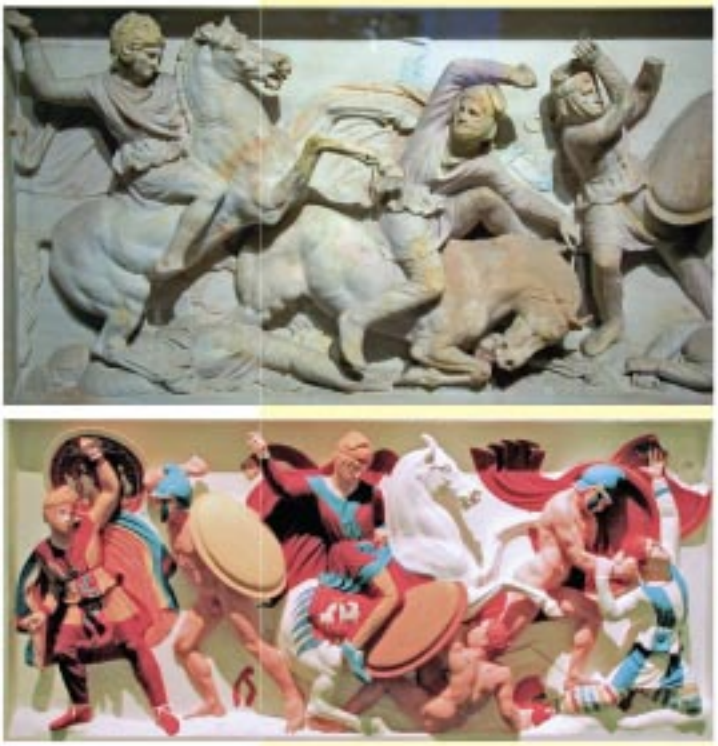

Aleksandri dhe Dari në Betejën e Isusit, detaje nga një mozaik

në bregdetin e Mesdheut. Pastaj, në tokat e pushtuara themeloi rreth shtatëdhjetë qytete të tjera që mbanin emrin e tij.

Nga Egjipti Aleksandri u drejtua për në zemër të Persisë. Beteja vendimtare u zhvillua në vitin 331 p.e.s. afër vendit Gaugamela. Ushtria persiane pësoi një disfatë të rëndë. Aleksandri e shpalli veten mbret të Azisë dhe zgjodhi qytetin e Babilonisë si kryeqytetin e tij. Në fund të fushatës, ai u përplas edhe me sundimtarin e Indisë Perëndimore, mbretin Por.

Reliev që përshkruan Betejën në Isus. Në kohët e lashta relievet pikturoheshin me ngjyra të ndezura.

Shteti i Aleksandrit III ishte zgjeruar tashmë në tre kontinente dhe ishte bërë një fuqi botërore. Por pas luftërave të gjata në toka të largëta, ushtria maqedonase ishte e lodhur. Ushtarët ishin ndarë nga familjet e tyre për një kohë të gjatë, ata e kishin të vështirë të duronin klimën e pavolitshme dhe shpesh kundërshtonin. Prandaj Aleksandri vendosi të kthehej prapa. Në vendin më të largët që arriti, ai urdhëroi të ngrihej një shtyllë me mbishkrimin "Këtu ndalova Aleksandri". Kthimi nga India në Babiloni u bë nga toka dhe deti. Ushtria lëvizi nëpër

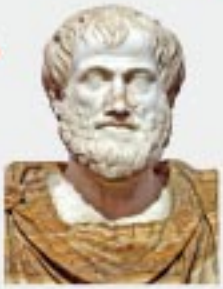
Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

Taksila ishte një mbret i mençur. Ai sundoi mbi një pjesë të Indisë që ishte aq e madhe sa i gjithë Egjipti, me kullota të bukura dhe tokë pjellore. Taksila e përshëndeti Aleksandrin dhe iu drejtua: "Çfarë dobie kanë luftërat dhe betejat, mbret, nëse nuk ke ardhur të na marrësh ujin dhe bukën? Vetëm për këto dy gjëra ia vlen të luftosh për një njeri. Sa për pasurinë dhe zotërimet – nëse kam më shumë, jam gati t'i ndaj me ty; dhe nëse kam më pak, do të të falënderoj për atë që do të më japësh!" Aleksandri u gëzua, i shtrëngoi dorën dhe i tha: "Taksila, a mendon se pas këtyre fjalëve të mira do të kalojmë pa luftë? Jo! Do të luftoj dhe do të konkurroj me ty në vepra të mira! Edhe pse je fisnik, nuk do të më mposhtësh!" Dhe kështu, pasi mori shumë dhurata, por dha edhe më shumë, Aleksandri i dha Taksilës njëzet e pesë mijë kilogramë para të farkuara."

– Biografi Plutarku tregon takimin e Aleksandrit me Taksilën

Personalitete të historisë

Aristoteli

Aristoteli ishte filozof i njohur athinas, nxënës i filozofit Platon dhe mësues i Aleksandrit të Madh. Ai lindi në Stagira, shumë afër Maqedonisë. Babai i tij Nikomaku ishte mjek dhe mik i mbretit maqedonas Aminta III. Në moshën tetëmbëdhjetë vjeç Aristoteli shkoi në Athinë dhe studioi në shkollën filozofike të Platonit, të quajtur "Akademia". Pasi Platoni vdiq, me kërkesë të mbretit Filip II, Aristoteli erdhi në Maqedoni për të mësuar Aleksandrin e ri. Të dy korresponduan dhe diskutuan filozofinë edhe pasi Aleksandri kishte shkuar në një fushatë në Azi. Më vonë Aristoteli themeloi shkollën e tij filozofike, të quajtur Liceu.

Perandoria e Aleksandrit

zona të vështira dhe të ashpra shkretinore. Një numër i madh ushtarësh vdiqën nga vapa dhe thatësira.

Pas disa muajsh udhëtimi, Aleksandri dhe ushtria e tij mbërritën në qytetin e Suzës. Mbërritja e lumtur u festua me një martesë masive, në të cilën rreth dhjetë mijë maqedonas u martuan me persiane. Vetë Aleksandri u martua me dy princesha persiane. Dasma u mbajt sipas zakoneve persiane dhe të gjithë dhëndurët morën dhurata të pasura nga mbreti.

Tetradrahmi i Aleksandrit

MARRËDHËNIA NDAJ POPUJVE TË NËNSHKRUAR

Aleksandri e kaloi jetën e tij në luftëra dhe pushtime dhe gjithmonë fitoi në fushën e betejës. Popujt që ai pushtoi flisnin gjuhë të ndryshme, besonin në perëndi të ndryshme dhe kishin zakone të ndryshme nga maqedonasit.

Dasma në Susa

Megjithatë, ai kurrë nuk i nënvlerësoi popujt dhe kulturat e pushtuara, por i respektoi zakonet e tyre, e madje i përvetësoi disa prej tyre vetë. Me një qëndrim të tillë ai donte t'i tërhiqte popujt e nënshtruar drejt vetes. Kjo është arsyeja pse disa e pritën si çlirimtar dhe e shpallën zot, siç bënë egjiptianët. I rrëmbyer nga ideja e krijimit të një shteti botëror, ai ndoqi një politikë tolerance të ndërsjellë të popujve dhe kulturave të ndryshme.

Megjithatë, Aleksandri ishte shumë i egër ndaj atyre që i rezistonin. Ai ishte veçanërisht i rreptë ndaj bashkëpunëtorëve të tij të ngushtë, miqve dhe udhëheqësve ushtarakë.

A e dini se...

- Kali i Aleksandrit quhej Bukefal – "Vologlav"? Bukefali kishte frikë nga hija e tij, kështu që ishte shumë i egër dhe askush nuk mund ta hipte. Vetëm Aleksandri arriti ta zbuste, për gëzimin e madh të babait të tij, Filipit.
- kur mbërriti lajmi se Filipi kishte pushtuar një qytet ose kishte fituar një betejë, Aleksandri nuk e dëgjoi me gëzim, por u tha bashkëmoshatarëve të tij: "Shokë, im atë do të më marrë gjithçka paraprakisht; nuk do të ketë më punë të madhe dhe të rëndësishme për të bërë me ju!"
- në tokat që pushtoi, Aleksandri themeloi 72 Aleksandri, qytete që mbanin emrin e tij?
- në territorin e mbretërisë së Aleksandrit III ka 25 shtete sot?

Ai i gjykoi ata në mënyrë strikte, i ndëshkoi për mosdisiplinë, mosbindje ose komplot dhe tradhti.

Aleksandri ishte udhëheqësi dhe pushtuesi më i madh ushtarak në histori. Me fushatat e tij, ai e zgjeroi dhe e lavdëroi emrin e Maqedonisë deri në skajet e botës së njohur. Ai krijoi një shtet të madh, i cili shtrihej në tre kontinente – Evropë, Azi dhe Afrikë. Për shkak të pushtimeve të tij, romakët më vonë i dhanë nofkën "I Madhi".

Planet e tij për fushata të reja nuk u realizuan. Ai vdiq papritur në vitin 323 p.e.s. kur ishte vetëm 33 vjeç. Ai u varros në qytetin e Aleksandrisë në Egjipt. Pas vdekjes së Aleksandrit filluan luftërat për trashëgiminë e tij dhe fronin maqedonas. Këto luftëra çuan në shpërbërjen e perandorisë së gjerë të Aleksandrit.

Kameo me fytyrën e Aleksandrit, e bërë nga gdhendësi i tij privat Pirgoteli, i cili ishte një nga artistët më të njohur të kohës së tij

Hulumtoni

Shikoni një hartë historike të perandorisë së Aleksandrit të Madh. Në cilat tre kontinente shtrihej perandoria e tij? Emërtoni të paktën tre vende të sotme që ishin pjesë e asaj perandorie.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. **Pse Aleksandri donte të respektonte zakonet e popujve të pushtuar?**
2. **Si e ndihmoi mësimi me mësuesin e tij, filozofin Aristotel, Aleksandrin të bëhej një sundimtar i suksesshëm?**
3. **Pse disa popuj të pushtuar (si egjiptianët) e pritën Aleksandrin si çlirimtar dhe madje e shpallën atë zot?**

Mbani mend

- **Aleksandri III i Maqedonisë ishte djali i mbretit Filip II dhe u bë mbret i Maqedonisë në një moshë shumë të re. Ai mësoi me filozofin e njohur grek Aristotelin, nga i cili mësoi shumë rreth filozofisë dhe shkencave natyrore.**
- **Pasi i shuajti kryengritjet, ai udhëhoqi një fushatë kundër Persisë dhe e zgjeroi perandorinë e tij në Indi. Ai krijoi një shtet në tre kontinente dhe i respektoi kulturat e popujve të pushtuar.**
- **Për shkak të suksesëve të tij të mëdha dhe fitoreve të shumta, ai më vonë u quajt Aleksandri i Madh dhe mbahet mend si një nga pushtuesit më të mëdhenj në histori.**

IV.7 Pasardhësit e Aleksandrit

KRIJIMI I MBRETËRIVE HELENISTE

Aleksandri III nuk pati kohë të emëronte një pasardhës. Maqedonasit vendosën të ndanin pushtetin midis djalit të tij Aleksandrit IV dhe vëllait të tij Filip Aridaj. Por Filip Aridaj ishte i sëmurë dhe Aleksandri IV ishte foshnjë, kështu që shteti drejtohej nga bashkëpunëtorët e Aleksandrit. Ata i quajmë **diadokë** ose "pasardhës".

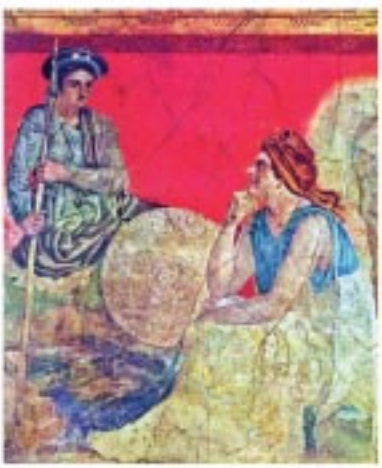
Shpejt filluan luftërat midis diadokëve, të cilat zgjatën për dyzet vjet. U bë e qartë se ata donin të kishin mbretëritë e tyre. Shumica e diadokëve vdiqën në betejë, u vranë ose u kapën robër. Në fund të luftërave mbetën vetëm tri dinasti mbretërore. **Ptolemejtë** e mbanin Egjiptin dhe Qipron, ndërsa **Seleukidët** – pjesën aziatike të mbretërisë së Aleksandrit. **Antigonidët**, të cilët sunduan Maqedoninë, themeluan mbretërinë pak më vonë se dinastitë e tjera, por arritën ta mbanin deri në mbërritjen e romakëve.

Filipi III Aridaj i treguar në një reliev si faraon egjiptian

Ptolemeu I, themeluesi i dinastisë Ptolemaike

Afresk që përshkruan sundimtarin maqedonas Antigon Gonata dhe nënën e tij Fila

Lisimaku, një nga më të aftët e Diadokëve, i cili në fund u mund dhe dështoi të krijonte një shtet të qëndrueshëm

A e dini se...

... tri dinastitë kryesore mbretërore janë emëruar sipas themeluesve të tyre? Ptolemaike – sipas Ptolemeut I, Seleud – sipas Seleukut I, ndërsa Antigonid – sipas Antigonit Njësy.

Mësoni më shumë

Mbretëritë helenistike ishin shumë shpesh në luftë me njëra-tjetrën. Ptolemejtë dhe Seleucidët luftuan deri në shtatë luftëra në të cilat luftuan për territore të ndryshme në Siri dhe Azinë e Vogël. Këto luftëra njihen si **"Luftërat siriane"**. Në shekullin III p.e.s. Ptolemejtë ishin më të fortë. Përveç Egjiptit, ata kontrollonin ishullin e Qipros, pjesë të Palestinës dhe Sirisë, si dhe disa zona dhe ishuj në detet Egje dhe Mesdhe. Seleucidët kishin territorin më të madh, por shpesh duhej të luftonin kundër armiqve të jashtëm dhe të shuanin kryengritjet. Në fund të shekullit III p.e.s. mbreti Seleucid Antioku III më në fund arriti të mposhte Ptolemejtë dhe të sundonte të gjithë territorin deri në Egjipt. Megjithatë, kjo fitore nuk do të thoshte shumë. Luftërat e vazhdueshme i shteruan të dy mbretëritë, kështu që në shekullin II p.e.s. fuqia e tyre u zvogëlua shumë.

Rindërtimi i anijes luftarake helenistike me një motor rrethimi të montuar në të

ARDHJA E ROMAKËVE

Armiqësitë midis Maqedonisë dhe Romës filluan sepse mbreti maqedonas Filipi V u bashkua me armikun romak Hanibal. Prandaj romakët lidhën aleanca me të gjithë fqinjët e Maqedonisë. Filipi V mbrojti me vendosmëri territoret e tij për disa vite dhe lufta përfundoi pa fitues.

Shpejt romakët filluan një luftë të re kundër Maqedonisë. Filipi mbrojti me sukses veten, por pësoi një disfatë të rëndë në vendin Kinoskefala. Ai duhej të tërhiqej nga territoret e pushtuara dhe të paguante dëmshpërblime. Megjithatë, Maqedonia mbeti e lirë dhe ushtria romake u tërhoq nga Ballkani.

Tetradrahm argjendi me fytyrën e Filipit V, i cili luftoi dy herë kundër Romës

Filipi V u pasua nga djali i tij Perseu. Maqedonia filloi të lulëzonte përsëri. Perseu lidhi aleanca dhe zgjeroi ndikimin e tij në Greqi; ai nuk donte të luftonte romakët, por ishte gati të mbrohej. Romakët vendosën ta shkatërronin përfundimisht Mbretërinë Maqedonase. Pas disa vitesh luftimesh të ashpra, në vitin 168 p.e.s. Perseu u mund në qytetin e Pidnës. romakët e shfuqizuan mbretërinë dhe Maqedonia u nda në katër pjesë.

Parada triumfale e Emili Paulit për nder të fitores ndaj Perseut në qytetin e Pidnës

A e dini se...

- ... në shekullin I p.e.s. romakët zhvilluan tri luftëra të ashpra kundër Mitradatit VI, mbretit të Pontit? Ai arriti të pushtonte një pjesë të madhe të Azisë së Vogël dhe madje të depërtonte në Greqi. Megjithatë, në fund romakët arritën ta mposhtnin. Ai e humbi mbretërinë e tij dhe u detyrua të bënte vetëvrasje.
- ... për shkak të mbërritjes së Jul Cezarit në Egjipt, një pjesë e bibliotekës së njohura të Aleksandrisë u dogj? Cezari mbështeti Kleopatrën, e cila luftonte për fronin kundër vëllait të saj Ptolemeut XIII. Ptolemeu mblodhi një ushtri të madhe dhe e rrethoi Cezarin dhe Kleopatrën në Aleksandri. Pikërisht gjatë këtyre luftimeve një pjesë e bibliotekës së njohura u dogj aksidentalisht. Më në fund Cezari fitoi një betejë në lumin Nil. Ptolemeu u vra dhe Kleopatra mbeti të sundonte e vetme.

Pas rreth njëzet vjetësh u shfaq një farë Andrisku, duke pretenduar se ishte djali i Perseut. Ai arriti t'i mposhte romakët në një betejë, por shpejt u kap rob. Maqedonia humbi lirinë e saj dhe u bë provinca e parë romake në Ballkan.

FUNDI I SELUKUIDËVE DHE PTOLEMAIDËVE

Deri në shekullin I p.e.s. pothuajse asgjë nuk mbeti nga mbretëria Seleukide. Një pjesë e shtetit u pushtua nga armiqtë dhe disa zona u ndanë nga mbretëria. Seleukidët sunduan vetëm Sirinë dhe Palestinën dhe ishin shumë të dobët për t'iu kundërvënë Romës. Gjenerali romak Pompei mbërriti në Siri, i hoqi sundimtarët e fundit dhe e shpalli mbretërinë si provincë romake.

Ptolemaidët ishin të fundit që mbetën. Mbretëria e tyre u dobësua nga trazirat dhe luftimet. Romakët ndërhynin vazhdimisht në punët e brendshme të Egjiptit; madje

Sundimtari seleukas Antioku III, i cili në shekullin II p.e.s. u mund nga romakët dhe iu desh të tërhiqej nga Azia e Vogël

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Demetri e sulmoi Antiokun me kalorësinë më të mirë. Ai luftoi shkëlqyeshëm dhe i bëri armiqtë të iknin... por, i etur për lavdi, ai i ndoqi dhe kështu e shkatërroi fitoren. Kur u kthye, pa se nuk mund të kthehej tek ushtria e tij, sepse elefantët kishin hyrë midis tyre... Shumë armiq e sulmuan edhe Antigonin. Njëri nga të vetët i tha: "Po vijnë te ti, mbret!" Dhe ky i fundit u përgjigj: "Epo, çfarë qëllimi tjetër kanë, përveç meje?" Por Demetri do të më sjellë ndihmë!" Ai shpresonte në këtë deri në fund; u kthye në të gjitha drejtimet për të parë të birin, por më në fund ra nën goditjet e shtizave.

– Plutarku përshkruan betejën vendimtare midis diadokëve, në të cilën u vra Antigoni Njësy.

Personalitete të historisë

Demetri Rrethues

Demetri ishte djali i Antigonit Njësy. Ai ishte një udhëheqës ushtarak i aftë dhe i guximshëm që rrethoi dhe pushtoi me mjeshtëri qytete. Për këtë arsye ai u quajt "Rrethuesi". Megjithatë, ai shpesh vepronte me nxitim dhe pakujdesi, ndërsa pati po aq shumë disfata sa edhe fitore. Ai ishte gjithashtu i ngjashëm në sjellje: njerëzit shpejt u dashuruan në të, por ai e donte luksin dhe jetonte në mënyrë të shthurur, kështu që ata shpejt ia kthyen shpinën. Pas shumë aventurave dhe kthesave, Demetri më në fund ia doli të bëhej mbret i Maqedonisë. Por, për shkak se nuk donte të kryente detyrat që priteshin nga një mbret, maqedonasit u lodhën prej tij dhe e dëbuan nga vendi. Më në fund, i dëbuar nga Maqedonia, ai u nis për në një fushatë në Azinë e Vogël, por u kap nga Seleuku I dhe vdiq si i burgosur.

Kleopatra e njohur u bë mbretëreshë me ndihmën e gjeneralit Jul Cezar.

Në atë kohë shpërtheu një luftë civile në Romë. Kleopatra u përpoq të përfitonte nga kjo dhe u martua me gjeneralin dhe burrështetasin romak, Mark Antonin. Kështu, Egjipti u përfshi në luftërat e brendshme të romakëve. Kleopatra shoqëroi Antonin në luftën kundër kundërshtarit të tij Oktavian. Në vitin 31 p.e.s. Antoni u mund në një betejë detare dhe së bashku me Kleopatrën ikën përsëri në Egjipt. Oktaviani shpejt mbërriti në Egjipt, ndërsa Antoni dhe Kleopatra bënë vetëvrasje.

Kështu përfundoi mbretëria e fundit helenistike e themeluar nga shokët e Aleksandrit të Madh.

Kleopatra VII, sundimtare e fundite dinastisë Ptolemaike

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse shpërthyen luftërat midis bashkëpunëtorëve të Aleksandrit pas vdekjes së tij?
2. Si tregon zhdukja e mbretërive helenistike se Roma ishte bërë fuqia më e fortë në rajon?
3. Pse mendoni se perandoria e madhe e krijuar nga Aleksandri i Madh u shemb?

Mbani mend

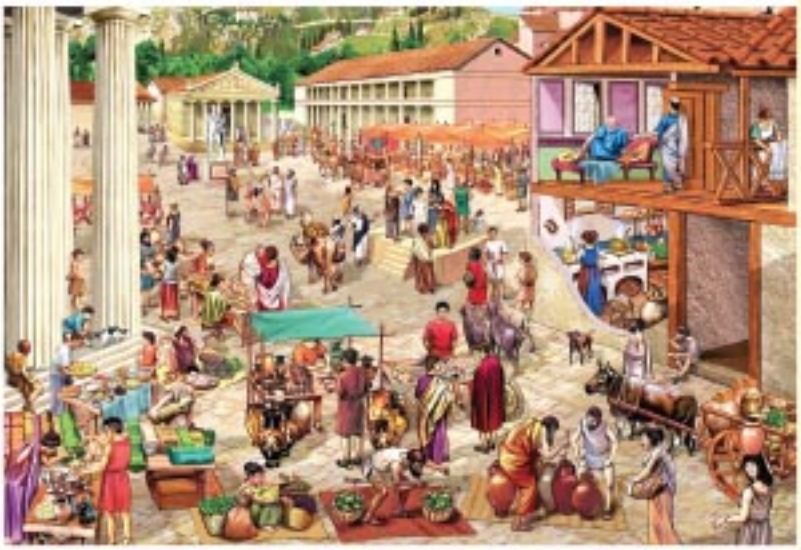
- Pas vdekjes së Aleksandrit III, bashkëpunëtorët e tij – Diadokët – ndanë pushtetin dhe formuan tri mbretëri helenistike: Antigonidët, Seleukidët dhe Ptolemejt.
- Romakët filluan të ndërhynin në punët e tyre dhe të zhvillonin luftëra. Maqedonia ishte e para që ra nën sundimin romak, pastaj Siria, ndërsa e fundit ishte Egjipti me Kleopatrën. Me vdekjen e saj mbretëria e fundit helenistike mori fund.

IV.8 Shoqëritë ballkanike në epokën e lashtë

JETA E PËRDITSHME NË POLISIN GREK

Qendra e jetës në polisin grek ishte sheshi, i quajtur **agora**. Atje njerëzit mblidheshin për të negociuar dhe për të marrë vendime për polisin. Afër ishin tregu dhe punishtet artizanale, ndërsa më larg – shtëpitë private. Ato ishin ndërtuar prej balte, kishin një ose dy kate dhe ishin të mbuluara me pllaka. Rruga çonte në një oborr të brendshëm, ndërsa rreth tij kishte kuzhinë, dhomë ndenjeje, dhoma gjumi dhe dhoma të tjera të dobishme.

Burrat martoheshin rreth moshës njëzet vjeç, ndërsa vajzat edhe më të reja; martesat rregulloheshin nga prindërit e tyre. Në kohën e tyre të lirë burrat dilnin për vizitë dhe shijonin gosti dhe biseda, ndërsa gratë jetonin sipër dhe rrallë dilnin nga shtëpia. Ato kujdeseshin për shtëpinë, gatuanin, qepnin dhe rrisnin fëmijë. Ato kryesisht nuk merrnin pjesë në jetën politike. Vetëm gratë spartane punonin jashtë shtëpisë, zgjidhnin burrat e tyre dhe zotëronin pronën e tyre.

Agora athinase

Fjalor

agorë – shesh në qytetet e lashta greke, vend qendror mbledhjeje për njerëzit.

flotë – grup i organizuar anijesh që lundronin së bashku.

triremë – anije e shpejtë antike me tre rreshta vozitësish.

krater – enë e madhe e përdorur për përzierjen e verës dhe ujit.

kausi – lloj i veçantë kapeleje që vishej nga maqedonasit e lashtë.

situlë – enë metalike në formën e një kove.

Dy gra që endnin në avlëmnet të drejtë

A e dini se...

... Grekët e lashtë e donin të ushtroheshin? Por vetëm burrat e lirë mund të përdornin palestrat e tyre. Ata ushtroheshin lakuriq, sepse besonin se kjo ishte një mënyrë për të treguar forcën dhe bukurinë e tyre.

Personalitete të historisë

Orfeu

Orfeu ishte muzikant dhe poet mitik nga Thrakia, i nderuar nga të gjithë popujt e lashtë të Ballkanit. Mitet tregojnë se muzika e Orfeut ishte aq e bukur sa mund të qetësonte kafshët e egra, të ndalte lumenjtë dhe madje të lëvizte shkëmbinjtë. Ai është i njohur edhe për udhëtimin e tij në Botën e Nëndheshme, ku shkoi për të shpëtuar Euridikën e tij të dashur. Me lirën e tij magjike, ai zbuti zemrën e Hadit, perëndisë së të vdekurve. Perëndia u largua, por me një kusht: Orfeut nuk iu lejua të kthehej. Fatkeqësisht, ai u kthye për të parë gruan e tij dhe Euridika u zhduk përgjithmonë. Gjatë shekujve Orfeu u bë simbol i artit, dashurisë dhe fuqisë së muzikës në kulturën e lashtë.

KOLONIZIMI GREK

Greqia nuk kishte shumë tokë pjellore. Fisnikët kishin prona të mëdha, por shumë qytetarë nuk kishin tokë. Disa u bënë më të pasur dhe të tjerë më të varfër; kjo shkaktoi konflikte të brendshme. Prandaj grekët filluan të emigronin nga atdheu i tyre dhe të krijonin vendbanime të reja, të quajtura **koloni**. Këtë e quajmë migrim grek me anë të detit **kolonizim grek**.

Grekët themeluan qindra koloni në të gjithë Mesdheun. Jo vetëm fermerët e varfër shkuan në tokat e reja, por edhe zejtarët dhe tregtarët. Atje secili prej tyre mori tokë dhe filloi një jetë të re. Disa koloni u bënë qendra të rëndësishme tregtare. Ato ndonjëherë madje e tejkaluan qytetin amë.

Me kolonizimin kultura greke filloi të përhapet në vendet fqinje dhe madje edhe më të largëta.

Trirema "Olimpiada", një rindërtim modern i një anijeje greke

JETA E PËRDITSHME E POPUJVE TË BALLKANIT

Gjuhët e popujve të Ballkanit pushuan së foluri drejt fundit të antikitetit. Vetëm rreth 150 fjalë janë ruajtur nga gjuha e lashtë maqedonase, rreth pesëdhjetë nga gjuha ilire dhe rreth njëzet nga gjuha thrake. Meqenëse nuk kemi burime të shkruara prej tyre, ne dimë për shoqëritë e tyre vetëm nga veprat e shkrimtarëve grekë dhe nga burime të shumta materiale.

Maqedonasit ishin të njohur për artizanatin e tyre. Ata bënin enë të dekoruara me bollëk, si dhe bizhuteri nga argjendi dhe ari. Druri maqedonas ishte veçanërisht i mirë për ndërtimin e anijeve. Maqedonasit nuk kishin flotën e tyre për një kohë të gjatë, por shumë flota të tjera u ndërtuan nga druri maqedonas, mbi të gjitha ajo athinase.

Shtëpitë e pasura ishin të zbukuruara me piktura dhe skulptura, ndërsa kishte mozaikë të bukur në dysheme.

"Krateri i Dervenit", kryevepër e mjeshtrave maqedonas

Mësoni më shumë

Në Maqedoninë e lashtë **ahengjet** nuk ishin vetëm për të ngrënë mysafirët. Ato ishin gjithashtu ngjarje të rëndësishme politike dhe shoqërore. Në këto festa fisnikët dhe ushtarët mblidheshin për të ngrënë mish të pjekur, për të pirë verë dhe për të dëgjuar poetë dhe muzikantë. Diskutoheshin luftërat, aleancat dhe lajmet e fundit nga mbretëria. Përpara se të fillonte festa, perënditë nderoheshin me dhurata dhe sakrifica. Maqedonasit besonin se ndarja e ushqimit krijonte lidhje të forta midis njerëzve; aq më tepër një festë e përgatitur bukur tregonte pasuri dhe pushtet, prandaj mbretërit shpesh organizonin festa të mëdha për mysafirët e tyre.

Shumë punime artistike janë ruajtur në kryeqytetin Pella, si dhe në varret mbretërore në Verginë. Gjetje të pasura janë gjetur në fshatin Trebenishtë të Ohrit, në Marvinci afër Vallandovës dhe në Vardarski Rid afër Gjevgjelisë.

Maqedonasit e donin kalërimin dhe gjuetinë. Një pjesë e rëndësishme e jetës ishin festat e perbashkëta dhe festimet fetare. Djemve u mësoheshin aftësi ushtarake dhe disiplinë. Përveç leximit dhe shkrimit, fëmijët e fisnikëve mësonin edhe filozofi. Familjet ishin tradicionale, ndërsa besnikëria, bindja dhe respekti për pleqtë vlerësoheshin shumë.

Maqedonasit mbanin kapelë të quajtur "kavsia", ndërsa mbretërit mbanin fjongo ose diademë të bardhë sipër saj. Ata gjithashtu kishin unazë vule dhe skeptër mbretëror. Ata përshkruheshin të veshur me lëkurë luani, duke ndjekur shembullin e heroit mitik Herakli.

Ilirët jetonin në vendbanime të fortifikuara. Luftëtarët e tyre ishin të njohur për aftësitë e tyre luftarake dhe shumë prej tyre shërbenin si mercenarë në ushtritë e huaja. Fiset në bregdetin e Adriatikut merreshin gjithashtu me ndërtimin e anijeve, tregtinë dhe piraterinë, ndërsa të tjerët kontrollonin rrugët tregtare, duke tregtuar hekur, argjend dhe kripë.

Gratë ishin shumë me ndikim. Ato shpesh merrnin pjesë në fushata ushtarake dhe madje edhe në qeverisjen e shtetit. Djemtë mësonin arte marciale dhe harkëtari që në moshë të vogël. Ilirët nuk kishin shkolla të veçanta, por i transmetonin njohuritë gojarisht, përmes rrëfimit të historive dhe mësimit të traditave të përbashkëta.

Ilirët lanë pas shumë prova materiale. Janë ruajtur mbetjet e qyteteve të mbrojtura nga ledhe të forta. Sundimtarët, fisnikët, tregtarët dhe zejtarët e mëdhenj jetonin në to. Qytetet më të rëndësishme ishin Pelioni, Dimalja dhe Shkodra. Një nga qytetet më të mëdha ishte Bilisi. Kishte

Figurinë e një djali me kavsia maqedonase në kokë

Shtambë ilire për ujë

A e dini se...

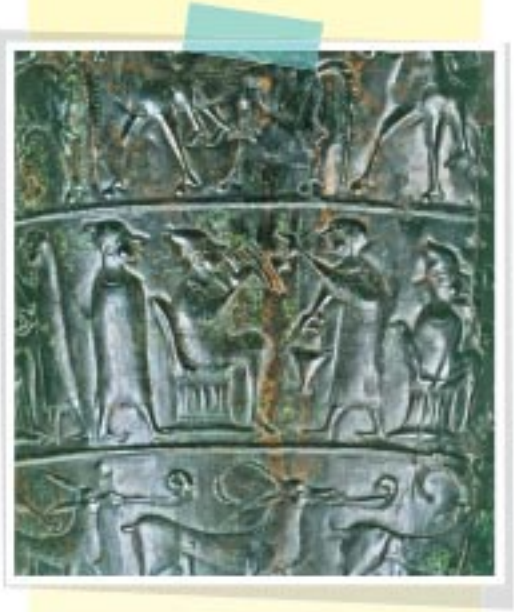
- Disa nga kolonitë greke ekzistojnë ende sot? Kolonia e Nikesë është sot qyteti i Nicës në Francë. Kolonitë e Masalisë dhe Monoikos sot quhen Marsejë dhe Monako. Kolonia e Napolit në Itali është sot qyteti i Napolit. Në Kroaci kolonitë greke janë Hvar (Faros), Vis (Isa) dhe Trogir (Tragurion).
- Në Greqi, për shkak të klimës së nxehtë, pihej vera e holluar me ujë? Herodoti tregon me interes se maqedonasit dhe thrakët nuk e hollojnë verën, por e pinë të pastër, "në mënyrë barbare".

mure mbi dy kilometra, shesh të madh, teatër për rreth 7.000 spektatorë, rezervuar uji dhe stadium.

Thrakët ishin bujq të shkëlqyer. Ata kultivonin grurë, elb dhe rrush. Vera thrake njihej si një nga më të mirat në botën antike. Thrakët ishin gjithashtu të njohur për përpunimin e metaleve, veçanërisht për prodhimin e sendeve të arit dhe argjendit, bizhuterive të çmuara dhe armëve.

Sundimtarët jetonin në pallate të mbrojtura jashtë vendbanimeve. Sipas Herodotit, thrakët e pasur nuk e pëlqenin punën fizike. Gjuetia ishte argëtimi i tyre i zakonshëm dhe atyre u pëlqente veçanërisht të gjuanin derra të egër.

Fëmijëve thrakë u mësohej që në moshë të vogël të gjuanin, të hipnin në kalë dhe të luftonin me armë. Muzika dhe poezia vlerësoheshin veçanërisht. Të gjithë të rinjtë mësonin të luanin instrumente dhe të kërcenin. As në Thraki nuk kishte shkolla të veçanta, por traditat fisnore transmetoheshin gojarisht, brez pas brezi.

Detaje të jetës ilire, reliev mbi situlë

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Cilat prova sot na ndihmojnë të mësojmë rreth jetës së maqedonasve të lashtë?

Mbani mend

- Në polisin grek jeta ishte e organizuar rreth agorës dhe gratë luanin një rol të vogël (përveç në Spartë). Grekët themeluan koloni dhe përhapën kulturën e tyre.
- Maqedonasit ishin zejtarë dhe gjuetarë të zotë, të njohur për enët e tyre metalike, bizhuteritë dhe mozaikët. Ata vlerësonin besnikërinë, guximin dhe arsimimin. Ilirët ishin luftëtarë dhe të orientuar drejt tregtisë, ndërsa thrakët – bujq dhe artistë, të njohur për verën dhe bizhuteritë e tyre.

IV.9 Bota e perëndive të lashta

PERËNDITË DHE HERONJTË

Grekët e lashtë besonin se perënditë kishin pamje dhe karakteristika njerëzore dhe se jetonin në majë të malit Olimp. Perëndia suprem i grekëve të lashtë ishte perëndia Zeus. Ai ishte zoti i rrufesë, i botës, i perëndive dhe i njerëzve. Perëndia e dritës, Apoloni, perëndesha e mençurisë, Athina, perëndesha e bukurisë, Afërdita, perëndesha e gjuetisë, Artemisa dhe shumë të tjera respektoheshin gjithashtu shumë.

Mitologjia greke ruan shumë histori për titanët, heronjtë dhe gjysmëperënditë. Titanët ishin qenie të vjetra dhe të fuqishme që sundonin para perëndive. Heronjtë ishin njerëz me forcë të jashtëzakonshme, të cilët kryenin vepra të guximshme dhe luftonin kundër përbindëshave. Gjysmëperënditë ishin fëmijët e një perëndie dhe një njeriu të vdekshëm, të cilët shpesh kishin fuqi të veçanta.

Perëndia supreme e maqedonasve ishte Diosi, zoti i qiellit. Ai sundonte së bashku me Adrajën, perëndeshën e dritës. Maqedonasit gjithashtu nderonin perëndinë e bimësisë, Dialisin, perëndeshën e bukurisë, Zejrenën dhe shumë të tjera. Ata adhuronin gjithashtu Herakliun, të cilin e konsideronin paraardhësin e tyre mitik.

Ilirët nuk kishin një hyjni kryesore, por çdo fis besonte në perënditë e veta. Kalorësi Medaur, perëndia e mjekësisë, nderohej shumë. Disa fise adhuronin Bindosin, perëndinë e burimeve dhe ujërave. Ata ndërtuan altarë për të në burimet e lumenjve dhe e përshkruanin me rremë ose trident në dorën e djathtë.

Fjalor

kult – nderim i një hyjnie përmes kryerjes së ritualeve të caktuara.

Zeusi Bubullimtar me rrufe në dorë

Silvani ilire, zoti i shkretëtirës, pyjeve dhe fushave

Pllakë me përshkrim të kalorësit thrak

Perëndesha maqedonase Aeina të Alkidit në një monedhë

Mësoni më shumë

Lojërat Olimpike

Në kohët e lashta lojërat atletike mbaheshin në shumë vende të shenjta për nder të një hyjnie. Më të njohurat nga këto lojëra ishin Lojërat Olimpike, të cilat organizoheshin çdo katër vjet dhe u mbajtën për herë të parë në vitin 776 p.e.s. Ato u mbajtën në qytetin e Olimpisë në Peloponez, ku ndodhej tempulli më i njohur i zotit Zeus. Lojërat morën emrin nga vendi ku mbaheshin. Merrnin pjesë vetëm burra dhe gjatë lojërave të gjitha luftërat u pezulluan. Garatzgjatën pesë ditë dhe fituesit kurorëzoheshin me një kurorë me degë ulliri dhe festoheshin si heronj. Lojërat Olimpike të sotme janë të frymëzuara nga kjo traditë.

Shkrimtarët e lashtë thonë se thrakët nderonin Aresin, Dionisin dhe Artemisin, ndërsa këta nuk ishin perënditë greke, por hyjni të ngjashme me to. Artemisa thrake ishte perëndesha e pjellorisë, ndërsa Dionisi thrak, i quajtur edhe Sabazi – zoti i tokës dhe qiellit. Mijëra pllaka me figurën e një kalorësi janë zbuluar në Thraki, të cilat u kushtoheshin perëndive si mirënjohje për dëshirat e përmbushura.

KULTET DHE ZAKONET

Maqedonasit i respektonin forcat e natyrës. Ata e përshkruanin diellin në bizhuteri, armë, mburoja dhe monedha të mbretërve. Ata i respektonin lumenjtë si hyjni dhe atyre u ofronin flijime. Burimet përmendin zakone të ndryshme maqedonase. Sipas një zakoni, buka piqej në dasma, e cila më pas pritej me shtizë, sepse besohej se tehu i hekurt largonte shpirtrat e këqij. Kur themelohej një qytet i ri kufijtë e tij shënoheshin me miell elbi, si shenjë se qyteti do të ushqente shumë njerëz.

Kultet ilire ishin gjithashtu të lidhura me forcat natyrore. Fiset veriore nderonin veçanërisht diellin, ndërsa ato jugore – gjarprin. Ilirët ndërtuan shenjtërore dhe ngritën altarë për perënditë. Ata linin ushqim, kafshë ose objekte të çmuara për to.

A e dini se...

- tempujt ishin ndërtesat më të rëndësishme në Greqinë e lashtë? Një nga shembujt më të bukur është tempulli i perëndeshës Athina, e quajtur "Partenon". Afër tij ndodhej "Erekteoni", i njohur për kolonat e tij në formën e grave. Këta tempuj ndodheshin në Akropolin e Athinës. Vende të shenjta të rëndësishme ishin Tempulli i Zeusit në Olimpi dhe Tempulli i Artemisës në Efes, i cili ishte një nga shtatë mrekullitë e botës së lashtë.
- A ishte Herakliu heroi më i fortë në mitet greke? Ai ishte djali i Zeusit, por si ndëshkim iu desh të kryente dymbëdhjetë detyra të pamundura, të quajtura "Veprat e Herakliut". Ai luftoi me një luan me lëkurë të fortë si çeliku, kapi një dre të egër aq shpejt sa era dhe e mbajti për pak kohë qiellin lart! Herkuli ishte i guximshëm, i zgjuar dhe nuk u dorëzua kurrë. Për shkak të forcës dhe heroizmit të tij, pas vdekjes ai u ngjit në malin Olimp dhe u bë zot.

Menada e Tetovës

Personalitete të historisë

"Menada e Tetovës" është statujë bronzi e një gruaje, e gjetur në rrugën "Shtipska" në Tetovë në vitin 1933. Është 9 centimetra e lartë dhe ndoshta ishte pjesë e një ene më të madhe. Menadat ishin shoqëruese besnike të Dionisit, perëndisë së verës, pjellorisë dhe teatrit. Ato zakonisht përshkruheshin të veshura me rroba të gjata ose lëkurë kafshësh, me kurora dredhke në kokat e tyre dhe shkopinj të gjatë në duar, duke lavdëruar perëndinë duke kryer valle dhe orakuj të ndryshëm. Kjo është arsyeja pse "Menada e Tetovës" përshkruhet me krahët e ngritur, sikur të kërcente. Në Maqedoninë e lashtë menadat quheshin "klodone" ose "mimalone".

BESIME NË JETËN E PAS VDEKJES

Maqedonasit e lashtë besonin se të vdekurit vazhdonin të jetonin në një botë tjetër. Ushtarët i zbukuronin trupat e tyre me shpata, shtiza dhe pazmore, në rast se do t'u nevojiteshin pas vdekjes. Gratë varroseshin me bizhuteritë e tyre të çmuara prej ari. Ushqimet dhe enët e kuzhinës liheshin në varre, në mënyrë që të ndjerit t'i gjenin në festat e ardhshme.

Ilirët gjithashtu besonin në një jetë të pas vdekjes. Ata linin armë, bizhuteri dhe sende të tjera që të ndjerit i kishin përdorur derisa ishin gjallë në varre, duke besuar se ato do t'u ishin të dobishme pas vdekjes. Thrakët, nga ana tjetër, varrosnin mbretërit e tyre me dhurata të pasura, kuaj dhe madje edhe qerre, të cilat supozohej se do t'u shërbenin atyre në jetën e pas vdekjes.

Kuti funerali e artë me motiv të diellit maqedonas

Maska funerali e bërë prej ari, e gjetur në Trebenishtë, Ohër

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse maqedonasit e konsideronin Herakliun si paraardhësin e tyre?
2. Sipas mendimit tuaj, pse njerëzit besonin kaq fort në një jetë të pas vdekjes?

Mbani mend

- Grekët e lashtë besonin se perënditë jetonin në Olimp dhe kishin karakteristika njerëzore. Më i gjati ishte Zeusi.
- Maqedonasit, ilirët dhe thrakët kishin perënditë e tyre, të ngjashme me grekët. Ata i nderonin forcat natyrore si dielli dhe lumenjtë, ndërtonin vende të shenjta dhe bënin oferta. Ata besonin në një jetë të pas vdekjes dhe linin objekte në varre për të ndjerin.

IV.10. Vatrat e shkencës dhe kulturës

KULTURA NË ANTIKITETIN KLASIK

Kultura dhe arti i grekëve të lashtë ishin të lidhura me mitologjinë. Që nga kohërat më të lashta këndoheshin këngë për bëmat e perëndive dhe heronjve. Ato interpretoheshin në ceremoni fetare ose në festa të ndryshme. Këngët transmetoheshin gojarisht dhe më vonë filluan të shkruheshin. Kështu lindi letërsia artistike. Së pari u shfaq poezia epike dhe lirike, ndërsa më vonë – tragjedia, komedia dhe proza.

Në shekullin V p.e.s. dramat filluan të interpretoheshin para një publiku. Ato mund të ishin të trishtueshme – tragjedi ose të gëzueshme – komedi. Tragjeditë më të njohura u shkruan nga Eskili, Sofokliu dhe Euripidi, ndërsa komeditë – nga Aristofani. Teatrot ishin të hapur në ajër dhe mund të mbanin mijëra spektatorë.

Veprat e para historike u shfaqën gjithashtu në Greqinë e lashtë; Herodoti, "babai i historisë", përshkroi Luftërat Greko-Persiane, ndërsa Tukididi – Luftën Peloponeze.

"Hedhësi i diskut" i njohur nga skulptori Miron

Skulpturat greke konsiderohen ndër veprat më të bukura të artit. Skulptorët më të njohur ishin Feidia, Miron dhe Poliklet. Ata bënë statuja të perëndive, heronjve dhe fituesve olimpikë. Veprat më të njohura të Feidias janë statuja e Zeusit në Olimpi dhe statuja e Athinës në Akropolin e Athinës. Skulpturat ishin prej bronzi ose mermeri, por Feidia punonte me një teknikë të veçantë. Pjesa e brendshme e statujave të tij ishte bërë prej druri, lëkura – prej fildishi dhe rrobat – prej fletë ari.

Fjalor

statujë – figurë e madhe e bërë prej guri, metali, druri ose materiali tjetër, që përshkruan një person, kafshë ose objekt.

mauzole – varr i madh dhe i bukur i ndërtuar për njerëz të rëndësishëm, siç janë mbretërit ose heronjtë. Trupi i të ndjerit mbahet në të dhe njerëzit vijnë për t'i bërë nderimet e tyre.

Aktorët e teatrit me maska tragjike

A e dini se...

... aktorët e teatrit mbanin maska të mëdha me shprehje të ekzagjeruara të fytyrës? Këto maska ndihmonin publikun të shihte qartë emocionet e tyre, madje edhe nga larg. Meqenëse vetëm burrat mund të aktronin, maskat i ndihmonin ata të luanin edhe role femërore.

Mësoni më shumë

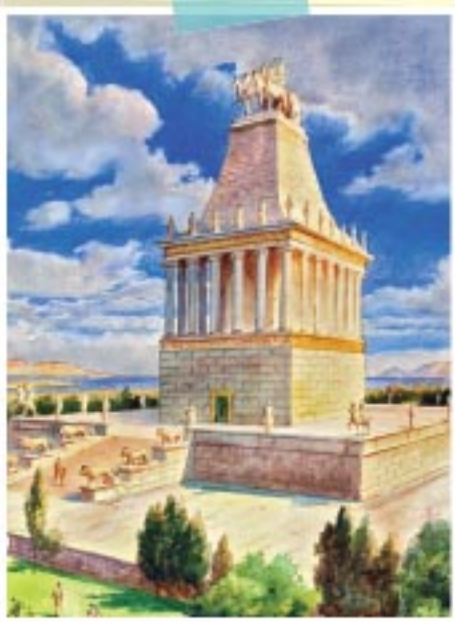
Hieroni, sundimtari i qytetit të Sirakuzës, kishte një kurorë të çmuar prej ari, por nuk ishte i sigurt se a ishte bërë prej ari të pastër, apo se argjendari a kishte qenë i pandershëm dhe kishte shtuar metale më të lira. Kështu që ai urdhëroi matematikanin e njohur **Arkimed** ta zbulonte, por pa e dëmtuar kurorën. Derisa mendonte, Arkimedi vendosi të bënte një banjë. Kur hyri në vaskë, vuri re se uji kishte derdhur përtej buzës dhe kuptoi se sasia e ujit që kishte derdhur ishte e njëjtë me vëllimin e trupit të tij. Kjo do të thoshte se ai mund ta kontrollonte kurorën në të njëjtën mënyrë: të merrte një copë ari të pastër me të njëjtin vëllim, të shihte se sa ujë do të derdhej përtej buzës dhe pastaj të bënte të njëjtën gjë me kurorën. Nëse e njëjta sasi uji do të derdhej, atëherë kurora ishte bërë prej ari të pastër. I emocionuar, Arkimedi kërceu nga vaska dhe vrapoi në rrugë duke bërtitur: **"Eureka! Eureka!"**, që do të thoshte "E gjeta! E gjeta!" Që atëherë, shprehja "Eureka!" është përdorur kur dikujt i vjen një ide e shkëlqyer.

KULTURA DHE ARTI HELENISTIK

Në kohët helenistike kultura e maqedonasve dhe grekëve u bashkua me kulturën e vendeve lindore të pushtuara nga Aleksandri. Qendrat kryesore ishin qytetet e Aleksandrisë, Pergamit, Antiokisë dhe Efesit. Ato kishin rrugë dhe shesh të rregullta e të gjera, pallate, tempuj dhe teatro, ndërsa tubacione uji transportonin ujë për dhjetëra mijëra banorë.

Kjo kohë njihet për ndërtesat e saj madhështore, të cilat konsideroheshin si një nga mrekullitë e botës. Më i famshmi prej tyre është Fari i Aleksandrisë, 120 metra i lartë, drita e të cilit mund të shihej nga një distancë prej 60 kilometrash. Në hyrje të portit të Rodosit qëndronte një statujë gjigante, e quajtur **Kolosi i Rodosit**. Në qytetin e Efesit kishte një tempull madhështor të perëndeshës Artemis, ndërsa në Halikarnas – varri i njohur i mbretit Mausol, i quajtur **Mauzoleu**.

Mauzoleu në Halikarnas

A e dini se...

... një artist u bë i njohur sepse shpendët u përpoqën të hanin pikturat e tij? Artisti Zeuksi ishte aq i aftë në pikturimin e rrushit saqë shpendët thuhet se u përpoqën t'i çukitnin kokrrat!

A e dini se...

... matematikani Pitagora besonte se numrat mund të shpjegonin universin? Ai dhe pasuesit e tij besonin se matematika nuk ishte vetëm një zgjidhje për problemet, por çelësi për të kuptuar të gjitha gjërat. Teorema e tij mbi raportin e tri brinjëve të një trekëndëshi këndrejtë mësohet ende në shkolla sot.

ZHVILLIMI I SHKENCËS DHE TEKNOLOGJISË

Filozofët grekë ishin të parët që menduan për bimët dhe kafshët, për tokat dhe detet, për njerëzit, numrat dhe për planetët. Filozofia stimuloi zhvillimin e shumë shkencave. Filozofi i njohur Pitagora ishte një nga matematikanët më të mirë në epokën e lashtë. Ai ishte i pari që shpiku termin **filozof**, që do të thotë "dashnor i mençurisë". Ai i quante njerëzit që studiojnë natyrën e gjërave dhe përpiqen për dije dhe të vërtetë. Filozofia ndikoi gjithashtu në zhvillimin e mjekësisë. Mjeku më i njohur i antikitetit, Hipokrati i Kosit, studioi gjithashtu filozofi.

Matematika, fizika, gjeografia dhe astronomia u ndanë gradualisht nga filozofia dhe u bënë shkenca të pavarura. Në kohën helenistike gjeografi

Hapësira e rrotullave në bibliotekën e Aleksandrisë

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

I gjithë qyteti kryqëzohet nga rrugë të përshtatshme për kalorës dhe qerre. Dy rrugët më të gjera, të cilat kalojnë njëqind metra gjerësi, kryqëzohen në kënde të drejta. Qyteti ka hapësira publike madhështore dhe pallate mbretërore, të cilat zënë një të katërtën ose edhe një të tretën e sipërfaqes së tij... Pjesë e ndërtesave mbretërore është edhe Muzeu. Ai ka një shëtitore me kolona, një sallë takimesh dhe një mensë, në të cilën njerëzit e ditur që punojnë në muze hanë drekë së bashku. Afër është vendi "Sema", një zonë e mbyllur në të cilën ndodhen varret e mbretërve dhe varri i Aleksandrit. Në hyrje të portit të madh, në hyrje në anën e djathtë janë ishulli dhe fanari Faros, ndërsa në të majtë – kreshta shkëmbore dhe kepi Lohiada me pallatin e mbretit.

– gjeografi Strabo e përshkruan Aleksandrinë

Astronomi Hipark

Personalitete të historisë

Hiparku ishte një nga astronomët më të mëdhenj të botës helenistike. Ai studioi yjet, Hënën dhe Diellin dhe krijoi katalogun e parë të yjeve, në të cilin i regjistroi pozicionet e qindra yjeve. Ai shpiku **trigonometrinë**, një degë e matematikës e përdorur në astronomi dhe inxhinieri. Një nga zbulimet e tij më të mëdha ishte realizimi se boshti i Tokës zhvendoset ngadalë me kalimin e kohës. Hiparku gjithashtu arriti të llogaritë distancën e Hënës nga Toka më saktë se çdo bashkëkohës i tij.

Eratosteni mati sipërfaqen e Tokës, astronomi Aristark supozoi se Toka rrotullohet rreth Diellit, ndërsa matematikani Arkimedi llogariti vëllimin e objekteve.

Mbretërit helenë investuan shumë në kulturë dhe shkencë. Institucioni shkencor i quajtur **Muzeu** u hap në Aleksandri, ku punonin shkencëtarë nga e gjithë bota. Biblioteka me qindra mijëra dorëshkrime u krijua për nevojat e Muzeut. Ishte Biblioteka e njohura e Aleksandrisë, e cila mblodhi njohuritë e të gjithë botës deri në atë kohë.

Hulumtoni

Gjeni fotografi ose rindërtim të fanarit të Aleksandrisë ose Kolosit të Rodosit. Pse mendoni se këto ndërtesa janë ndër mrekullitë e botës së lashtë?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Imagjino sikur të ishe një skulptor si Feidia – kë do të skulpturoje dhe pse?
2. Nëse do të mund të vizitoje një nga shtatë mrekullitë e botës antike, cilën do të zgjidhje? Pse?
3. Në çfarë mënyrash mbështetet ende shkenca moderne në njohuritë e kohërave të lashta?
4. Çfarë mund të mësojmë nga fakti që shkencëtarët e lashtë studiuan natyrën dhe botën përreth tyre pa teknologji?
5. Si do të dukej një ditë në Muzeun e Aleksandrisë nëse do të mund të udhëtoje nëpër kohën?

Mbani mend

- Grekët e lashtë krijuan shumë vepra arti dhe letërsie të cilat lidhen me mitologjinë. Në kohët helenistike kultura maqedonase dhe greke u bashkuan me kulturat e vendeve lindore.
- Farnari i Madh i Aleksandrisë dhe Kolosi i Rodosit ishin mrekulli arkitekturore. Filozofët grekë hodhën themelet e matematikës, astronomisë dhe mjekësisë. Biblioteka e njohura me mijëra libra dhe dorëshkrime u themelua në Aleksandri.

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

IV.1. Mbretëritë më të vjetra në Evropë

1. Përshkruani si dukej pallati në Knosos.
2. Pse është i rëndësishëm qytetërimi i Kretës për historinë evropiane?
3. Si ishin qytetet-mbretëritë e mikenasve?
4. Cilat vepra letrare rrëfejnë ngjarje nga Lufta e Trojës?
5. Mendoni pse nuk e quajmë Homerin historiograf.
6. Sipas mendimit tuaj, cili është shkaku më i mundshëm i Luftës së Trojës?

IV.2. Bota e polipeve greke

1. Ç'do të thotë termi "polis"?
2. Cilat ishin institucionet më të rëndësishme që qeverisnin Spartën?
3. Shpjegoni rolin e gerousisë në Spartë.
4. Pse ushtria spartane konsiderohej më e forta në të gjithë Greqinë?
5. A mund të quhet Athina demokracia e parë? Shpjegoni.
6. Kush e fitoi Luftën e Peloponezit? Shpjegoni.

IV.3. Mbretëria maqedonase

1. Kur filloi bashkimi i fiseve maqedonase?
2. Pse dinastia e parë maqedonase quhet Argeadë?
3. Shpjegoni si arriti mbreti Perdika II ta ruante shtetin.
4. Ç'është falanga maqedonase dhe pse ishte e rëndësishme?
5. Çfarë reformash zbatoi mbreti Filip II? Si ishte ushtria e tij?
6. Çfarë ndodhi me fushatën kundër Persisë pas vdekjes së Filipit II?

V.4. Ilirët dhe mbretëritë e tyre

1. Numëroni fiset më të rëndësishme ilire. Cilat prej tyre jetonin në bregdetin e Adriatikut dhe cilat në brendësi të vendit, afër maqedonasve?
2. Si u organizuan aleancat ilire?
3. Ku ndodhej kryeqyteti i Agronit dhe Teutës? Cili qytet është sot?
4. Si përfunduan dy luftërat ilire me Romën?
5. Pse vendosi Genti t'i bashkohej Perseut në luftën kundër Romës?

IV.5. Thrakët dhe Mbretëria Odrisë

1. Çfarë roli luajti tregtia me grekët në zhvillimin e shoqërisë thrake?
2. Shpjegoni pse qyteti i Seutopolis ishte i rëndësishëm për thrakët.
3. Kush ishte themeluesi i Mbretërisë Odrisë?
4. Si e forcoi pushtetin e tij mbreti Kotis I?
5. Si do të kishit vepruar ju në vendin e Kotisit I – a do të kishit mbledhur grurë nga populli apo jo?

6. A mendoni se thrakët mund ta kishin ruajtur pavarësinë e tyre nëse do të kishin qenë më të bashkuar?

IV.6 Koha e Aleksandrit

1. Kush ishte mësuesi i Aleksandrit të Madh dhe çfarë i mësoi ai?
2. Shpjegoni se si edukimi i tij dhe mjedisi në të cilin u rrit ndikuan në karakterin e Aleksandrit.
3. Në cilin vit Aleksandri filloi luftën me Persinë dhe si quhet beteja e parë që fitoi?
4. Si e pranuan egjiptianët Aleksandrin? Pse ai themeloi qytetin e Aleksandrisë?
5. Pse Beteja e Gaugamelës konsiderohet fitorja më e rëndësishme e Aleksandrit?
6. Ç'simbolizon shtylla me mbishkrimin "Këtu u ndal Aleksandri"?
7. Si sillej Aleksandri me popujt e pushtuar dhe zakonet e tyre?
8. Pse Aleksandri III i Maqedonisë mori nofkën "I Madhi"?

IV.7 Pasardhësit e Aleksandrit

1. Pse qeverisja e shtetit pas vdekjes së Aleksandrit iu besua Diadokëve?
2. Si filluan armiqësitë midis Maqedonisë dhe Romës?
3. Pse Perseu u përpoq të shmangte luftën me Romën dhe cili ishte fundi i tij?
4. Çfarë roli luajti Pompei në fatin e Seleukidëve?
5. Shpjegoni pse Kleopatra vendosi të martohej me Mark Antonin.
6. Pse rënia e Kleopatrës nënkuptonte edhe fundin e mbretërive helenistike?

IV.8 Shoqëritë ballkanike në antikitet

1. Çfarë roli luajti agora në jetën e përditshme të poliseve greke?
2. Çfarë pasojash pati kolonizimi grek mbi popujt fqinjë?
3. Përshkruani pamjen e një qyteti ilir sipas gjetjeve arkeologjike.
4. Çfarë zakonesh kulturore kultivuan thrakët që nga fëmijëria?
5. Sipas mendimit tuaj, ç'është e përbashkët dhe ç'është e ndryshme në jetën e përditshme të maqedonasve, ilirëve dhe thrakëve?

IV.9 Bota e perëndive të lashta

1. Kush ishte perëndia supreme midis grekëve dhe kush midis maqedonasve?
2. Cili është ndryshimi midis titanëve dhe perëndive?
3. Pse maqedonasit adhuronin Herakliun dhe çfarë simbolizonte ai për ta?
4. Si i trajtonin thrakët perënditë e tyre?
5. Cilat ishin disa nga zakonet maqedonase që lidheshin me fenë?
6. Vlerësoni pse popujt e lashtë besonin kaq fort në një jetë të pas vdekjes.

IV.10. Vatrat e shkencës dhe kulturës

1. Si dukej një teatër i lashtë grek? Kush mund të merrte pjesë në shfaqje?
2. Kush janë Herodoti dhe Tukididi dhe për ç'janë të lavdishëm?
3. Shpjegoni si filozofia ndikoi në zhvillimin e shkencës.
4. Cilët shkencëtarë të lashtë bënë zbulime të rëndësishme dhe çfarë zbuluan ata?
5. Pse është e rëndësishme Biblioteka e Aleksandrisë për historinë e shkencës?

ROMA E LASHTË

Hyrje

Roma është një nga qendrat më të rëndësishme të lashta që u zhvillua nga një qytet-shtet i vogël në një perandori të fuqishme që bashkoi Evropën, pjesë të Azisë dhe Afrikës. Përmes organizimit, ligjit dhe arritjeve kulturore, Roma hodhi themelet e qytetërimit modern. E drejta romake inxhinieria dhe arkitektura janë ende shembuj të përparimit njerëzor. Nga Republika Romake deri në Perandori, historia e Romës është e mbushur me ngjarje dramatike, pushtime dhe rënie të mëdha, të cilat lanë një gjurmë të qëndrueshme në historinë evropiane dhe botërore. Të kuptuarit e qytetërimit romak është çelësi për të kuptuar botën e sotme.

PËRMBAJTJET

- V.1. Roma e lashtë
- V.2. Perandoria Romake
- V.3. Shoqëria romake
- V.4. Jeta e përditshme në Romë
- V.5. Kultura dhe arti romak
- V.6. Feja në kohën romake
- V.7. Shfaqja e krishterimit
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të shpjegoni krijimin dhe zgjerimin e shtetit romak, organizimin shtetëror dhe qeverisjen në kohët e lashta;
- ✓ të shpjegoni luftërat e Romës për zgjerim territorial në Ballkan, Afrikë, Evropë dhe Azi;
- ✓ të krahasoni dhe shpjegoni organizimin shoqëror, jetën ekonomike dhe të përditshme të Romës së Lashtë;
- ✓ të përshkruani arritjet kulturore, shkencore dhe teknologjike të romakëve të lashtë dhe të njihni ndikimin e tyre në shoqërinë moderne;
- ✓ të shpjegoni ndikimin e Perandorisë Romake në jetën e njerëzve në provincat romake të Ilirikut, Maqedonisë dhe Thrakisë;
- ✓ të shpjegoni dhe të krahasoni besimet dhe fenë e romakëve;
- ✓ të shpjegoni shfaqjen dhe përhapjen e krishterimit dhe ndikimin e tij në jetën e njerëzve;

...dhe do të zhvilloni respekt për trashëgiminë kulturore të Perandorisë Romake si pjesë e trashëgimisë kulturore botërore.

V.1. Roma e lashtë

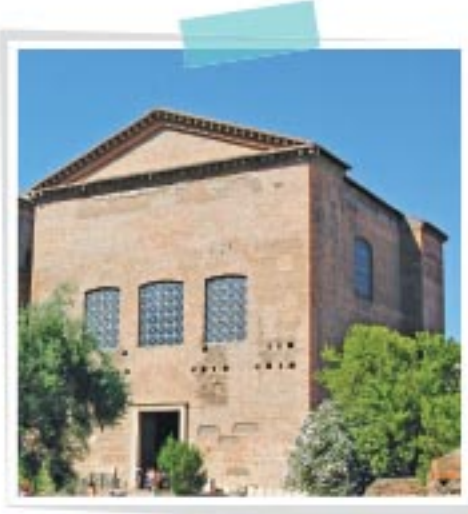
FILLIMET E ROMËS SË LASHTË

Gadishulli Apenin kishte një klimë të butë dhe tokë të përshtatshme për bujqësi dhe blegtori, kështu që në antikitet ishte shtëpia e shumë fiseve. Më të njohurit ishin latinët, eskitët dhe umbrianët. Në jug kishte koloni të shumta greke, ndërsa në veri koloni të latinëve ku jetonin etruskët. Ata kishin qytete të fortifikuara të fuqishme, shkrimin e tyre dhe një kulturë të zhvilluar.

Qyteti i Romës u themelua në vitin 753 p.e.s. në brigjet e lumit Tiber, në kufirin midis latinëve dhe etruskëve. Prandaj qyteti ishte i ekspozuar ndaj ndikimit të fortë etrusk që nga fillimi. Sipas burimeve, Roma u sundua nga shtatë mbretër në kohët e lashta. Ata kishin pushtetin më të lartë, por sundonin së bashku me fisnikët. Mbreti i parë ishte Romuli, themeluesi i Romës. Gjatë kohës së tij u krijuan institucionet kryesore shtetërore. Tri mbretërit e fundit ishin etruskë. Gjatë kohës së tyre u ndërmorën projektet e para të mëdha të ndërtimit – ndërtimi i një tempulli të madh në kodrën e Kapitolit, si dhe sistemi i parë i kullimit. Megjithatë, mbreti i fundit sundoi me krenari dhe arbitraritet, kështu që në vitin 509 p.e.s. romakët e rrëzuan dhe e dëbuan. Mbretëria u zëvendësua nga Republika.

REPUBLIKA ROMAKE

Organi më i lartë shtetëror u bë Asambleja Kombëtare, e cila përfshinte të gjithë qytetarët romakë. Qytetarët votonin ligje, shpallnin luftë, lidhnin paqe dhe zgjidhnin nëpunës civilë, të quajtur **magjistratë**. Magjistratët më

Ndërtesa ku takohej Senati Romak

Fjalor

magjistratë – nëpunës civilë në Romë të cilët zgjidheshin nga Asambleja Kombëtare.

konsuj – magjistratët më të rëndësishëm të Republikës; dy zgjidheshin çdo vit.

legjion – grup i madh ushtarësh në ushtrinë romake.

Busti i Brutit, themeluesit të Republikës Romake

"Lapis Niger", mbishkrimi më i vjetër romak i zbuluar ndonjëherë

Jul Cezari

Personalitete të historisë

Jul Cezari ishte një nga udhëheqësit ushtarakë më të mëdhenj dhe më të njohur të antikitetit. Ai mbahet mend në histori për shumë suksese të tij ushtarake. Pas dhjetë vitesh luftimesh ai arriti të pushtonte dhe nënshtronte të gjithë Galinë (tani Francën), një ndërmarrje që Jul Cezari e përshkroi në një libër. Cezari ishte komandanti i parë romak që kaloi lumin Ren dhe i pari që pushtoi Britaninë.

Në vitin 45 p.e.s. Cezari fitoi luftën civile dhe u bë njeriu më i fuqishëm në Romë. Ai futi ligje të reja, u dha tokë ushtarëve dhe madje krijoi kalendarin që ne e përdorim edhe sot. Populli e donte atë, por disa senatorë kishin frikë se ai kishte shumë pushtet dhe donin të bëheshin mbret. Më 15 mars të vitit 44 p.e.s. një ditë e njohur si "Idet e marsit", një grup senatorësh, përfshirë mikun e tij Brut, e goditën me thikë për vdekje në Senat.

Cezari ishte gjithashtu një orator dhe shkrimtar i shkëlqyer. Veprat e tij "Shënime mbi Luftën Galike" dhe "Shënime mbi Luftën Civile" kanë mbijetuar. Ato janë burime të rëndësishme për studimin e kësaj periudhe.

Forumi Romak, qendra politike dhe ekonomike e qytetit

Fjalor

Senati – organi më i fuqishëm në Romë i përbërë nga ish-magjistratë dhe njerëzit më të pasur në shtet.

provinca – njësi territoriale e krijuar në vendin e një shteti të pushtuar; provincat qeveriseshin nga guvernatorë të dërguar nga Roma.

të rëndësishëm ishin dy konsujt, të cilët zgjidheshin çdo vit. Ata kishin pushtetin më të lartë civil dhe ushtarak. Ish-magjistratët dhe individët më të fuqishëm në shtet ishin anëtarë të **Senatit**. Ai ishte përgjegjës për administratën e përditshme dhe për marrjen e vendimeve më të rëndësishme.

Të gjithë qytetarët që mund të mbanin armë dhe kishin pronë të mjaftueshme shërbenin në ushtri. Ushtria ishte e ndarë në aradha, të cilat quheshin **legjione**. Në kohën e Republikës Romake një legjion numëronte afërsisht 4200 legjionarë. Romakët mbështeteshin kryesisht në këmbësorë të shumtë dhe të stërvitur mirë, ndërsa kalorësia ishte më pak në numër.

Romakët duhej të kishin një ushtri të fortë dhe të shumtë, sepse ishin vazhdimisht në luftë me fqinjët e tyre. Në shekujt e parë të themelimit të saj, Roma regjistroi shumë fitore të rëndësishme – së pari mbi latinët, pastaj mbi qytetet etruske në fqinjësi dhe së fundmi mbi samnitët, kundër të cilëve zhvilloi tri luftëra. Sfida e fundit në Itali erdhi nga qyteti grek i Tarentumit, i cili kërkoi ndihmë nga mbreti i Epirit, Pirro. Edhe pse u mundën disa herë, në fund romakët arritën të fitonin, pas së cilës ata sunduan të gjithë Italinë.

ZGJERIMI I SHTETIT ROMAK

Roma nuk i nënshtroi armiqtë e saj të mundur në Itali, por lidhi traktate aleance me ta dhe u kërkoi ushtarë për ushtrinë romake. Kështu romakët mblodhën një ushtri të madhe dhe ishin gati të përplaseshin me fuqitë e mëdha në Mesdhe.

Kundërshtari më i madh i Romës ishte qyteti i Kartagjenës në bregdetin e Tunizisë moderne. Romakët zhvilluan tri luftëra kundër Kartagjenës, të njohura si **Luftërat Punike**. Më e vështira ishte Lufta e Dytë Punike, në të cilën kartagjenasit u udhëhoqën nga gjenerali i guximshëm Hanibali. Ai hyri në Itali dhe arriti t'i mposhtë romakët në disa beteja. Por pavarësisht kësaj, Roma vazhdoi luftën. Më në fund komandanti romak Skipion pushtoi Afrikën dhe mundi Hanibalin në një betejë afër Zamës. Kështu, romakët u bënë zotërues të Mesdheut perëndimor.

Pas disfatës në Luftën e Dytë Punike Kartagjena nuk përbënte më ndonjë kërcënim për Romën, por ishte ende një fuqi e rëndësishme tregtare. Prandaj romakët vendosën ta shkatërronin qytetin. Pas një rrethimi trevjeçar, në vitin 146 p.e.s. ata pushtuan Kartagjenën dhe e shkatërruan plotësisht.

Ne kemi parë tashmë se në të njëjtën kohë romakët filluan të pushtonin në lindje; deri në fund të shekullit II p.e.s. shteti romak shtrihej në tre kontinente. Territoret e pushtuara në shekujt III dhe II p.e.s. u shpallën

Riprodhimi i Kolonës së Fitores së Duilit, me sqepat e anijeve të kapura kartagjenase

Gjenerali kartagjenas Hanibal, armiku më i frikshëm i Romës

Mësoni më shumë

Ujkonja romake ushqeu Romulin dhe Remin

Sipas një legjende, pas rënies së Trojës, heroi trojan Enea u vendos në rajonin e Latisë dhe u martua me vajzën e mbretit vendas. Djali i tij, Askani, themeloi qytetin e Alba Longës, qytetin më të rëndësishëm të latinëve. Shumë vite më vonë atje sundoi Amuliu, i cili mori fronin nga vëllai i tij Numitor. Vajza e Numitorit duhej të bëhej priftëreshë dhe nuk lejohej të martohej. Megjithatë, ajo lindi binjakë – **Romulin** dhe **Remin**, babai i të cilëve ishte perëndia mars.
Amuli urdhëroi që fëmijët të vriteshin, por shërbëtorët u mëshiruan dhe e vendosën djepin në lumin Tiber. Djepi arriti disi në breg. Pastaj u shfaq një ujkonjë, e cila ushqeu foshnjat, ndërsa më pas një bari i gjeti dhe i shpëtoi. Kur u rritën, vëllezërit ia kthyen fronin gjyshit të tyre Numitor. Ata vendosën të themelonin një qytet të ri, afër vendit ku ujkonja i kishte shpëtuar. Por gjatë themelimit të qytetit vëllezërit u grindën dhe Romuli vrau Remin. Vetë Romuli themeloi Romën më 21 prill 753 p.e.s.

provinca. Burimet natyrore të provincave tani i përkisnin Romës dhe popullsia duhej të paguante taksa. Pushteti më i lartë ushtarak dhe civil ishte në duart e guvernatorit të provincës, i cili dërgohej nga Roma. Shumica e guvernatorëve ishin të interesuar vetëm të shfrytëzonin provincat dhe të pasuroheshin. Në kohën Republikës romakët bënë pak për të përmirësuar jetën e banorëve të provincave. Sundimi romak shkaktoi pakënaqësi të madhe, e ndonjëherë edhe kryengritje.

KRIZA E REPUBLIKËS

Shumë sukseset dhe pushtimet e mëdha i sollën vështirësi Republikës Romake. Organet e saj shtetërore ishin themeluar kur Roma ishte ende një qytet-shtet i vogël; ato tashmë nuk ishin të përshtatshme për të qeverisur një shtet kaq të madh. Ekonomia filloi të dobësohej dhe filloi edhe një luftë me aleatët italianë, të cilët kërkonin të kishin të drejta të barabarta me romakët. Shekulli i fundit i Republikës kaloi në tronditje të vazhdueshme dhe në përleshje të brendshme.

Disa udhëheqës ushtarakë ambiciozë përfituan nga kjo dhe luftuan për pushtet në Romë. Më i suksesshmi prej tyre ishte Jul Cezari, i cili mundi rivalët e tij dhe u bë diktator i Romës për jetë. Por ai u vra shpejt nga kundërshtarët e tij politikë.

Mbani mend

- **Roma u themelua në vitin 753 p.e.s. Derisa në vitin 509 p.e.s. ajo ndryshoi nga një mbretëri në një republikë, në të cilën qytetarët votonin ligjet dhe zgjidhnin zyrtarët. Me një ushtri të fortë të organizuar në legjione, Roma fitoi tri luftërat Punike dhe u bë fuqia më e madhe në Mesdhe. Territoret e pushtuara u shndërruan në provinca, por krizat e brendshme lindën për shkak të menaxhimit të dobët. Jul Cezari u bë diktator, por u vra për shkak të pakënaqësisë politike.**

V.2. Perandoria Romake

LINDJA E PERANDORISË ROMAKE

Pas vrasjes së Jul Cezarit filluan luftëra të reja. Fituesi në to ishte nipi i Cezarit, Oktavian Augusti. Augusti sundoi nga viti 27 p.e.s. deri në vitin 14 pas e.s. Ai nuk i shfuqizoi institucionet republikane dhe nuk mori ndonjë titull të ri, por e paraqiti veten si njeriu i parë në shtet, në të cilin ligjet dhe organet shtetërore të Republikës ishin ende të vlefshme. Prandaj sistemi që ai hartoi quhet **principatë**, domethënë sundimi i **princepsit**, njeriut të parë në shtet. Principati si formë qeverisjeje zgjati gati treqind vjet.

NGJITJET DHE RËNIET E PERANDORISË

Augusti ishte pushtuesi më i madh në historinë e Romës. Gjatë kohës së tij Egjipti, Gadishulli Ballkanik dhe shumë vende të tjera u pushtuan. Pasardhësit e tij u mjaftuan vetëm me mbrojtjen e kufijve shtetërorë, të cilët ndiqnin rrjedhën e lumenjve Ren, Danub dhe Eufrat. Përjashtim ishin perandorët Klaudi dhe Trajani. Klaudi arriti të pushtonte një pjesë të madhe të Britanisë, ndërsa Trajani pushtoi Dakinë, si dhe pjesë të Mesopotamisë. Gjatë kohës së Trajanit Perandoria përjetoi zgjerimin e saj më të madh territorial.

Dy shekujt e parë të Perandorisë ishin një kohë paqeje, stabiliteti dhe përparimi. Kjo vlente edhe për provincat, të cilat tani qeveriseshin më mirë sesa në Republikë. Në secilën provincë kishte qytete të mëdha dhe jeta e zhvilluar urbane ishte themeli i shtetit romak.

Oktavian Augusti, perandori i parë romak

Reliev nga Harku i Klaudit, që përMbani mendn pushtimin e Britanisë

Personalitete të historisë

Aureliani

Në shekullin III pas e.s. Perandoria u përfshi nga një krizë e madhe dhe dukej se ishte në prag të shembjes. Disa nga territoret u shkëputën, ndërsa të tjerat u pushtuan nga barbarët. Për fat të mirë, në vitin 270, **Aureliani**, udhëheqësi ushtarak më i aftë i kohës së tij erdhi në pushtet. Ai së pari mundi fiset që kishin sulmuar Ballkanin dhe kufijtë, pastaj rikuperoi provincat lindore dhe më në fund mundi të jashtëligjshmit nga Galia dhe e bashkoi plotësisht perandorinë. Për këto suksese ai u quajt "Rivendosësi i Botës". Aureliani i ndëshkoi rëndë zyrtarët që abuzonin me detyrën e tyre. Disa prej tyre kishin frikë se do të kapeshin, kështu që komplotuan dhe e vranë në vitin 275.

Megjithatë, në shekullin III pas e.s. Perandoria u godit nga një krizë e madhe. Sulmet nga fiset barbare u bënë më të shpeshta dhe qytetet kishin probleme të brendshme. Kufijtë u liruan dhe fiset barbare pushtuan disa provinca dhe disa territore u shkëputën nga Perandoria.

Detal nga Kolona e Trajanit që përshkruan një betejë midis romakëve dhe dakëve

Perandoria Romake në shekullin II pas e.s.

A e dini se...

- ... që nga koha e Augustit Roma fitoi një ushtri të qëndrueshme dhe profesionale? Legjionarët merrnin një pagë dhe shërbenin në ushtri për njëzet vjet. Pas përfundimit të shërbimit të tyre ushtarak ata merrnin tokë ose një sasi më të madhe parash.
- ... gjatë kohës së Principatit, cari dhe Senati e ndanin perandori dhe Senati administrimin e provincave? Ato që qeveriseshin nga perandori quheshin provinca perandorake, ndërsa ato që qeveriseshin nga Senati quheshin senatoriale. Të gjitha legjionet romake ishin të vendosura në provincat perandorake, kështu që perandori kishte kontroll të plotë mbi ushtrinë romake.

Mësoni më shumë

Romakët ishin vazhdimisht në luftë me fiset në kufijtë e tyre. Në fillim këto fise plaçkitnin provincat dhe tërhiqeshin, por më vonë të shtypur nga fiset e tjera nga lindja, filluan të vendoseshin përgjithmonë në provinca. Kjo ishte shumë e rrezikshme për shtetin, i cili po humbiste popullsi dhe burime. Vështirë se mund të përballonte fluksin e kolonëve luftarakë. Nga mesi i shekullit XV pas e.s. të gjitha provincat e Perandorisë Perëndimore kishin rënë në duart e fiseve gjermanike. Anglo-saksonët u vendosën në Britani, Frankët në Francë, Visigotët në Spanjë dhe Vandalët në Afrikë. As Italia nuk u kursye nga ky fat. Dhjetë vjet pas përmbysjes së perandorit të fundit, Ostrogotët hynë në Itali dhe themeluan mbretërinë e tyre.

DOMINATI

Gjërat filluan të përmirësoheshin vetëm drejt fundit të shekullit III pas e.s. kur Diokleciani erdhi në pushtet. Ai bëri reforma themelore me të cilat e riorganizoi plotësisht shtetin. Sundimtari tani konsiderohej si zot i padiskutueshëm mbi të gjithë nënshtetasit e tij dhe nderohej si hyjni. Kjo është arsyeja pse ne e quajmë këtë sistem **dominat**, nga fjala latine **dominus**, "zotëri".

Pallati i Konstandin Dioklecianit afër Splitit

Pasi Diokleciani u tërhoq, menjëherë filluan luftëra të reja për pushtet. Ato përfunduan me fitoren e Konstandinit I, i cili u bë sundimtari i vetëm i Perandorisë. Konstandini vazhdoi reformat dhe përfundoi dominimin si sistem qeverisjeje. Me rëndësi të madhe ishte vendimi i tij për të ndërtuar një qytet të ri në vendin e kolonisë greke të Bizantit. Ai e quajti qytetin Kostandinopojë dhe e themeloi atë në vitin 330 pas e.s. Me kalimin e kohës qyteti u rrit dhe u zhvillua aq shumë sa në shekullin V u bë kryeqyteti i Perandorisë Lindore.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Hunët nuk dinë as mish të pjekur dhe as erëza në ushqim. Ata kurrë nuk përdorin parmendë; ata nuk jetojnë as në shtëpi dhe as në kasolle. Ata enden përgjithmonë nëpër pyje dhe male, duke ndryshuar vazhdimisht vendbanimin e tyre ose më saktë, nuk kanë vendbanim. Që nga fëmijëria janë mësuar me të gjitha llojet e fatkeqësive: të ftohtit, urisë dhe etjes. Në këtë migrim, kopetë e tyre i ndjekin dhe i tërheqin qerret në të cilat ndodhen familjet e tyre."

– Historiani romak Ammian Marcellin përshkruan Hunët

A e dini se...

... perandori romak Neron ishte më i interesuar për poezinë dhe artin sesa për shtetin? Ai shpesh organizonte lexim poezish, ndërsa vetë merrte pjesë në gara poetike. Romakët e konsideronin një sjellje të tillë të padenjë për një sundimtar. Kur shpërtheu zjarri i madh në Romë u përhap një thashetheme se, në vend që të ndihmonte për ta shuar atë, Nerona këndoi një këngë për rënien e Trojës.

... në kohën e Dioklecianit qeverisja e shtetit ishte bërë aq e vështirë sa ai mori përsipër tre bashkësundimtarë? Këtë formë qeverisjeje e quajmë "katër-sundimtarë" ose "tetrarki". Pas Dioklecianit, sundimtarët e rinj filluan shpejt të luftonin midis tyre, e kështu përpjekja për të qeverisur shtetin nga katër sundimtarë dështoi.

RËNIA E PERANDORISË ROMAKE PERËNDIMORE

Problemet në shtet u bënë aq të mëdha saqë një sundimtar nuk mjaftonte më për të qeverisur të gjithë perandorinë. Sundimtari i fundit që sundoi të gjithë shtetin ishte Teodosi I. Në fund të jetës së tij ai e ndau administratën midis bijve të tij. Në atë kohë sulmet e fiseve të ndryshme u bënë më të shpeshta, ndërsa disa prej tyre arritën të vendoseshin në territorin e Perandorisë. Sulmet ishin më të forta dhe më të shumta në pjesën perëndimore; atje Perandoria humbi të gjitha provincat e saj, përveç Italisë. Më në fund, në vitin 476, udhëheqësi ushtarak barbar Odoakari e rrëzoi perandorin e fundit, Romul Augustulin. Kjo zakonisht merret si fundi i Perandorisë Romake Perëndimore, perandorit të fundit që sundoi perandorinë. Në të kundërt, Perandoria Lindore do të ekzistonte për një mijë vjet të tjerë.

Monedhë e artë e Teodosiusit I, perandori i fundit që ka sunduar mbi gjithë shtetin

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si arritën romakët të ruanin paqen dhe stabilitetin për dy shekuj në një shtet kaq të madh?

Mbani mend

- Perandoria Romake u themelua nga Oktavian Augusti, i cili sundoi si njeriu i parë (princeps), duke ruajtur institucionet e Republikës.
- Gjatë kohës së Augustit dhe Trajanit Perandoria u zgjerua më shumë. Dy shekujt e parë sollën stabilitet, por në shekullin III ndodhi një krizë e madhe.
- Diokleciani prezantoi një formë të re qeverisjeje – sundimin, ku perandori ishte sundimtari absolut.
- Konstandini I themeloi Kostandinopojën, e cila u bë kryeqyteti i Perandorisë Lindore. Perandoria Perëndimore ra në vitin 476, por Perandoria Lindore mbijetoi për një mijë vjet të tjerë

V.3. Shoqëria romake

SHTRESAT SHOQËRORE

Në shtetin romak qytetarët ndaheshin në **patrikë** dhe **plebejë**. Patrikët përfaqësonin aristokracinë e vjetër të periudhës mbretërore. Kur u themelua Republika, ata morën të gjitha funksionet politike dhe fetare. Qytetarët e mbetur ishin plebejë.

Shekujt e parë të Republikës ishin të mbushur me luftëra midis dy klasave. Plebejët më të pasur kërkonin të fitonin qasje në funksionet më të larta politike, ndërsa ata më të varfër donin të përmirësonin pozicionin e tyre pronësor dhe të mbronin të drejtat e tyre. Lufta politike përfundoi në fillim të shekullit III p.e.s. Plebejët fituan qasje në të gjitha shërbimet fetare dhe politike, por çështja ekonomike që prekte ata më të varfër nuk u zgjidh deri në fund të Republikës.

Derisa shteti zgjerohej, u shfaq një ndarje midis njerëzve që kishin të drejta civile dhe njerëzve që konsideroheshin të huaj. Aleatët italianë, të cilët i shpallën luftë Romës, u rebeluan më shumë kundër kësaj ndarjeje. Pasi mbaroi lufta, ata morën të drejtat civile romake. Të gjithë banorët e tjerë të lirë të shtetit e morën këtë të drejtë vetëm në vitin 212 pas e.s.

Në kohën e Perandorisë u shfaq edhe një ndarje midis të **ndershmëve** dhe të **përulurve**. Të ndershmit përfshinin fisnikët e Romës dhe provincave, zyrtarët perandorakë dhe komandantët ushtarakë. Ata kishin përparësi të ndryshme ekonomike dhe juridike që iu mohuan të përulurve. Kjo ndarje vazhdoi deri në fund të Perandorisë.

Fjalor

patrikë – anëtarë të aristokracisë së vjetër romake; dikur ata kontrollonin të gjitha funksionet politike dhe fetare në Republikë.

Monedhë e kryengritësve italianë, të cilët kërkonin të drejta civile romake. Demi italian është përshkruar duke shpuar ujkonjën romake.

Perandori Karakalla, i cili në vitin 212 pas e.s. u dha shtetësi të gjithë banorëve të lirë të Perandorisë

Dy skllave femra në një familje patrikiane që i shërbenin zonjës së tyre

Personalitete të historisë

Mark Kras

Mark Kras ishte një nga njerëzit më të fuqishëm dhe më të pasur në Republikën e vonë. Pasuria e tij u vlerësua në 229 ton argjend! Ai fitoi një pjesë të madhe të pasurisë së tij duke blerë pronat e kundërshtarëve politikë të vrarë dhe të dëbuar me çmim të lirë, duke i restauruar ato dhe më pas duke i shitur me çmime të larta. Ai tha se vetëm ata që mund të përgatitnin dhe mbështesnin disa legjione romake ishin të pasur. Ai u bë i njohur kur e shuajti mizorisht kryengritjen e Spartakut, duke kryqëzuar deri në 6.000 skllevër të kapur rob. Megjithatë, më vonë fati e braktisi dhe ai u mund dhe u vra në luftën kundër Partinëve. Sipas traditës së Mark Krasit, Partinët i derdhën ar të shkrirë në gojë si ndëshkim për lakminë e tij të madhe.

SKLLAVËRIA NË ROMË

Në Romë kishte pasur skllevër që nga kohërat e lasht, por numri i tyre u rrit shumë pas luftërave të mëdha pushtuese. Ata kishin një jetë të vështirë dhe përdoreshin për punët më të vështira dhe të rrezikshme. Ata nuk kishin të drejta dhe vareshin nga mëshira e zotërinjve të tyre. Një shkrimtar romak madje pohoi se ishte më e lirë të rraskapiteshin skllevërit deri në vdekje dhe t'i zëvendësonin ata sesa të kujdeseshin për ta. Prandaj ata shpesh hidheshin në kryengritje. Më e lavdishmja ishte kryengritja e Spartakut në shekullin I p.e.s. e cila mezi u shuajt. Në kohën e Perandorisë situata u përmirësua pak, ndërsa skllevërit morën pak mbrojtje ligjore. Por situata e tyre ishte ende e vështirë.

Zinxhirët me të cilët lidheshin skllevërit romakë

Ata që jetonin dhe punonin në familje ia dilnin mbanë më mirë dhe vlerësoheshin veçanërisht mësuesit dhe mjekët. Ata shpesh liroheshin nga zotërinjtë e tyre. Njerëzit e tillë quheshin **të lirë**. Me kalimin e kohës u krijua një shtresë e madhe e të lirëve dhe disa prej tyre arritën të fitonin pasuri të madhe.

Dy skllevër shërbejnë verë në një festë

A e dini se...

... të pakënaqur me pozicionin e tyre, plebejtë u larguan disa herë nga Roma dhe kërcënuan të themelonin qytetin e tyre? Të frikësuar nga kjo, patrikët u detyruan të bënin disa lëshime për të bindur plebejtë të ktheheshin në Romë.

Mësoni më shumë

Që nga historia më e hershme e Romës marrëdhënia midis **patronëve** dhe **klientëve** ishte shumë e rëndësishme. Një romak që kërkonte ndihmë dhe mbrojtje nga një individ i pasur dhe i fuqishëm quhej **klient**. Klientët duhej t'i vizitonin patronët e tyre çdo ditë, t'i ndiqnin derisa ecnin nëpër qytet, t'u bindeshin urdhrave të tyre dhe të votonin për ta dhe të dashurit e tyre në kuvend. Në kohët më të hershme ata madje duhej të luftonin në ushtritë e formuara nga patronët. Patronët, nga ana tjetër, ishin të detyruar të mbronin interesat dhe të drejtat e klientëve të tyre – nëse ishte e nevojshme, ata i përfaqësonin në gjykatë, u jepnin para dhe u ndihmonin nëse ishin në ndonjë lloj telashe. Numri i klientëve konsiderohej se pasqyronte fuqinë e patronit: sa më shumë klientë, aq më i fuqishëm ishte patroni. Ky zakon u ruajt edhe në kohët perandorake.

AKTIVITETET EKONOMIKE

Bujqësia dhe blegtoria ishin baza e ekonomisë romake. Kultura të ndryshme kultivoheshin në provinca të ndryshme, varësisht nga kushtet natyrore. Shumica e banorëve kultivonin prona të vogla ose të mesme, ndërsa të pasurit kishin prona të mëdha të quajtura **latifunde**.

Paqja e gjatë dhe rrjeti i shkëlqyer rrugor lehtësuan tregtinë midis provincave. Mallra të ndryshme të prodhuara në njërën anë mund të gjendeshin në anën tjetër të Perandorisë. Vetëm në Romë kishte më shumë se 150 esnafë tregtarë. Romakët tregtonin gjithashtu bënin tregti me vendet me të largëta. Mëndafshi, erëzat dhe mallrat ekzotike importoheshin nga Lindja, ndërsa qelibari vinte nga Deti Baltik.

Zejet ishin po aq të rëndësishme. Të gjitha qytetet më të mëdha, e veçanërisht Roma, ishin qendra të mëdha

Fjalor

të liruar – ish-skllevër që ishin liruar nga zotërinjtë e tyre.

Monedhë ari e perandorit Klaud gjetur në Indi

A e dini se...

- plebejtë mblidheshin në asamblenë e tyre plebejane, ku zgjidhnin zyrtarët e tyre? Më të rëndësishmit ishin tribunët plebejë, të ngarkuar me mbrojtjen e interesave të të gjithë plebejëve. Meqenëse tribunët konsideroheshin nën mbrojtjen e perëndive, ata fituan fuqi dhe ndikim të madh dhe më vonë luajtën një rol të rëndësishëm në qeverisjen e Republikës.
- skllevërit e Siçilisë tashmë kishin bërë dy kryengritje disa dekada para kryengritjes së Spartakut. Ndryshe nga Spartaku, i cili donte të largohej nga Italia, skllevërit e Siçilisë organizuan shtetin e tyre të ish-skllevërve. Por, ashtu si kryengritja e Spartakut, edhe këto dy kryengritje u shuan me gjak.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Disa njerëz i lanë skllevërit e tyre të sëmurë dhe të rraskapitur në ishullin e Asklepit, sepse nuk donin të paguanin për shëndetin e tyre. Prandaj perandori Klaudi njoftoi se të gjithë skllevërit që braktiseshin në këtë mënyrë, nëse shëroheshin, do të bëheshin të lirë dhe nuk do të ktheheshin në pushtetin e ish-zotërinjve të tyre. Nëse dikush vendoste të vriste një skllav të sëmurë në vend që ta braktiste ai mund të akuzohej për vrasje."

– Suetoni përshkruan një nga ligjet perandorake që kufizonte abuzimin me skllevërit.

prodhimi dhe artizanati. Kjo vlente edhe për kampet e mëdha legjionare; në fakt, shumë qytete të rëndësishme u ngritën afër kampeve të legjioneve romake.

Fjalor

latifunde – prona të mëdha tokash të kultivuara nga skllevërit dhe mercenarët e lirë.

Mozaik që tregon transferimin e ngarkesës në portin Ostia. Ngarkesa transferohet nga një anije e madhe detare në një varkë lumore që më pas do të lundrojë përgjatë lumit Tiber për në Romë.

Relievi mbivar i një të liruari romak, i cili tregohet si një velë leshi

Mendoni dhe përgjigjuni

1. A ka njerëz sot që nuk kanë mundësi të barabarta me të tjerët? Çfarë mund të bëhet për këtë?

Mbani mend

- Kishte dallime të mëdha në shoqërinë romake – patrikët ishin të pasurit dhe të fuqishmit, ndërsa plebejtë ishin njerëz të zakonshëm që më vonë morën të drejta politike.
- Kishte edhe skllevër, të cilët nuk kishin asnjë të drejtë. Kryengritja më e njohura e skllevërve u udhëhoq nga Spartaku.
- Baza e ekonomisë ishte bujqësia, por tregtia dhe zanatet ishin gjithashtu të rëndësishme. Rrjeti i zhvilluar rrugor lidhte të gjithë perandorinë.

V.4. Jeta e përditshme në Romë

KULTURA E JETESËS

Jeta e fisnikëve ishte shumë e ndryshme nga ajo e qytetarëve të zakonshëm. Ata jetonin në vila të mëdha dhe të bollshme, të cilat ndodheshin në qytete ose jashtë tyre. Kur ishin në Romë e kalonin ditën në forum, në senat ose në gjykata. Në kohën e tyre të lirë organizonin gosti të bollshme dhe drejtonin diskutime mbi tema të ndryshme të politikës, letërsisë ose kulturës në përgjithësi.

Vila romake

Qytetarët e zakonshëm jetonin shumë më modestë. Ata që jetonin jashtë qyteteve e kalonin kohën e tyre të përkushtuar ndaj profesioneve të tyre të përditshme. Banorët më të varfër të qyteteve, veçanërisht në Romë, jetonin në **insula** – ndërtesa banimi deri në gjashtë kate të larta. Në katin përdhes kishte dyqane dhe punishte të ndryshme artizanale. Meqenëse ato ishin ndërtuar pa kujdes, insulat shpesh shembeshin; në to shpërthenin zjarre, të cilat mund të përfshinin një pjesë të madhe të qytetit.

Insula romake

Fjalor

insula – ndërtesa të larta me shumë apartamente, ku jetonin njerëzit më të varfër në Romën e lashtë.

kirkus – stadium, një vend në Romën e lashtë ku njerëzit mblidheshin për të parë gara me qerre, për të brohoritur dhe për t'u argëtuar.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Një perandor i aftë politikisht nuk duhet të nGjLGjizhojë as aktorët dhe interpretuesit e tjerë në skenë, as cirkun dhe arenën. Perandori e kuptonte se, për të kontrolluar popullin romak, gjërat më të rëndësishme ishin furnizimi me drithëra dhe shfaqjet. Suksesi i qeverisë, aq sa varet nga çështje serioze, varet po aq shumë nga argëtimi. NGjLGjizhimi i problemeve serioze sjell dëm më të madh, por nGjLGjizhimi i argëtimit sjell më shumë mungesë popullariteti. Dhënia e parave është më pak e njohur se shfaqjet: dhënia kënaq vetëm plebejtë individualë, ndërsa shfaqjet e bëjnë të gjithë popullsinë të lumtur."

– Frontoni përshkruan rëndësinë e organizimit të shfaqjeve dhe lojërave në Romë.

A e dini se...

- Romakët shpesh përdornin garum për të përmirësuar shijen e ushqimit? Ishte një salcë që përgatitej nga peshku dhe bimët. Pjesa e brendshme e peshkut përzihej me kripë dhe lihej të qëndronte në diell derisa të shndërrohej në një erëz të trashë dhe aromatike.
- A i vizitonin shpesh romakët hanet? Hanet ishin të pajisura me karrige dhe tavolina të thjeshta, e përveç verës, menyja mund të mbushej me disa ullinj, bukë dhe gjellë. Në fakt, romakët ishin dashamirës të mëdhenj të verës dhe shpesh e përzienin atë me ujë, mjaltë dhe erëza.

Afresk që qëndronte në murin e një hani

SHKOLLAT DHE EDUKIMI

Në fillim familja ishte përgjegjëse për edukimin e fëmijëve. Një edukim i tillë nënkuptonte kryesisht se duhej të zotërohej zanati i babait. Vetëm fëmijët nga klasat më të larta mësonin të lexonin dhe të shkruanin. Më vonë mësuesit – **tutorët** u shfaqën në familjet fisnike, të cilët ishin më shpesh skllevër ose të liruar. Në gjysmën e dytë të shekullit III p.e.s. u shfaqën edhe shkollat e para private. Çmimi i ndjekjes së shkollës ishte i ulët, kështu që shumica e qytetarëve mund të përballonin që fëmijët e tyre të merrnin të paktën arsimin më bazë. Megjithëse djemtë mbizotëronin, shumë vajza gjithashtu ndiqnin shkollën.

Mësimet fillonin në mëngjes. Ato ishin veçanërisht të rrepta dhe shpesh shoqëroheshin me ndëshkime fizike. Nxënësit i shkruanin ushtrimet e tyre në pllaka druri, ndërsa fëmijët më të pasur në papirus. Së pari mësonin shkrim, lexim dhe bazat e matematikës, ndërsa më pas mësonin greqishten dhe latinishten, si dhe autorë klasikë. Së fundmi ata përfundonin me të folurit në publik. Në kohën perandorake shkollat e drejtësisë u bënë shumë të rëndësishme.

LOJËRA DHE ARGËTIM

Banorët e Romës shpesh kishin mundësinë të shijonin festat dhe festimet shtetërore. Kishte gjithashtu festime të shumta me rastin e ndonjë suksesi ushtarak ose politik. Veçanërisht madhështore ishin

Reliev që përshkruan një mësues, ndihmësin e tij dhe dy nxënës.

Mësoni më shumë

Katër ekipe morën pjesë në **garat me qerre** – të Kaltrit, të Gjelbrit, të Bardhët dhe të Kuqtë. Çdo ekip mund të fuste maksimum prej tre kalorësish në një garë. Kalorësit nga një ekip shpesh bashkëpunonin kundër pjesëmarrësve të tjerë. Ekipet kishin një grup tifozësh dhe mbështetësish, ndërsa më të njohurit ishin të Kaltrit dhe të Gjelbrit. Edhe perandorët ishin tifozë të zjarrtë – shumica për të Gjelbrit, por disa edhe për të Kaltrit.

Rivalitetet midis grupeve të tifozëve ishin shumë të ashpra dhe shpesh përfundonin në konfrontime fizike. Janë gjetur shumë pllaka me mallkime dhe fyerje nga anëtarët e një grupi ndaj atyre të tjetrit. Grupet e tifozëve mbijetuan në kohën e Perandorisë Lindore, e madje fituan rëndësi politike dhe ushtarake. Ngjarja më e rëndësishme politike e lidhur me grupet e tifozëve është kryengritja "Nika", në të cilën të Kaltrit dhe të Gjelbrit u bashkuan kundër perandorit Justinian I.

festimet e fitoreve të mëdha ushtarake të ushtrisë romake; këto festime quheshin **triumfe**. Në kohën e Republikës lojërat dhe shfaqjet organizoheshin nga të pasurit, politikanë ambiciozë, ndërsa në kohën perandorake familja perandorake u kujdes për organizimin. Numri i festave u rrit aq shumë sa në shekullin II pas e.s. kishte deri në 135 festa në një vit.

Argëtimi përbëhej nga aktivitete të ndryshme, ndërsa garat me qerre ishin shumë të njohura. Këto gara mbaheshin në **Kikrus Maksimus** – objekt i madh që mblidhte më shumë se 150.000 spektatorë. Një vend të veçantë në lojërat dhe argëtimin romak zinin luftimet gladiatorësh. Në kohët e lasht, ato ishin pjesë e zakoneve funerale etruske. Por deri në mesin e Republikës, kuptimi

Katoni me vajzën e tij

Personalitete të historisë

Sipas traditës, romakët në kohën e Republikës së hershme jetonin modestisht, me masë dhe madje edhe në mënyrë strikte. Kjo ishte e vërtetë si për të varfrit ashtu edhe për fisnikët romakë. Ka shumë shembuj të politikanëve dhe udhëheqësve të suksesshëm ushtarakë që përfunduan shërbimin e tyre, u kthyen në pronat e tyre dhe vazhduan të punonin tokën.

në shekujt III dhe II p.e.s. mbërritën ndikime të reja. Aristokracia romake u kënaq gjithnjë e më shumë
ne sjelljen e lirë. **Katoni Plaku**, një nga politikanët më të njohur të Republikës, foli kundër kësaj. Ai luf-
ndikimit të Greqisë dhe Lindjes Helenistike, e veçanërisht nuk u besonte mjekëve dhe filozofëve grekë.
ti një kthim në thjeshtësinë dhe modestinë e vjetër romake për të cilën shkroi në shumë nga veprat e
nga paraardhësit e tij që shkruan në greqisht, Katoni ishte historiani i parë romak që shkroi në latinisht.

A e dini se...

... harpastum ishte një lojë e lashtë romake me top, e ngjashme me regbin e sotëm? Qëllimi ishte transferimi i topit në gjysmën e kundërt të fushës, ndërsa ekipi kundërshtar përpiqej ta merrte. Ushtarët romakë shpesh e luanin atë si pjesë të stërvitjes së tyre; në këtë mënyrë ata njiheshin me parimet themelore të taktikave ushtarake dhe përmirësonin qëndrueshmërinë fizike.

i tyre origjinal u harrua, kështu që ato u luajtën vetëm për argëtim. Gladiatorët matnin forcën e tyre në lloje të ndryshme luftimesh. Shpesh kryheshin riprodhime të betejave të njohura nga e kaluara; herë pas here organizoheshin edhe beteja detare. Përveç luftimeve midis gladiatorëve, ishin gjithashtu të njohura luftimet me kafshë të egra të rralla. Ndonjëherë organizoheshin gjueti kafshësh, e ndonjëherë kafshët luftonin midis tyre. Edhe disa kriminelë përfundonin në arenë si viktima të kafshëve të egra.

Luftime midis gladiatorëve dhe luftime të gladiatorëve me kafshë të egra

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si ndryshonte jeta e të pasurve dhe e të varfërve në Romë?
2. A do të dëshironit të merrnit pjesë në një luftë gladiatorësh? Pse po ose pse jo?

Mbani mend

- Në shoqërinë romake kishte një ndryshim të madh midis të pasurve dhe të varfërve – disa jetonin në vila, ndërsa të tjerë jetonin në insula. Fëmijët arsimoheshin në shtëpi ose në shkolla, ku mësimdhënia ishte e rreptë. Romakët shpesh argëtoheshin me gara, shfaqje dhe luftime gladiatorësh, veçanërisht në Kikrus Maksimus. Ata gjithashtu festonin shumë festa – deri në 135 ditë në vit.

V.5. Kultura dhe arti romak

LETERSIA ROMAKE

Letërsia romake filloi të zhvillohej nën ndikimin e shkrimtarëve grekë dhe helenistë. Shkrimtarët e parë romakë shkruan madje në greqisht. Ashtu si grekët, romakët e donin prozën, e veçanërisht poezinë. Me kalimin e kohës disa shkrimtarë romakë u bënë të njohur për stilin dhe gjuhën e tyre të jashtëzakonshme, ndërsa veprat e tyre tani konsiderohen klasike.

Letërsia romake arriti kulmin e saj në shekullin e fundit të Republikës dhe shekullin e parë të Perandorisë. Poetët më të njohur të asaj kohe ishin Virgjili, Horaci dhe Ovidi. "Eneida" e Virgjilit ishte veçanërisht e popullarizuar. Në këtë vepër epike poeti përshkroi udhëtimet dhe aventurat e heroit trojan Enea nga shkatërrimi i Trojës deri në mbërritjen e tij në Latium. Virgjili festoi të kaluarën e lashtë të romakëve, këndoi për virtytet romake dhe theksoi se romakët ishin të destinuar të bëheshin mjeshtra të Mesdheut.

Nga zhanret e prozës romakët e donin veçanërisht historiografinë. Një nga historiografët më të njohur ishte Tit Livi, i cili jetoi gjatë kohës së Augustit.

Mozaik i Virgjilit, duke mbajtur në dorë një rrotull nga Eneida. Afër tij janë muzat e historisë dhe tragjedisë.

A e dini se...

... Koloseu në Romë ishte amfiteatri më i madh në antikitet? U ndërtua nga perandorët Flavi Vespasian dhe bijtë e tij Tit dhe Domician, prandaj quhet edhe "Amfiteatri Flavian". I ndërtuar nga travertini, shtufi dhe betoni, kjo ndërtesë e madhe vlerësohet të ketë mbajtur midis 50.000 dhe 80.000 spektatorë. Fasada ishte tre kate e lartë, me gjysmëkolona dorike, jonike dhe korintiane, ndërsa në majë kishte mbajtëse për tenda pëlhurë.

Koloseu kishte 80 hyrje që vazhdonin me një korridor dhe shkallë, përgjatë të cilave spektatorët arrinin në vendet e tyre. Qasja në vende ishte aq mirë e menduar saqë e gjithë ndërtesa mund të zbrazej brenda pak minutash. Koloseu u përdor për ngjarje të ndryshme dhe spektakle – luftime gladiatorësh, gjueti kafshësh të egra, vrasje kriminelësh, shfaqje teatrale, etj. – deri në Mesjetën e hershme.

Personalitete të historisë

Publi Ovidi

Publi Ovidi ishte një nga poetët më të njohur romakë. Sot ai njihet më së miri për veprën e tij epike me përmbajtje mitologjike të quajtur "Metamorfoza", por ai fitoi famë së pari falë poezisë së tij të dashurisë. Ndryshe nga bashkëkohësit e tij ai nuk shkroi për të kaluarën e njohura të Romës, as nuk e lavdëroi mbretërimin e Augustit. Ai ishte më i interesuar në aventurat dhe skandalet dashurore të aristokracisë romake. Duke qenë vetë i përfshirë në një skandal të tillë ai u dëbua nga vetë Augusti dhe vdiq në mërgim. Ne nuk e dimë saktësisht se cili ishte krimi i Ovidit, por ai vetë thotë se u dëbua "për një poemë dhe një gabim".

Ai shkroi një vepër të madhe në 142 libra të titulluar "Mbi themelet e qytetit". Kjo vepër paraqiti historinë romake nga fillimet e Romës deri në mbretërimin e Augustit. Livi kishte shumë mangësi si historian, por megjithatë ai ishte i shkëlqyer në rrëfimin e ngjarjeve dhe veprave emocionuese. Oratoria lulëzoi në kohën e Republikës së vonë. Nga politikanët romakë pritej të ishin folës të aftë dhe bindës; ata duhej të ishin në gjendje të flisnin si në Senat, ashtu edhe para popullit të mbledhur, e në gjykata. Oratori më i madh romak ishte Ciceroni, i cili mbajti një numër të madh fjalimesh gjyqësore dhe politike. Fjalimet më të njohura të Ciceronit janë fjalimet kundër Katilinës dhe fjalimet kundër Antonit. Ai gjithashtu shkroi disa vepra filozofike. Megjithatë, në filozofi romakët mbetën prapa grekëve për një kohë të gjatë.

Oratori romak

Romakët dhanë një kontribut të madh në zhvillimin e shkencës juridike oratorike romake. Fillimet e së drejtës romake shoqërohen me **Kodin e Dymbëdhjetë të Tabelave,** të miratuar që në shekullin V p.e.s. Derisa shteti zhvillohej, u miratuan edhe shumë ligje të tjera. Avokatët romakë analizuan dhe interpretuan të gjitha këto ligje dhe kështu hodhën themelet e shkencës ligjore. Të gjitha ligjet romake u mblodhën dhe u rregulluan vetëm në shekullin VI pas e.s. gjatë kohës së perandorit Justinian. Këto vepra shërbyen më vonë si bazë për zhvillimin e të drejtës moderne.

Afreskë në një dhomë gjumi të një vile romake

ARTI ROMAK

Arti romak u zhvillua gjithashtu nën ndikime të jashtme. Në atë kohë ndikimi etrusk ishte shumë i fortë, ndërsa më vonë mbizotëroi ndikimi grek. Megjithatë, romakët kontribuan

Mësoni më shumë

Një nga ndërtesat më të njohura në qytetet romake ishin banjat publike. Vetëm në Romë deri në fund të shekullit I p.e.s. kishte më shumë se 170 banja, ndërsa deri në shekullin IV pas e.s. kishte pothuajse një mijë. Romakët kënaqeshin duke vizituar banjat dhe shkonin të paktën një herë në ditë.
Banjat përbëheshin nga disa dhoma kryesore – dhomë zhveshjeje, një dhomë e ngrohtë, një dhomë e nxehtë, një dhomë e ftohtë dhe një saunë. Temperatura në dhoma rregullohej nga një disk bronzi, i cili përdorej për të hapur ose mbyllur hapjen në tavan. Dhomat në fillim ngroheshin me kaldaja me qymyr, por nga shekulli I p.e.s. përdorimi i ngrohjes nën dysheme u përhap gjerësisht. Përmes një sistemi ventilimi ajri i nxehtë nga furrat e jashtme futej nën dysheme dhe më pas ngrohte muret e dhomës. Ky sistem ngrohjeje përdorej edhe në ndërtesa të tjera publike, si dhe në shtëpi private.

gjithashtu në zhvillimin e artit. Një nga karakteristikat kryesore të artit romak është portreti realist. Romakët nuk i përshkruanin personazhet në një mënyrë të idealizuar, por ashtu siç dukeshin realisht, me të gjitha të metat e tyre. Portreti realist është i dukshëm si në skulpturat dhe pikturat romake, ashtu edhe në paraqitjet e monedhave romake.

Romakët dekoruan me bollëk ndërtesat publike dhe shtëpitë private me skulptura dhe piktura. Nën ndikimin e vendeve helenistike, mozaikët e punuar me kujdes filluan të përhapeshin gradualisht, duke dekoruar dyshemetë. Mozaikët ishin aq të popullarizuar sa me kalimin e kohës çdo provincë zhvilloi stilin e vet. Romakët kishin edhe një risi: ata nuk përdornin mozaikë vetëm për të dekoruar dyshemetë, por i rregullonin ato edhe në mure dhe qemerë. Kjo teknikë u përdor më vonë në ndërtimin e kishave të krishtera.

Detal i një mozaiku nga bazilika e madhe në Heraklea, Manastir

NDËRTIMTARIA ROMAKE

Romakët ishin ndërtues të jashtëzakonshëm. Gjatë kohës së tyre për herë të parë në histori betoni filloi të përdoret si

material bazë ndërtimi. Betoni romak i lidhte blloqet e gurit më mirë dhe më fort, por gjithashtu i ngurtësonte nën ujë. Për shkak të mënyrës se si përgatitej, betoni romak ka forcë dhe qëndrueshmëri të madhe. Në fakt, është më i qëndrueshëm edhe se llojet moderne të betonit. Një tipar i dytë i rëndësishëm i ndërtimit romak është se ata përdornin harkun, qemerin dhe kupolën.

Akuadukti romak

Përdorimi i betonit dhe harkut u lejoi romakëve të ndërtonin ndërtesa të mëdha dhe të qëndrueshme. Një nga ndërtesat më të njohura është ujësjellësi romak, i quajtur **akuadukt**. Më shumë se dhjetë ujësjellës u ndërtuan vetëm për nevojat e Romës. Ata sillnin ujë të freskët në qytet çdo ditë, i cili në kohën e Perandorisë kishte më shumë se një milionë banorë. Një lloj tjetër ndërtimi karakteristik i romakëve ishin harqet triumfale. Ato përbëheshin nga kolona të mëdha dhe një ose më shumë kalime të harkuara. Ato ndërtoheshin për nder të fitoreve të mëdha ushtarake. Aftësia e romakëve dëshmohet nga shumë ndërtesa që kanë mbijetuar deri më sot. Midis tyre, një vend të veçantë mban **Panteoni**, domethënë tempulli i dedikuar të gjithë perëndive. Kupola e këtij tempulli konsiderohej më e madhja në botë deri në shekullin XV.

Panteoni romak

Romakët ishin gjithashtu të njohur për rrugët e tyre të shumta të shtruara me pllaka, përgjatë të cilave ndodheshin taverna, stacione dhe banesa. Gjatësia totale e rrugëve në të gjithë perandorinë tejkalonte 80.000 kilometra.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse poetët romakë, si Virgjili, shkruan për të kaluarën e Romës? Çfarë donin të arrinin ata?
2. Çfarë mund të mësojmë për shoqërinë romake përmes artit dhe arkitekturës së tyre?

Mbani mend

- Letërsia romake e frymëzuar nga greqishtja, shkëlqeu me autorë si Virgjili dhe Ciceroni, ndërsa e drejta romake hodhi themelet për legjislacionin e sotëm. Arti karakterizohej nga realizmi, veçanërisht në portrete dhe skulptura.
- Në arkitekturë romakët përdorën beton dhe teknika të reja për të ndërtuar struktura madhështore si Panteoni dhe ujësjellësit. Me rrugë më të gjata se 80.000 km, ato lidhnin të gjithë perandorinë.

V.6. Feja në kohën romake

PERËNDITË DHE BESIMET ROMAKE

Romakët besonin se bota ishte e banuar nga forca dhe shpirtra të ndryshëm mbinatyrorë. Nga këto ata nderonin veçanërisht shpirtrat e paraardhësve të tyre, si dhe shpirtrat mbrojtës të shtëpisë dhe vatrës. Vendbanimet e perëndive ishin lartësitë qiellore dhe bota e nëndheshme. Romakët besonin se perënditë kujdeseshin dhe qeverisnin të gjitha pjesët e jetës njerëzore. Për të ruajtur prirjen e tyre dhe për të shmangur zemërimin e tyre, ata u luteshin atyre dhe ofronin flijime të ndryshme. Në kohët e rrezikut më të madh janë vërejtur edhe shembuj të flijimeve njerëzore.

Perënditë romake dhe kuptimi romak i tyre ishin të ngjashme me ato greke. Derisa ndikimi kulturor grek u rrit, ngjashmëritë u bënë më të mëdha. Së fundmi hyjnitë ishin pothuajse të padallueshme përveç në emrat e tyre.

Zoti suprem ishte Jupiteri, zoti qiellor i rrufesë dhe bubullimës. Ai sundonte së bashku me gruan e tij Junon, mbrojtësen e grave dhe martesës. Së bashku me ta, duhet përmendur edhe Minerva, vajza e Jupiterit dhe perëndesha e mençurisë. Romakët adhuronin këto tri hyjni së bashku dhe besonin se ato ishin më të rëndësishmet për stabilitetin dhe përparimin e shtetit. Ata gjithashtu i bënin homazh marsit, perëndisë së luftës, Vestas, perëndeshës së shtëpisë dhe vatrës, ndërsa më vonë Venerës, perëndeshës së dashurisë.

Minerva, Jupiteri dhe Junona

Marsi Hakmarrësi, perëndia romake e luftës

A e dini se...

- Janusi ishte një nga perënditë më të pazakonta romake? Ai ishte perëndia e fillimeve dhe mbarimeve, e tranzicioneve, e portave dhe e kohës. Kjo është arsyeja pse ai përfaqësohej me dy fytyra. Si perëndia e fillimeve ai thirrej në çdo ceremoni; prandaj, muaji i parë i vitit, Janari, u emërua sipas tij. Ai shoqërohej gjithashtu me fillimin dhe mbarimin e çdo lufte, kështu që dera e një ndërtese kushtuar tij hapej gjatë kohës së luftës dhe mbyllej kur paqja mbretëronte në shtet.
- planetët në Sistemin Diellor u emëruan sipas perëndive romake? Përjashtim bën planeti Uran. Në shekullin XVIII propozuesi i emrit gabimisht supozoi se Urani vinte gjithashtu nga mitologjia romake, megjithëse në të vërtetë vjen nga greqishtja.

Personalitete të historisë

Numa Pompili

Sipas traditës, **Numa Pompili** ishte mbreti i dytë i Romës. Ndryshe nga Romuli dhe mbretërit e tjerë, Numa ishte paqedashës dhe nuk pati luftëra të reja pushtuese gjatë kohës së tij. Në vend të kësaj ai iu përkushtua organizimit të qytetit të ri. Ai miratoi shumë ligje dhe rregulloi jetën fetare në Romë themeloi shoqatat kryesore priftërore, emëroi priftërinj të dedikuar për secilin zot, përcaktoi se si duhet të kryheshin si duhet ritet fetare, reformoi kalendarin dhe ndërtoi një tempull për zotin Janus. Ai pretendoi se të gjitha këto masa ishin të frymëzuara nga nimfa Egeria, e cila ishte këshilltarja e tij e vazhdueshme. Ata ishin aq afër sa kur mësoi se Numa kishte vdekur, Egeria qau aq shumë sa lotët e saj u shndërruan në një burim.

Sigurisht, e gjithë kjo është një legjendë dhe Numa ndoshta nuk ka ekzistuar kurrë. Por histori të tilla janë të rëndësishme, sepse na zbulojnë se çfarë mendonin romakët dhe si e kuptonin të kaluarën e tyre dhe fillimet e shtetit. Romuli mund të kuptohet si një simbol i fuqisë ushtarake dhe pushtimeve romake, ndërsa Numa – i organizimit të shtetit, respektit për ligjet dhe respektit për perënditë romake.

KULTET LINDORE

Romakët respektonin besimet e huaja dhe lejonin që hyjnitë lokale të adhuroheshin. Kulti i Kibelës aziatike u përfshi edhe në panteonin shtetëror. Hyjni të tjera u përhapën gradualisht në mesin e popullsisë, shpesh duke ndjekur rrugë tregtare. Kulti i Izidës, një perëndeshë e lashtë egjiptiane, ishte shumë e popullarizuar, e cila festohej si mbrojtëse e martesës dhe grave, e të porsalindurve dhe e pjellorisë. Gjithashtu e popullarizuar ishte edhe Mitra

Perëndia Mitra i përshkruar si Dielli i Pamposhtur

Fjalor

panteon – koleksioni i të gjithë perëndive në një fe ose mitologji.

Perëndesha Izida

iraniane, e cila festohej në Romë së bashku me kultin e Diellit të Pamposhtur. Mitraizmi ishte i popullarizuar në ushtri dhe disa sundimtarë e konsideronin Mitrën një mbrojtës personal. Besime të tilla mistike u përhapën për shkak të dëshirës së njerëzve për një përvojë më të thellë shpirtërore, si dhe për shkak të premtimeve për një jetë më të mirë pas vdekjes që ofronin.

FEJA DHE SHTETI

Romakët besonin se shteti do të ishte i sigurt dhe i suksesshëm për sa kohë që ata respektonin perënditë. Prandaj para se të merrnin ndonjë vendim, ata së pari shqyrtonin se cili ishte vullneti i perëndive, domethënë nëse ata e miratonin idenë. Kjo ishte përgjegjësi e disa shoqatave priftërore, të cilat përpiqeshin në mënyra të ndryshme të zbulonin se cili ishte mesazhi nga perënditë. Një nga mënyrat më të zakonshme ishte të shqyrtoheshin organet e brendshme të kafshëve – zakon që romakët e morën nga etruskët. Megjithatë, nderimi i perëndive dhe kryerja e riteve fetare pritej të ishte i denjë dhe në përputhje me ligjin romak. Për shkak të kësaj disa kulte të huaja u ndaluan dhe besimtarët e tyre u persekutuan.

Në periudhën perandorake feja shtetërore kujdesej nga sundimtari, i cili ishte edhe kryeprifti. Pas vdekjes sundimtarët e mirë shpalleshin perëndi. Në fakt,

Fjalor

klerik – shërbëtor në tempull, i cili përfaqësonte një lidhje midis njerëzve dhe perëndive dhe për këtë arsye kishte ndikim të madh.

Augusti përshkruhej si kryeprifti

Mësoni më shumë

"Saturnalia" ishte festa më e gëzueshme dhe e dashur e romakëve. Festimi fillonte më 17 dhjetor: pastaj statuja e Saturnit, e cila ishte lidhur me zinxhir gjatë gjithë vitit, u lirua. Me kalimin e kohës festa filloi të festohej gjithnjë e më gjatë dhe në fund festimet zgjatën shtatë ditë. Disa perandorë u përpoqën të zvogëlonin numrin e ditëve të festimit, por populli vazhdoi të festonte për një javë të tërë.
Saturnalia kishte një atmosferë pothuajse karnavale. Kishte shumë shaka dhe qytetarët vishnin rroba të gjera dhe joformale. Ata shkëmbenin dhurata, zakonisht figura dylli ose qeramikë, ndërsa e kalonin kohën duke ngrënë, pirë, duke festuar dhe duke luajtur lojëra të ndryshme shoqërore.
E gjithë kjo kryesohej nga një "primat i Saturnalisë", zgjedhja e të cilit shërbente për të tallur zgjedhjet e zakonshme dhe serioze të nëpunësve civilë. Edhe skllevërit kishin liri më të madhe. Ata darkonin para zotërinjve të tyre dhe mund t'u drejtoheshin atyre më lirshëm, madje edhe pa turp! Nuk është çudi që romakët e donin kaq shumë këtë festë të gëzueshme, ndërsa poeti i njohur Catull e shpalli atë "ditën më të mirë të vitit".

A e dini se...

- priftëreshat që ishin vajza nga familje fisnike dhe u shërbyen atyre për të paktën tridhjetë vjet. Gjatë kësaj kohe, ato nuk lejoheshin të martoheshin ose të kishin afera dashurie. Shkelja e këtij betimi ishte e dënueshme me vdekje të tmerrshme. Ato ishin përgjegjëse për mirëmbajtjen e zjarrit të shenjtë dhe të përjetshëm të Vestas, i cili, sipas legjendës, u soll në Romë nga mbreti Numa Pompili. Vestala që lejonte që zjarri të shuhej, rrihej me kamzhik dhe rrihej. Megjithatë, Vestalat respektoheshin shumë dhe kishin privilegje që u mohoheshin romakëve të tjerë. Prandaj edhe pas viteve tridhjetë, shumë prej tyre zgjodhën të vazhdonin shërbimin e tyre priftëror.
- a janë emrat e muajve të njëjtë me ata që përdornin romakët? Disa prej tyre janë emëruar sipas hyjnive, ndërsa disa – sipas vendit të tyre në kalendar. Korriku dhe gushti, të cilët më parë kishin emra të tjerë, u riemëruan për nder të Jul Cezarit dhe Oktavian Augustit.

perandorët kishin kultin e tyre perandorak në provinca gjatë jetës së tyre. Ai festohej së bashku me kultin e perëndeshës Roma. Respekti për kultin perandorak nënkuptonte gjithashtu pranimin e autoritetit perandorak ose romak. Ata që refuzonin të respektonin kultin perandorak ndëshkoheshin dhe ndiqeshin.

Hulumtoni

Bëni një listë të disa perëndive romake (për shembull: Jupiteri, Minerva, marsi, Venera) dhe hulumtoni si quheshin ekuivalentët e tyre grekë. Shkruani një fjali për secilin prej tyre. Gjeni se cilat simbole ose kafshë përfaqësonin ato. Vizatoni një nga këto perëndi me simbolet e tyre.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. **Pse romakët lejonin adhurimin e perëndive të huaja, por prapë futnin një kult perandorak?**
2. **Si e ndihmoi feja shtetin romak të ruante rendin dhe pushtetin?**

Mbani mend

- **romakët adhuronin shumë perëndi dhe shpirtra, veçanërisht ato që lidheshin me shtëpinë dhe paraardhësit. Hyjnitë kryesore ishin Jupiteri, Junona dhe Minerva, mbrojtëse të shtetit.**
- **Shumë perëndi romake ishin të ngjashme me ato greke, por me emra të ndryshëm. Ata gjithashtu pranonin kulte të huaja, të tilla si Kibela, Isida dhe Mitra.**
- **Feja ishte e lidhur me lirinë e fesë – perandori ishte kryeprifti dhe kishte kultin e tij.**

V.7. Paraqitja e krishterimit

JEZU KRISHTI

Duke jetuar për një kohë të gjatë nën zgjedhën e pushtuesve, hebrenjtë zhvilluan mësimin se Zoti do të dërgonte një Shpëtimtar i cili do t'i ndihmonte të rifitonin lirinë e tyre. Një person i tillë ishte Jezusi nga vendi i Nazaretit, i lindur në kohën e perandorit August. Së bashku me ithtarët e tij më të afërt, të quajtur **apostuj** ai udhëtoi nëpër rajonet e Judesë dhe Galilesë, duke predikuar se Zoti do të vendoste mbretërinë e tij dhe do të sillte drejtësi. Gjatë udhëtimeve të tij Jezusi u mësoi njerëzve mirësinë, përulësinë dhe dashurinë e ndërsjellë, por thuhet se ai kreu edhe mrekulli. Popullariteti i tij përbënte një kërcënim si për hebrenjtë ashtu edhe për autoritetet romake. Prandaj në kohën e perandorit Tiberi, Jezusi u kryqëzua – dhe sipas nxënësve të tij ai u ringjall pas tri ditësh.

PËRHAPJA E KRISHTERIMIT

Krishterimi filloi si lëvizje brenda fesë hebraike, por u përhap shpejt në popullata të tjera. Deri në shekullin II tashmë kishte bashkësi të mëdha të krishtera në të gjitha qytetet kryesore të Perandorisë. Shumica e besimtarëve vinin nga klasat e ulëta, por kishte edhe individë me ndikim që sundonin. Përhapja e krishterimit u lehtësua nga organizimi i Perandorisë. Ajo ishte e madhe dhe kishte një rrjet të shkëlqyer rrugor që lidhte vendet më të largëta në shtet. Paqja e gjatë i lejoi njerëzit të udhëtonin të sigurt.

Mozaiku me përshkrim të Jezusit, kisha e shën Praksedës, Romë

Fjalor

katakombe – dhoma ose korridore nëntokësore ku njerëzit varroseshin në kohët e lashta.

pelegrinazhi – udhëtim i besimtarëve në një vend të shenjtë.

A e dini se...

... Juliani (361–363), i mbiquajtur "Apostati", ishte perandori i fundit që u përpoq të ndalonte përhapjen e krishterimit dhe të rivendoste nderimin e perëndive të vjetra? Ai rihapi tempujt që ishin mbyllur dhe rindërtoi shumë që kishin rënë në rrënim. Ai nuk organizoi persekutime të reja të të krishterëve, por përkundrazi shfuqizoi privilegje të ndryshme që besimtarët dhe kisha kishin fituar gjatë viteve. Megjithatë, masat e tij gradualisht u bënë gjithnjë e më të ashpra. Në fund, reformat e tij dështuan, sepse vetëm pas një viti e gjysmë në pushtet, Juliani vdiq në një fushatë kundër Persisë.

Mësoni më shumë

Katakombet janë korridore të gjata nëntokësore në të cilat të krishterët varrosnin besimtarët e tyre të vdekur. Gjatë persekutimeve të mëdha – kur mbledhja dhe kryerja e ritualeve në shtëpi private u bë e rrezikshme – katakombet filluan të përdoren si vende fshehjeje në vend të vendeve të adhurimit. Të krishterët i dekoruan muret e katakombeve me vizatime dhe simbole të thjeshta, të tilla si një peshk, një qengj, një bari, një spirancë, për të treguar besimin e tyre pa u zbuluar nga romakët. Këto piktura dukeshin si skena të përditshme, por për besimtarët ato përcillnin mesazhe dhe ide të krishtera. Pas njohjes së krishterimit si fe e barabartë, katakombet u bënë një vend pelegrinazhi.

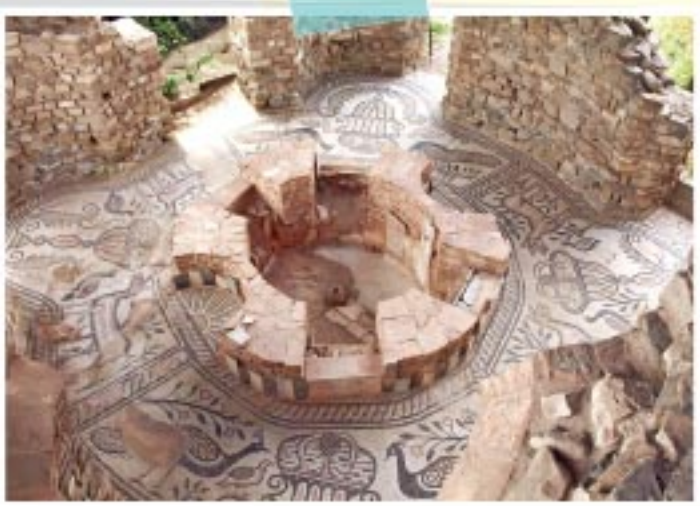

Jezusi dhe apostujt

Përdorimi i greqishtes dhe latinishtes në të gjithë perandorinë e bëri më të lehtë që mesazhi të arrinte te popuj të ndryshëm. Mësimet e Jezusit u transmetuan në fillim gojarisht. Shpejt u shfaqën vepra të shkruara, në të cilat interpretoheshin dhe shpjegoheshin besimet e krishtera dhe jepeshin këshilla praktike. Me rëndësi të madhe ishin letrat e apostullit shën Pavle, si dhe katër ungjijtë në të cilët përshkruheshin jeta dhe veprat e Jezusit.

Ato shërbyen si bazë për **Dhiatën e Re**, e cila, së bashku me **Dhiatën e Vjetër**, përbën librin e shenjtë të të krishterëve – **Biblën**.

Rituali i pagëzimit në Stobi

A e dini se...

- ... dy festat më të rëndësishme të krishtera janë Krishtlindjet, dita kur lindi Jezusi, ndërsa Pashkët, kur ai u ringjall? Të krishterët ortodoksë festojnë Krishtlindjet më 7 janar, ndërsa Pashkët festohen në një datë të ndryshme çdo vit, por gjithmonë të dielën.
- ... Gjatë udhëtimeve të tij misionare, apostulli Pavle vizitoi provincën e Maqedonisë katër herë? Gjatë këtyre udhëtimeve ai themeloi komunitetet e para të krishtera në Filipi, Selanik dhe Beroja.

PËRNDJEKJET KRISHTERË

Në fillim romakët nuk u kushtuan shumë vëmendje të krishterëve. Ata i konsideronin ata thjesht si një sekt tjetër hebraik, kështu që i përçmonin dhe i tallnin besimet dhe ritualet e tyre. Të krishterët sulmoheshin dhe ndiqeshin herë pas here – për shembull, gjatë kohës së perandorit Neron, i cili i akuzoi ata për fillimin e Zjarrit të Madh të Romës. Por në dy shekujt e parë raste të tilla ishin përjashtim. Përndjekjet e të krishterëve u bënë më të shpeshta në shekullin III dhe arritën kulmin nën perandorin Dioklecian dhe pasardhësin e tij Galeri. Në kohën e tyre shumë të krishterë vuajtën; njerëz të tillë i quajmë **martirë**.

Duhet të mendojmë se përndjekjet nuk ndodhën për shkak të padurimit me fenë e krishterë. Romakët nuk ishin të interesuar në atë që besonin të krishterët. Por, sepse besonin vetëm në një Zot, të krishterët refuzuan t'u bënin nderime hyjnive shtetërore dhe të merrnin pjesë në kultin perandorak. Siç e kemi përmendur, refuzimi konsiderohej tradhti e dënueshme me vdekje. Megjithatë,

Fjalor

sekt – grup njerëzish që besojnë dhe sillen ndryshe nga bashkësia më e madhe fetare.

ringjallje – kthim në jetë pas vdekjes.

ungjij – libra që tregojnë historinë e jetës dhe mësimet e Jezu Krishtit.

Monedhë ari e Galerit

Personalitete të historisë

Apostulli Pavle

Apostulli Pavle haset për herë të parë në "Veprat e apostujve të shenjtë", si një përndjekës i të krishterëve. Ai ishte një ndjekës i zellshëm i besimit hebraik; por një herë, derisa udhëtonte për në Damask ai supozohet se u verbua nga një dritë qiellore dhe dëgjoi zërin e Krishtit, i cili e pyeti pse e ndiqte. Pas kësaj ai u pagëzua. Meqenëse kishte shtetësi romake ai udhëtoi kudo dhe predikoi Ungjillin nga Arabia në Spanjë, si midis hebrenjve ashtu edhe midis paganëve. Gjatë aktivitetit të tij misionar apostulli Pavle themeloi shumë bashkësi kishtare dhe shkroi letra të shumta që përfshihen në Dhiatën e Re. Sipas traditës ai u ekzekutua me prerje koke në Romë gjatë mbretërimit të Neronit.

Nga veprat e shkrimtarëve të lashtë

"Të krishterët nuk duhet të ndiqen, por nëse dikush i raporton dhe i akuzon, atëherë duhet të ndëshkohet. Nëse dikush mohon se është i krishterë dhe e paraqet këtë publikisht duke ofruar flijime për perënditë tona, edhe nëse ka qenë i dyshimtë në të kaluarën, ai duhet të falet sepse është penduar. Raportimet anonime nuk duhet të merren parasysh në akuzë, sepse ato janë shembulli më i keq dhe nuk korrespondojnë me frymën e kohës sonë."

– Udhëzime të perandorit Trajan për guvernatorin provincial Plini, se si të sillet në rastin e akuzave kundër të krishterëve.

deri në shekullin IV tashmë ishte bërë e qartë se krishterimi nuk mund të zhdukej me forcë. Prandaj në vitin 313, Konstandini I dhe Likini shpallën **ediktin e Milanos**. Ky dokument u garantonte të krishterëve lirinë e fesë dhe kthimin e të gjithë pronës së marrë prej tyre gjatë persekutimeve. Tashmë në vitin 380, perandori Teodosi I e shpalli krishterimin fe shtetërore.

Përshkrim i Betejës së Urës Milviane. Thuhet se, para kësaj beteje, Konstandini pa një shenjë në qiell në formën e një kryqi.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. A mendoni se është e rëndësishme që të gjithë të kenë lirinë për të besuar atë që duan? Pse?
2. Imagjinoni se jeni nxënës në një kohë kur të krishterët ndiqeshin. Si do të ndiheshit nëse do të dëgjonit për dikë që u ndëshkua për besimin ndryshe?

Mbani mend

- Krishterimi filloi me mësimet e Jezu Krishtit për dashurinë, drejtësinë dhe perandorinë e Perëndisë. Sipas besimit ai u kryqëzua dhe u ringjall pas tri ditë.
- Besimi u përhap me shpejtësi në të gjithë Perandorinë Romake falë paqes, rrugëve dhe gjuhëve të përbashkëta.
- Të krishterët u persekutuan për mosrespektimin e kultit perandorak. Në vitin 313, me Ediktin e Milanos, atyre iu dha liria e fesë dhe në vitin 380, krishterimi u bë fe shtetërore.

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

V.1. Roma e Lashtë

1. Cilët ishin ndër popujt më të rëndësishëm dhe të njohur që jetuan në Gadishullin Apenin?
2. Pse vendpozita e qytetit të Romës ishte e volitshme për zhvillimin e tij?
3. Kush ishte themeluesi i Romës dhe cilat institucione u krijuan gjatë kohës së tij?
4. Si ndikuan mbretërit etruskë në pamjen dhe kulturën e Romës së hershme?
5. Si funksiononte Republika Romake? Cilat ishin institucionet kryesore të qeverisjes?
6. Çfarë ishte e rëndësishme në lidhje me rolin e konsujve dhe Senatit në Romë?
7. Si ishte ushtria romake në kohën e Republikës?
8. Përshkruani se si Roma pushtoi të gjithë Italinë. Cilat kombe i mundi?
9. Krahasoni Hanibalin dhe Skipinonin si udhëheqës ushtarakë. Si ndryshonin ata?

V.2. Perandoria Romake

1. Kush i fitoi betejat pas vdekjes së Jul Cezarit?
2. Pse rregullimi i Oktavian Augustit quhet principatë?
3. Çfarë territoresh pushtoi Augusti dhe si e forcuan ata perandorinë?
4. Për çfarë u dalluan perandorët Klaudi dhe Trajani?
5. Shpjegoni si ishte Perandoria Romake gjatë kohës së Trajanit.
6. Pse dy shekujt e parë të Perandorisë konsiderohen si kohë stabiliteti?
7. Ç'është sundimi dhe si ndryshon ai nga principati?
8. Pse Diokleciani bëri reforma themelore në shtet?
9. Çfarë roli luajti Konstandini I në zhvillimin e mëtejshëm të Perandorisë?

V.3. Shoqëria romake

1. Cilat ishin dy grupet kryesore shoqërore në shtetin e hershëm romak?
2. Pse plebejtë luftuan kundër patrikëve?
3. Çfarë u arrit nga lufta politike e plebejve në shekullin III p.e.s.?
4. Krahasoni pozicionin e plebejve dhe patrikëve në Republikë.
5. Si u zhvillua ndarja midis qytetarëve dhe të huajve derisa shteti romak zgjerohej?
6. Cilët qytetarë quheshin "të ndershëm" në kohën e Perandorisë dhe pse?
7. Cili ishte pozita e skllevërve në Romë?
8. Cilat ishin aktivitetet kryesore ekonomike në shtetin romak dhe pse?
9. Imagjinoni si do të dukej një ditë në jetën e një artizani ose tregtari romak.

V.4. Jeta e përditshme në Romë

1. Si ndryshonte stili i jetesës së fisnikëve nga ai i qytetarëve të zakonshëm në Romë?
2. Shpjegoni pse insulët shpesh shkaktonin aksidente në qytet.
3. Cili ishte edukimi i fëmijëve romakë në fazat më të hershme?
4. Krahasoni shkollën në Romë me shkollën e sotme. Si ndryshojnë ato?

5. Cila lëndë ishte veçanërisht e rëndësishme për nxënësit që donin të bëheshin folës publikë?
6. Si quheshin festimet e fitoreve të mëdha ushtarake në Romë?
7. Shpjegoni si ndryshoi numri dhe mënyra e organizimit të festave nga Republika në Perandori.
8. Cilat ishin llojet më të njohura të lojërave dhe argëtimit në Romë?
9. Cili ishte roli i luftimeve gladiatorike në shoqërinë romake?

V.5. Kultura dhe arti romak

1. Cili ishte eposi më i njohur romak dhe kush ishte autori i tij?
2. Shpjegoni ç'është "Eneida" dhe pse ishte e rëndësishme për romakët.
3. Pse poetët romakë frymëzoheshin shpesh nga mitet dhe letërsia greke?
4. Cili historiograf romak shkroi një vepër në 142 libra? Cili ishte stili i tij?
5. Shpjegoni pse oratoria ishte e rëndësishme në Republikën Romake.
6. Cili është ligji më i vjetër romak, kur u miratua dhe pse është i rëndësishëm?
7. Imagjinoni sikur të ishit një artist në një provincë romake. Çfarë lloj mozaiku do të bënit dhe ku do ta vendosnit?
8. Shpjegoni si funksiononin ujësjellësit romakë dhe cili ishte roli i tyre.
9. Pse Panteoni konsiderohet një nga arritjet më të mëdha arkitekturore romake?

V.6. Feja në kohën romake

1. Shpjegoni pse romakët ofronin flijime për perënditë.
2. Si ndryshuan perënditë romake nën ndikimin e kulturës greke?
3. Kush ishte perëndia supreme në panteonin romak dhe cilat dy hyjni sunduan me të?
4. Pse Jupiteri, Junona dhe Minerva konsideroheshin mbrojtës të shtetit?
5. Cilat kulte të huaja u pranuan dhe u përhapën në shtetin romak?
6. Përshkruani kultin e Izidës dhe pse ishte i popullarizuar në Romë.
7. Cilat ishin arsyet e popullaritetit të besimeve mistike, siç është mitraizmi?
8. Imagjinoni sikur të ishit një ushtar romak. Pse do ta pranonit kultin e Mitrit?
9. Cila ishte lidhja midis fesë dhe politikës shtetërore në Romë?
10. Pse u ndaluan disa kulte të huaja në Romë?

V.7. Shfaqja e krishterimit

1. Kush ishte Jezu Krishti dhe nga erdhi ai?
2. Shpjegoni pse mesazhi i Jezusit shihej si burim shprese midis një pjese të popullsisë së Perandorisë.
3. Sipas të krishterëve, çfarë ndodhi pas kryqëzimit të Jezusit?
4. Si u përhap Krishterimi në të gjithë Perandorinë Romake?
5. Pse ishin të rëndësishme gjuhët greke dhe latine për përhapjen e besimit?
6. Cilat janë letrat e apostullit Pavle dhe cila është rëndësia e tyre?
7. Shpjegoni si u krijua Dhiata e Re.
8. Pse u persekutuan të krishterët nga autoritetet romake?
9. Ç'është edikti i Milanos dhe cila është rëndësia e tij për Krishterimin?

GJEOGRAFI TEMA VI

ORIENTIMI NË HAPËSIRËN GJEOGRAFIKE

Hyrje

Njerëzit gjithmonë kanë pasur nevojë të përcaktojnë pozicionin e tyre në hapësirë në mënyrë që të lëvizin në mënyrë të sigurt dhe të arrijnë qëllimet e tyre. Me kalimin e kohës ata kanë mësuar të përdorin pika të ndryshme referimi – natyrore dhe të krijuara nga njeriu – për të gjetur rrugën.

Qoftë një mal, një lumë, një monument kulturor dhe historik apo një strukturë sportive, aftësia për t'u orientuar është çelësi për të kuptuar hapësirën përreth nesh. Dielli, Ylli Polar, myshku në pemë, busulla dhe hartat janë disa nga mjetet që përdorim për të përcaktuar me saktësi pozicionin gjeografik të një objekti ose vendi.

Në botën moderne orientimi nuk është vetëm aftësi mbijetese, por edhe baza për të udhëtuar, hulumtuar dhe zbuluar vende të reja.

PËRMBAJTJET

- VI.1. Toka në glob dhe në harta gjeografike
- VI.2. Shkalla dhe llojet e shkallës
- VI.3. Llojet e hartave gjeografike
- VI.4. Rrjeta gjeografike/ hartografike, konturat dhe simbolet hartografike
- VI.5. Gjerësia dhe gjatësia gjeografike
- VI.6. Orientimi në hapësirë
- VI.7. Rrotullimi i tokës dhe revolucioni i saj
- VI.8. Ora lokale, zonat kohore dhe kufiri i datës
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të përdorni një glob, hartë gjeografike, paralele, meridianë, izohipsisa dhe shenja hartografike në situata specifike;
- ✓ të përcaktoni gjerësinë dhe gjatësinë gjeografike të një vendi të caktuar dhe të përdorni një shkallë për të llogaritur distancën në natyrë duke përdorur harta gjeografike;
- ✓ të shpjegoni mënyrat e orientimit në hapësirë dhe Detin e Zibatoni disa prej tyre në praktikë;
- ✓ të shpjegoni kohën lokale, zonën kohore, kohën botërore, zonat kohore dhe të përcaktoni zonën kohore të vendeve/qyteteve që i përkasin zonave të ndryshme kohore.

VI.1. Toka në glob dhe në hartën gjeografike

TOKA NË GLOB

Globi, si mjet mësimor, me formën, pamjen dhe pozicionin e boshtit të tij është modeli më i saktë për përfaqësimin dhe studimin e Tokës në kushtet e shkollës. Nga globi mësojmë rreth formës së Tokës, rregullimit të sipërfaqeve të mëdha tokësore dhe ujore dhe pjerrësisë së boshtit të Tokës. E gjithë sipërfaqja e Tokës përfaqësohet në glob, në përgjithësi dhe me më pak informacion, veçanërisht në vendet e vogla në botë.

Në mësimdhënien e gjeografisë përdoren dy lloje globesh: **globi induktiv** dhe ai **gjeografik**. Globi induktiv nuk tregon elementet natyrore të Tokës, siç janë toka dhe uji. Përdoret për praktikë, sepse mund të shkruhet mbi të si një dërrasë e zezë shkollore. Globi gjeografik tregon kontinentet dhe oqeanet, domethënë format më të mëdha të Tokës. Meqenëse globi nuk është mjaftueshëm praktik për t'u mbajtur dhe ruajtur, por edhe i varfër në informacion rreth sipërfaqes së Tokës, për aplikim më të gjerë prodhohen dhe përdoren disa lloje **hartash gjeografike**.

HARTA GJEOGRAFIKE

Harta gjeografike është një imazh i reduktuar ose i përgjithësuar i të gjithë sipërfaqes së Tokës ose i një pjese të saj, të paraqitur në një sipërfaqe të rrafshët.

Fjalor

glob gjeografik – model rrotullues i planetit Tokë.

hartë gjeografike – vizatim i sipërfaqes së Tokës, i pjesëve të saj individuale, kontinenteve ose vendeve.

bosht – vijë imagjinare rreth së cilës rrotullohet një trup.

hemisferë – gjysmëtop.

Globi gjeografik

Globi induktiv

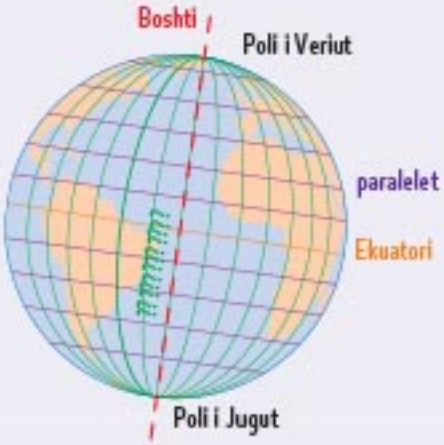
Mësoni më shumë

Cilat janë elementet e një globi?

Boshti: Globi qëndron gjithmonë në një bosht, një vijë imagjinare që kalon nëpër Polin e Veriut, Polin e Jugut dhe qendrën e Tokës.

Polet dhe ekuatori: Polet e Veriut dhe të Jugut janë pikat më veriore dhe më jugore të globit. Ekuatori është një rreth imagjinar që rrethon globin në gjysmë të rrugës midis poleve, duke e ndarë atë në hemisferat veriore dhe jugore.

Rrjeta hartografike: e paraleleve dhe meridianëve. Vijat paralele me ekuatorin quhen paralele, ndërsa ato që e ndërpresin normalisht quhen meridiane.

Sipërfaqja e Tokës shtrihej nga një glob në një hartë

Dallimi midis përmbajtjes dhe informacionit rreth Evropës, të paraqitur në një glob dhe një hartë: globi është përfaqësimi më i saktë i formës së planetit tonë, ndërsa harta është përfaqësimi i Tokës në një sipërfaqe të rrafshët. Globi tregon të gjithë botën, ndërsa harta mund të tregojë ose të gjithë botën ose vetëm një pjesë të saj.

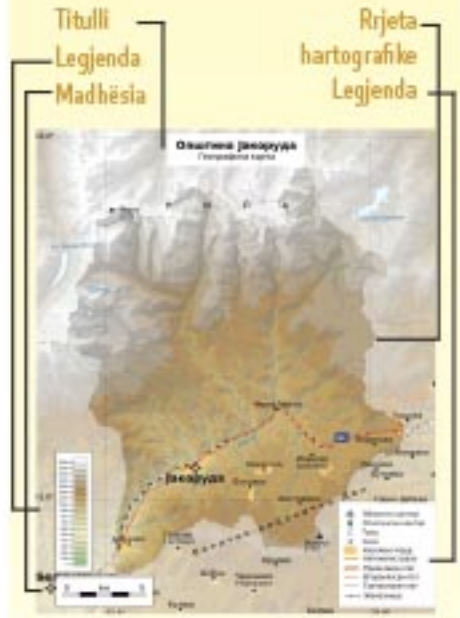
Fjalor

elipsoid – trup gjeometrik që formohet duke rrotulluar një elips rreth boshtit të vet.

ekuator – vijë rrethore imagjinare që kalon në një distancë të barabartë nga polet e Tokës dhe e ndan atë në dy hemisfera.

legjendë – listë me simbole dhe shpjegimi i tyre.

atlas – përmbledhje hartash gjeografike ose lloje të tjera hartash.

Elementet e hartes

Është një imazh i vizatuar posaçërisht me ngjyra të zgjedhura me kujdes dhe rregulla matematikore prodhimi në mënyrë që të japë një përfaqësim realist të hapësirës së përshkruar. **Ngjyrat** janë të destinuara për një përfaqësim të qartë dhe të paqartë të elementeve natyrore të Tokës, siç janë: fushat, malet, oqeanet, liqenet, lumenjtë, etj. Përveç tyre, hartat përmbajnë **emra, të dhëna numerike** (numërore) dhe shenja të tjera. E gjithë kjo sepse tregon se ku ndodhen elementet natyrore dhe si e përdorin njerëzit hapësirën në të cilën jetojnë. Harta gjeografike është një tërësi e disa pjesëve dhe elementeve: **korniza, shkalla, përmbajtja, legjenda, rrjeta hartografike** e të tjera. Hartat gjeografike prodhohen në formë elektronike dhe të shtypur, në letër ose pëlhurë.

Harta gjeografike nga shekulli XVIII, që tregon hemisferat, kontinentet dhe oqeanet

A e dini se...

... Toka ka formë të çrregullt sferike ose elipsoide? Në pikat e saj më veriore dhe më jugore (në pole), ajo është e rrafshuar, ndërsa në mes është e zgjatur dhe më e gjerë në ekuator.

Përveç hartave gjeografike, lloje të tjera hartash përdoren edhe për mësimdhënie në shkolla për qëllime të tjera. Një koleksion prej disa hartash gjeografike si një tërësi që përfaqësojnë të gjithë sipërfaqen e Tokës quhet **atlas**.

Atlasi gjeografik

Hulumtoni

1. Krahasoni sipërfaqen e Republikës së Maqedonisë së Veriut në një glob dhe në harta gjeografike. A vini re ndonjë ndryshim? Tregoni dhe shpjegoni disa nga ndryshimet më të rëndësishme.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Rrotulloni globin dhe gjeni vendin që dëshironi të vizitoni. Si do të arrini atje më lehtë?
2. Hartat gjeografike bëhen në projeksione të ndryshme. Cilat kontinente përfaqësohen më realisht në hartat e shkollave dhe ku janë zhvendosur dimensionet? Pse?
3. Ishulli më i madh në botë, Grenlanda, mbulon një sipërfaqe pesë herë më të vogël se kontinenti i Evropës. Pse mendoni se Grenlanda përfaqësohet në hartat gjeografike të botës me një sipërfaqe të ngjashme me Evropën?
4. Pse në hartat gjeografike sipërfaqet tokësore përfaqësohen me ngjyra të ndryshme?
5. Çfarë simboli do të përdornit për të shënuar një qendër shëndetësore nëse do t'ju duhej të vizatoni një hartë të një zone të populluar?

Mbani mend

- Globi, si ndihmë vizuale, e përshkruan Tokën në mënyrën më të besueshme.
- Ekzistojnë dy lloje globesh: gjeografik dhe induktiv.
- Harta gjeografike është një imazh i reduktuar ose i përgjithësuar i Tokës.
- Çdo hartë ka disa elemente: titullin, shkallën, përmbajtjen, legjendën, rrjetën hartografike e të tjerë.
- Një koleksion hartash të shumta quhet atlas

VI.2. Shkalla dhe llojet e shkallës

KONCEPTI I SHKALËS

Shkalla është një nga elementet matematikore, sipas të cilit hartat si vizatime (figura) të veçanta ndryshojnë nga vizatimet dhe figurat artistike të bëra në mënyrë arbitrare. Shkalla jep raportin midis sipërfaqes natyrore dhe të përfaqësuar (të pikturuar) të hapësirës së përshkruar. Shkalla është përgjegjëse për besnikërinë e hartës, sipërfaqja e reduktuar e Tokës e së cilës duhet të korrespondojë me madhësinë natyrore të hapësirës së përshkruar. Është përgjegjëse për një përfaqësim reali me një rregullim të ruajtur të elementeve në hapësirë. Shkalla është raporti midis distancave në hartë dhe të njëjtave distanca në natyrë. Ajo tregon sa herë një gjatësi ose sipërfaqe në natyrë zvogëlohet në hartë.

LLOJET E SHKALËS

Shkalla e një harte mund të tregohet me numër ose grafikisht (linearisht). Mund të përdoret për të llogaritur gjatësitë natyrore të rrugëve, lumenjve, kufijve të përshkruar e të ngjashme. Shkalla mund të përdoret edhe për të llogaritur zonat e përfaqësuara në hartë: territoret shtetërore, liqenet, komunat, etj. Me ndihmën e shkallës në kushte shtëpie dhe shkolle mësojmë rreth dimensioneve natyrore të hapësirës gjeografike.

Shkalla numerike e hartave gjeografike shënohet me numra të mëdhenj dhe mbresëlënës, jashtë zonës së përfaqësuar (të hartuar). Është një element matematik i detyrueshëm i hartave që jep raportin ose përpjesëtimin midis dimensioneve reale dhe të përfaqësuara të sipërfaqes së Tokës. Shifra e parë nga e majta është njësia dhe

Fjalor

shkallë – numër që tregon sa herë zvogëlohen dimensionet e hartës në lidhje me dimensionet në natyrë.

shkallë numerike – përfaqësim i shkallës me numra, për shembull: 1 : 100.000.

shkallë grafike – përfaqësim i shkallës së një vije duke përdorur shkallë: 1 : 1.000.000

Shkallë numerike

Mësoni më shumë

Hartat pirate të thesarit të fshehur u bënë në shkallë që u ndryshuan me mjeshtëri në mënyrë që vetëm personi që i bëri ato të mund ta kuptonte hartën. Gjetësit aksidentalë të këtyre hartave duhet të bëjnë përpjekje shtesë për të kuptuar shkallën e hartës përpara se të shkojnë në kërkim të thesarit.

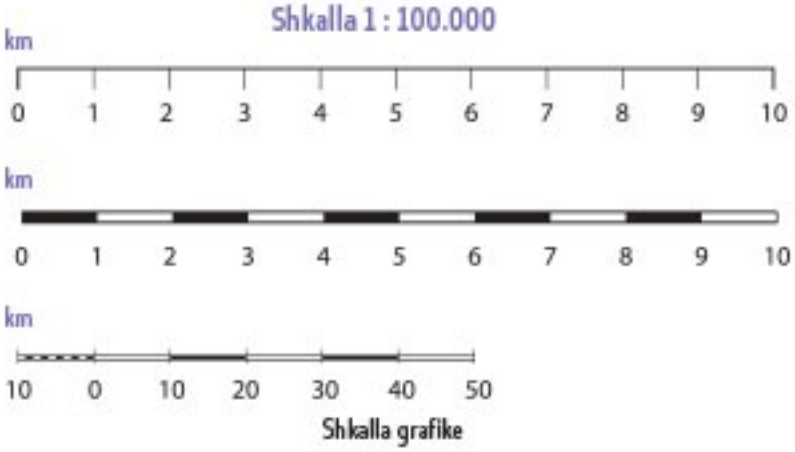
tregon distancën në hartë, ndërsa numri i dytë tregon sa herë zvogëlohet kjo distancë (gjatësi) krahasuar me dimensionin e saj në natyrë. Për shembull, shkalla 1 : 1.000.000 do të thotë se 1 cm në një hartë përfaqëson 1.000.000 cm në natyrë ose 10.000 m, që është e barabartë me 10 km.

Shkalla grafike është vijë horizontale e ndarë në disa pjesë të barabarta. Numrat sipër ose poshtë vijës tregojnë distancën në natyrë, që do të thotë se çdo pjesë e vijës korrespondon me një gjatësi të caktuar në natyrë. Konkretisht, një centimetër në vijë korrespondon me një ose më shumë kilometra në natyrë. Shërben për llogaritjen e shpejtë dhe të lehtë të distancave më të shkurtra në harta pa kryer llogaritje matematikore që janë të nevojshme kur përdoret shkalla numerike.

MËNYRA E PËRDORIMIT TË SHKALLËS GRAFIKE

Shkalla grafike zbatohet duke matur gjatësinë midis dy vendeve në hartë me vizore ose busull dhe duke e transferuar atë distancë në shkallën grafike në të djathtë të zeros. Numri që përputhet me gjatësinë e transferuar nga harta tregon sa është ajo gjatësi në natyrë.

Nëse distanca midis dy vendeve në hartë është, për shembull, 3 cm, ndërsa ajo gjatësi kur transferohet në shkallën grafike përputhet me numrin 6 km, kjo do të thotë se distanca reale midis atyre dy vendeve në natyrë është 6 kilometra.

Zbatimi i shkallës grafike duke përdorur vizore dhe busull

Mësoni më shumë

Shkalla në hartat gjeografike të botës është **relative**, d.m.th. nuk është e njëjtë kudo. Domethënë, kur sipërfaqja sferike e Tokës duhet të përfaqësohet në një sipërfaqe të rrafshët në hartat gjeografike, duhet të ndodhë shtrirje më e theksuar e rajoneve polare. Për këto arsye zonat rreth poleve të Tokës në harta gjeografike të botës përfaqësohen më të mëdha se dimensionet e tyre natyrore.

A e dini se...

... në vitin 2012 u krijua harta më e vogël në botë, me përmasa vetëm 22 me 11 mikrometra? Shkalla e kësaj harte është rreth 1 : 200,000.000.000. Është aq e vogël sa mund të shihet vetëm me një mikroskop shumë të fuqishëm. Një mijë harta të tilla mund të futeshin në një kokërr të vetme kripe!

FUNKSIONI DHE QËLLIMET

Shkalla, numerike ose grafike, është element i domosdoshëm i hartave gjeografike që i ndihmon hartografët të vizatojnë saktë dhe me besnikëri sipërfaqen e Tokës në letër. Na ndihmon të kuptojmë më lehtë dhe me saktësi distancën midis vendeve dhe madhësinë e hapësirave të treguara në hartë. Me ndihmën e shkallës ne mund të llogarisim distancën në natyrë midis dy pikave në hartë, pa shkuar atje. Kjo është shumë e dobishme kur planifikojmë udhëtime, kërkime, të mësuarit dhe orientimin. Shkalla na tregon gjithashtu se harta a është bërë për të treguar një sipërfaqe më të vogël (shkallë e madhe) apo një sipërfaqe të madhe (shkallë e vogël). Prandaj çdo hartë gjeografike duhet të ketë një shkallë të shënuar qartë në mënyrë që të mund ta përdorim atë me saktësi.

Shkalla grafike tregon se një distancë prej 4 cm në hartë korrespondon me 1 km në natyrë.

Hulumtoni

Ndahuni në grupe të vogla ose çifte. Duke përdorur shkallën përcaktoni distancën në natyrë midis Shkupit dhe Strumicës sipas të njëjtës distancë të matur në hartë.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Në një hartë me shkallë 1 : 100.000 distanca midis dy pikave është 5 cm. Sa larg janë këto pika në natyrë?
2. Në hartë distanca midis Shtipit dhe Radovishit është 10 cm. Në natyrë, në vijë ajrore, ato janë 25 km larg. Cila është shkalla e hartës?

Mbani mend

- Toka tregohet në glob dhe në harta gjeografike të botës, pak a shumë në një formë të reduktuar.
- Për të bërë një hartë, duhet të ketë një shkallë të caktuar.
- Në varësi të paraqitjes, shkalla mund të jetë numerike dhe grafike.
- Shkalla grafike është vijë horizontale e ndarë në disa pjesë të barabarta.

VI.3. Llojet e hartave gjeografike

KRITERI PËR NDARJEN E HARTAVE

Ekzistojnë disa lloje hartash, varësisht nga qëllimi për të cilin janë bërë dhe qëllimi për të cilin duhet t'u shërbejnë përdoruesve. Në thelb, ndarja e të gjitha hartave mund të kryhet sipas: **shkallës, përmbajtjes** dhe **qëllimit**.

NDARJA E HARTAVE SIPAS SHKALLËS

Sipas madhësisë së shkallës, hartat ndahen në: **plane, topografike** dhe **harta gjeografike.**

Planet kanë një shkallë të madhe, zakonisht nga 1 : 1000 deri në 1 : 10.000. Ato shërbejnë për të paraqitur zona të vogla të Tokës (qytetet) në detaje me një shkallë shumë të lartë saktësie.

Hartat **topografike** zakonisht prodhohen në një shkallë nga 1 : 10.000 deri në 1 : 200.000. Ato shërbejnë për një përfaqësim shumë të pasur dhe të saktë të zonave më të mëdha të Tokës (komuna dhe zona më të vogla të

Plani i qytetit të Roterdamit, në shkallë të madhe

Fjalor

plan – hartë në shkallë të gjerë, për një përfaqësim të detajuar të zonave të vogla të Tokës (qyteteve).

hartë topografike – hartë për një përfaqësim të pasur dhe të saktë të zonave më të caktuara të Tokës (komuna dhe rajone më të vogla të vendeve).

Roterdami në shkallë të vogël

A e dini se...

... harta më e vjetër e njohur gjeografike është rreth 2500 vjeçare dhe është krijuar nga shkencëtari i lashtë grek Anaksimandri? Ajo hartë është vizatuar në lëkurë ose dru dhe përshkruante pjesët e botës që njiheshin atëherë!

shteteve). Ato përdoren për orientim në një hapësirë më të vogël. Me ndihmën e tyre, mund të përcaktohet pjerrësia e tokës, lartësia e çdo pike në hapësirë dhe ofrojnë përfitime të tjera praktike.

Hartat gjeografike prodhohen në një shkallë të mesme, nga 1 : 200.000 në 1 : 1.000.000 ose në një shkallë të vogël nga 1 : 1.000.000 në 1 : 40.000.000. Ato shërbejnë për të përfaqësuar zona shumë të mëdha të Tokës (shtete, kontinente ose të gjithë botën), por me një shkallë të lartë përgjithësie dhe më pak informacion.

Fjalor

hartë fizike – hartë e përgjithshme në një shkallë të mesme ose të vogël, për të përfaqësuar elementet natyrore të sipërfaqes së Tokës (male, fusha, liqene, lumenj, etj.).

Pjesë e një harte topografike, shkalla 1 : 25.000

Mostër e një harte gjeografike, shkalla 1 : 25.000.000

NDARJA E HARTAVE SIPAS PËRMBAJTJES DHE QËLLIMIT

Hartat ndahen sipas **përmbajtjes** së tyre në: **fizike, politike** dhe **ekonomike**. Hartat fizike nxjerrin në pah kryesisht elementet natyrore të sipërfaqes së Tokës: bregdetin, relievin dhe ujërat. Hartat politike nxjerrin në pah ndarjen politike të botës në vende, rajone vendesh, komuna dhe zona vendbanimesh. Hartat ekonomike tregojnë objektet e ndërtuara dhe karakteristikat ekonomike të zonës së përshkruar: bujqësinë, industrinë, trafikun, turizmin, etj.

Harta fizike e Evropës

Harta politike e Evropës

Harta ekonomike e Evropës për burimet dhe objektet e energjisë

A e dini se...

... hartat topografike të bëra në një shkallë prej 1 : 25.000 deri në 1 : 50.000, në të kaluarën kishin rëndësi parësore në kushtet ushtarake? Ato përdoreshin për lexim të saktë të relievit dhe përcaktim të saktë të strategjisë për sulm ose mbrojtje.

Përmbajtja dhe qëllimi shpesh mbivendosen, kështu që sipas qëllimit mund të jenë: **shkollore, të trafikut, detare, turistike, historike, klimatike** e të tjera. Hartat që përdoren zakonisht në shkollë në orët e gjeografisë quhen harta fiziko-gjeografike. Ato ofrojnë një pasqyrë të barabartë të elementeve natyrore dhe ekonomike të hapësirës në sipërfaqen e paraqitur.

Shembull i një harte klimatike të Amerikës

Harta turistike e Evropës

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse njerëzit përdorin lloje të ndryshme hartash gjeografike, në vend të vetëm njërës?
2. Nëse jeni duke lëvizur nëpër zona të pabanuara malore, cili lloj harte do të jetë më i dobishëm për ju – topografike apo politike? Pse?
3. A janë të gjitha hartat njësoj të sakta? Çfarë mendoni se është më e rëndësishme – madhësia e hartës apo saktësia e informacionit të shfaqur?

Mbani mend

- Hapësira e Tokës përfaqësohet në një sipërfaqe të rrafshët me një shkallë, përmbajtje dhe legjendë të caktuar.
- Planet bëhen në një shkallë shumë të madhe.
- Hartat gjeografike përfaqësojnë zona të mëdha të Tokës.
- Hartat ndahen sipas qëllimit të tyre: shkollore, të trafikut, detare, turistike, etj.
- Hartat topografike kanë rëndësi të madhe praktike për orientimin dhe gjetjen e rrugës në hapësirë.

VI.4. Rrjeta gjeografike/hartografike, vijat e konturave dhe simbolet hartografike

RRJETA HARTOGRAFIKE

Për përcaktimin më të lehtë dhe më të saktë të **vendpozitës** së të gjithë elementeve të treguara në glob dhe harta, krijohet një **rrjetë** vijash horizontale dhe vertikale. Këto vija, në fakt, ndërtojnë **rrjetën hartografike**, të **paraleleve** dhe **meridianëve**, të njohur si **sistemi koordinativ gjeografik**.

KOORDINATAT

Të gjitha pikat në Tokë, përveç poleve, gjatë rrotullimit të saj, bëjnë një rreth të plotë prej 360° në 24 orë. Rrathët imagjinarë të pikave rrotulluese janë paralele dhe shtrihen përballë njëri-tjetrit. Këta rrathë imagjinarë quhen **paralele**.

Paralelet kanë gjatësi të ndryshme. Paraleli më i gjatë është **ekuatori**, i cili kalon nëpër pjesën qendrore të Tokës dhe e ndan atë në dy hemisfera të barabarta: veriore dhe jugore. Ekuatori si paralel fillestar shënohet me 0°. Nga ekuatori deri te Poli i Veriut dhe i Jugut, paralelet imagjinare janë më të vogla. Meqenëse polet janë pika që nuk përshkruajnë rrathë të plotë gjatë rrotullimit të Tokës, në të dy hemisferat e Tokës mund të vizatohen **89 paralele**. Shuma e tyre, duke përfshirë ekuatorin, si paralele fillestare, jep një shumë prej **179 paralelesh** në rrjetin hartografik në glob dhe te hartat gjeografike.

MERIDIANËT

Meridianët janë vija gjysmërrethore imagjinare që lidhin Polin e Veriut dhe Polin e Jugut. Ato janë të barabarta në gjatësi dhe kalojnë nëpër çdo gradë të ekuatorit. Meqenëse ekuatori është një rreth që ka 360°, do të thotë se ka **360 meridianë.** Për shkak të gjatësisë së barabartë të të

Paralelet

Meridianet

Fjalor

paralele – vija rrethore imagjinare në globin e Tokës, paralel me ekuatorin.

meridianë – vija gjysmërrethore imagjinare që kryqëzojnë paralelet dhe lidhin dy polet e Tokës.

rrjetë hartografike – rrjet paralelesh dhe meridianësh ose një sistem koordinativ gjeografik.

izohipsë – vijë që lidh vende me të njëjtën lartësi mbidetare në një hartë topografike.

ekuidistancë – ndryshimi i lartësisë midis izohipsave.

kuotë – pikë lartësie e shënuar në harta gjeografike me një numër.

gjithë meridianëve ai fillestari prej tyre përcaktohet me marrëveshje ndërkombëtare. Meridiani kryesor është ai që kalon nëpër Griniç, afër Londrës. Ky meridian quhet **meridiani i Griniçit** dhe është shënuar me 0°.

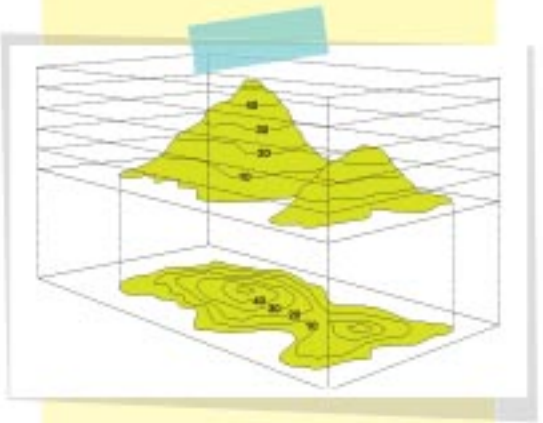
IZOHIPSAT

Izohipsat janë vija të mbyllura të lakuara që lidhin pikat e relievit me të njëjtën lartësi dhe nuk kryqëzohen kurrë. Ato përdoren kryesisht në hartat topografike për përfaqësimin plastik të rregullimit, shtrirjes dhe pjerrësisë së sipërfaqeve të relievit.

Në një grup prej disa izohipsash të vendosura në mënyrë koncentrike, zakonisht izohipsat e brendshme më të shkurtra tregojnë tokë më të lartë. Izohipsat e jashtme, më të gjata, përfaqësojnë tokë më të ulët. Distanca midis dy izohipsave ngjitur tregon ndryshimin e lartësisë së ndërsjellë të terrenit që ato përfaqësojnë. Nëse izohipsat janë afër njëra-tjetrës, kjo tregon se relievi është i pjerrët, domethënë ka pjerrësi më të madhe. Kur vijat e konturave në një hartë janë të ndara, kjo tregon një pjerrësi më të butë të relievit që ato përfaqësojnë.

Legjenda e hartës duhet të tregojë **ekuidistancën**, d.m.th. ndryshimin e lartësisë midis vijave të konturave në pjesën e përmbajtjes.

Për përdorim më të lehtë të hartave, përveç vijave të konturave, ekzistojnë edhe **kuota**, d.m.th. pika me lartësi të treguar në metra. Së bashku me vijat e konturave, lartësitë ofrojnë një përfaqësim më të qartë për lexuesin e hartës të karakteristikave të relievit të sipërfaqes së Tokës së përfaqësuar.

Përfaqësimi i sipërfaqeve të relievit me ndihmën e vijave të konturave

Izohipsat në hartën topografike

SHENJA HARTOGRAFIKE

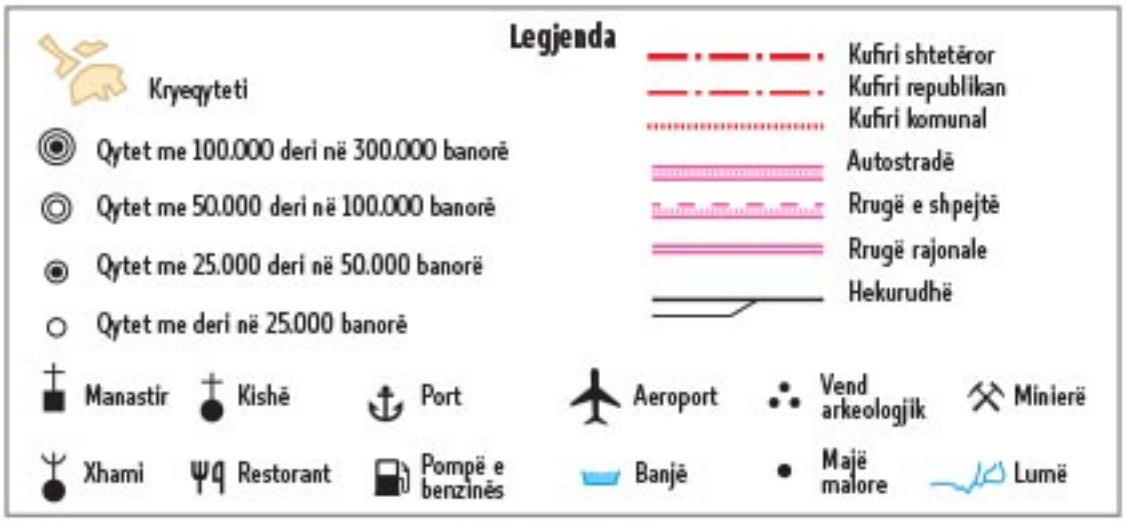
Përveç relievit dhe elementeve të tjera natyrore, në hapësirën gjeografike krijohen edhe objekte:

Mësoni më shumë

Duke ndjekur një **izohipsë**, mund të gjejmë të gjitha vendet që kanë të njëjtën lartësi. Kur izohipsat janë afër njëra-tjetrës, terreni është i pjerrët. Kur ato janë larg njëra-tjetrës, terreni është më i rrafshët.
Në hartat topografike me shkallë 1 : 50.000, **ekuidistanca** midis izohipsave mund të vendoset në 20 metra.
Çdo e pesta izohipsë përfaqësohet nga një vijë e trashë dhe një pjerrësi e pjerrët tregon një ndryshim në lartësi prej 100 metrash.

vendbanime, rrugë, hekurudha, aeroporte, miniera, fabrika, hidrocentrale, ndërtesa fetare, etj. Paraqitja e tyre në hartat gjeografike mund të zërë një hapësirë të madhe dhe të mbulojë disa nga elementet natyrore të Tokës. Për të kursyer hapësirë në hartat gjeografike, përfaqësimi i objekteve ekonomike dhe disa objekteve natyrore zgjidhet me ndihmën e **shenjave hartografike**. Ato nuk zënë shumë hapësirë në pjesën e përmbajtjes, pasi janë simbole të vogla që tregojnë vendpozitën e objekteve ekonomike dhe disa objekteve natyrore në natyrë. Kuptimi i këtyre simboleve shpjegohet në legjendë, e cila na ndihmon t'i lexojmë hartat më lehtë.

Shenjat hartografike

Hulumtoni

Duke përdorur hartën topografike, gjeni disa vende me lartësi të ndryshme, duke përdorur izohipsa. Njihni dhe shkruani 5 shenja hartografike që hasni në hartë.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Si quhen vijat që lidhin Polin e Veriut dhe të Jugut?
2. Si quhen vijat paralele me ekuatorin, rrethore apo gjysmërrethore? Ndërsa ç'janë meridianët?
3. A mund të shohim një paralel ose një meridian në natyrë? Shpjegoni.

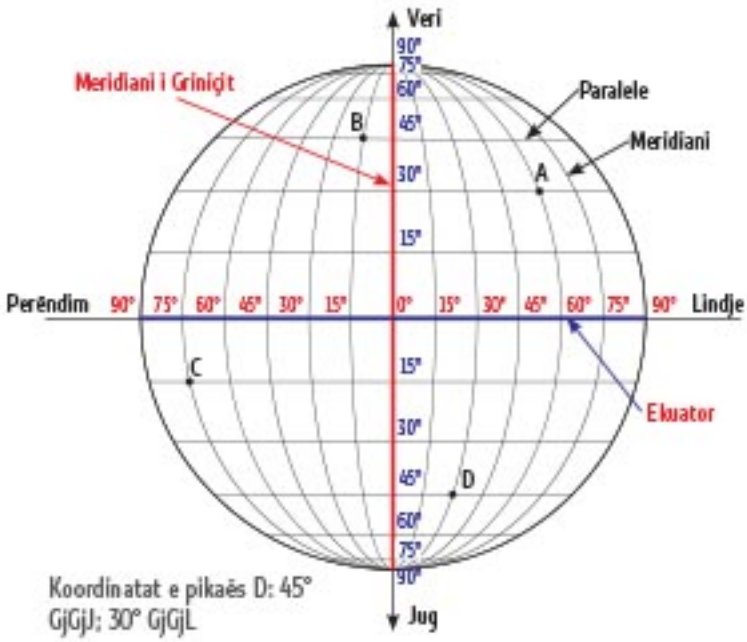
Mbani mend

- Për ta bërë më të lehtë dhe më të saktë përcaktimin e vendpozitës së secilës pikë, hartat dhe globet kanë një rrjet hartografik të përbërë nga paralele dhe meridianë.
- Rrathët paralelë imagjinarë në veri dhe në jug të ekuatorit quhen paralele, ndërsa vijat gjysmërrethore imagjinare që lidhin Polin e Veriut dhe Polin e Jugut janë meridianë.
- Meridiani i Griniçit konsiderohet meridiani fillestar.
- Izohipsat janë vija të mbyllura të lakuara në hartë që lidhin pikat me të njëjtën lartësi.
- Në legjendë simbolet hartografike përdoren për të treguar objekte ekonomike dhe disa natyrore në hartë.

VI.5. Gjerësia dhe gjatësia gjeografike

VENDPOZITA E PIKËS SË DHËNË NË RRUZULLIN TOKËSOR

Për të përcaktuar vendpozitën e një pike të caktuar në sipërfaqen e Tokës, pavarësisht nëse ndodhet në një zonë të populluar, në mes të oqeanit apo në një shkretëtirë, do të thotë të përcaktohen **koordinatat** e saj. Kjo, në fakt, do të thotë të përcaktohet gjerësia gjeografike dhe gjatësia e pikës së caktuar. Për këtë qëllim shërben **Sistemi i koordinatave gjeografike** (rrjeta) e paraleleve dhe meridianëve që janë vizatuar në glob dhe hartat gjeografike.

Sistemi koordinativ për përcaktimin e pozicionit gjeografik

GJERËSIA GJEOGRAFIKE

Gjerësia gjeografike është distanca këndore e një pike të zgjedhur në sipërfaqen e Tokës, në raport me **ekuatorin**. Mund të jetë veri ose jug. Pikat në veri të ekuatorit kanë gjerësinë gjeografike veriore (GjGjV), ndërsa pikat në jug të ekuatorit kanë gjerësinë gjeografike jugore (GjGjJ). Gjerësia gjeografike shprehet në gradë, minuta dhe sekonda. Pikat në hemisferën veriore mund të kenë nga 0° deri në një maksimum prej 90° (në Polin e Veriut) gjerësinë gjeografike veriore. Pikat në hemisferën jugore mund të kenë nga 0° deri në një maksimum prej 90° (në Polin e Jugut) gjerësinë gjeografike jugore.

Fjalor

koordinatat – përshkrim i pozicionit gjeografik të një pike të caktuar në natyrë ose në harta gjeografike.

Paralelet

Meridianet

Pika koordinative

Vijat e rrjetit për përcaktimin e koordinatave

GJATËSIA GJEOGRAFIKE

Gjatësia gjeografike është distanca këndore e një pike të zgjedhur në sipërfaqen e Tokës, në krahasim me **meridianin e Griniçit**. Ajo mund të jetë ekskluzivisht në lindje ose perëndim. Pikat në lindje të Griniçit kanë gjatësinë gjeografike lindore (GjGjL), ndërsa pikat në perëndim të Griniçit kanë gjatësinë gjeografike perëndimore (GjGjP).

Gjatësia gjeografike shprehet në gradë, minuta dhe sekonda. Pikat në lindje të Griniçit mund të kenë nga 0° deri në maksimum prej 180° gjatësi lindore gjeografike, ndërsa pikat në perëndim të Griniçit mund të kenë nga 0° deri në maksimum prej 180° gjatësi perëndimore gjeografike. Nëse ekuatori është një rreth që e ndan Tokën në hemisferën veriore dhe jugore, atëherë meridiani i Griniçit është një gjysmërreth që e ndan Tokën në hemisferën perëndimore dhe lindore.

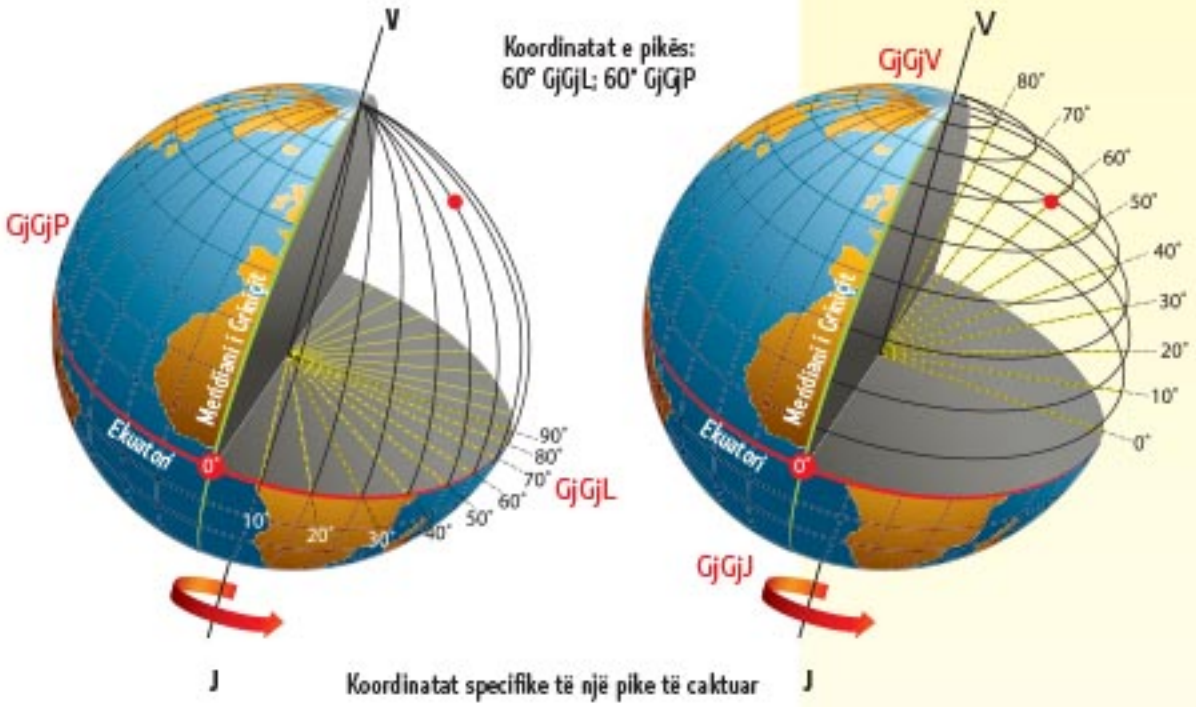
Fjalor

gjerësi gjeografike – distanca këndore e çdo pike nga ekuatori.

gjatësi gjeografike – distanca këndore e çdo pike nga meridiani i Griniçit.

ekuator – rreth imagjinar që e ndan Tokën në dy hemisfera.

Griniç – qytet afër Londrës, ku ndodhet Observatori Mbretëror për Kërkime Astronomike.

Koordinatat specifike të një pike të caktuar

A e dini se...

... polet kanë gjerësinë më të madhe gjeografike (Poli i Veriut 90° N dhe Poli i Jugut 90° J) dhe gjatësinë e pa definuar gjeografike? Poli i Veriut është pika e vetme në Tokë nga e cila mund të shkohet në jug në çdo drejtim. Në Polin e Jugut është anasjelltas. Nga atje mund të shkohet në veri në çdo drejtim!

Pra, koordinatat gjeografike të një pike të caktuar në sipërfaqen e Tokës ndodhen në pikën ku kryqëzohen paraleli dhe meridiani i së njëjtës pikë. Koordinatat gjeografike tregojnë pozicionin e pikës së dhënë, duke shprehur distancën e saj këndore, si nga ekuatori ashtu edhe nga meridiani i Griniçit.

Gjatësia gjeografike, së bashku me gjerësinë gjeografike, lejon që të përcaktohet me saktësi vendpozita e çdo pike në Tokë. Është me rëndësi të madhe për orientimin, navigimin dhe përdorimin e hartave gjeografike. Sot me Meridianin e Griniçit që përdor satelitë dhe pajisje GPS (ose aplikacione GPS në telefonat tanë celularë), koordinatat përcaktohen shpejt dhe me saktësi, gjë që është veçanërisht e rëndësishme për udhëtimin, hartëzimin dhe kërkimin.

Meridiani i Griniçit

A e dini se...

... deri në vitin 1884 Meridiani i Parisit konsiderohej meridiani kryesor? Prandaj, në hartat e vjetra gjatësia gjeografike e Parisit është 0 gradë dhe të gjitha gjatësitë e tjera përshtaten me këtë meridian. Vendimi se cili meridian do të merrej si meridiani kryesor shihej si një betejë për pushtet politik midis Francës dhe Britanisë së Madhe. Sot në Paris mund të vizitoni Observatorin e Parisit dhe të shihni saktësisht se ku kalonte Meridiani i Parisit.

Meridiani i Parisit kalon nëpër Observatorin e Parisit.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. A mund të kenë dy vende të njëjtën gjerësi gjeografike?
2. A mund të kenë dy vende të njëjtën gjerësi dhe gjatësi gjeografike?
3. Nëse ekuatori e ndan Tokën në hemisferat veriore dhe jugore, në cilat hemisfera e ndan atë meridiani i Griniçit?
4. A mund të ketë lartësia një vlerë negative?

Mbani mend

- Gjerësia gjeografike tregon sa është një vend i larguar në veri ose në jug të ekuatorit.
- Gjatësia gjeografike tregon sa larg është ai vend në lindje ose në perëndim nga meridiani kryesor.
- Në rrjetën hartografike ka 360 meridianë dhe 179 paralele.
- Gjerësia gjeografike mund të jetë veriore ose jugore, ndërsa gjatësia gjeografike mund të jetë lindore ose perëndimore.

VI.6. Orientimi në hapësirë

Termi orientim i referohet njohurisë se ku ndodhemi në një moment të caktuar në hapësirë. Orientimi gjeografik konsiston në përcaktimin dhe shfaqjen e anëve të botës nga një këndvështrim i caktuar. Kjo mund të arrihet me ndihmën e **mjeteve ndihmese orientuese**. Ato mund të jenë pajisje teknike, siç është busulla, një orë dore analoge ose disa objekte natyrore dhe të ndërtuara të vendosura në hapësirë.

BUSULLA

Anët e botës përcaktohen më saktë me **busull**. Ajo përbëhet nga një kuti në të cilën shkurtesat ndërkombëtare të anëve të botës kryesore dhe të vogla janë shënuar me shkronja: N – veri, S – jug, E – lindje dhe W – perëndim. Në mes është një gjilpërë magnetike, e cila rrotullohet lehtësisht kur busulla është në pozicion horizontal.

Orientimi në natyrë duke përdorur busull

Fjalor

orientim – përcaktimi i vendpozitës së një pike të caktuar.

busull – pajisje me një gjilpërë magnetike me të cilën përcaktohen anët e botës dhe shërben për orientim në hapësirë.

Busulla

A e dini se...

... busulla e parë u shpik në Kinën e lashtë më shumë se 2000 vjet më parë? Busulla ishte bërë nga një gur i magnetizuar në formën e një luge që rrotullohej në një pllakë metalike. Nuk përdorej për udhëtim, por për parashikime dhe zgjedhjen e një drejtimi me fat! Vetëm më vonë filloi të përdoret për orientim gjatë udhëtimit.

Gjysma e gjilpërës është me ngjyrë të kuqe dhe tregon anën veriore, ndërsa gjysma tjetër e gjilpërës tregon jugun. Për të përcaktuar me saktësi anët e botës, nuk duhet të ketë objekte metalike afër busullës, sepse ato e tërheqin **gjilpërën magnetike** të busullës.

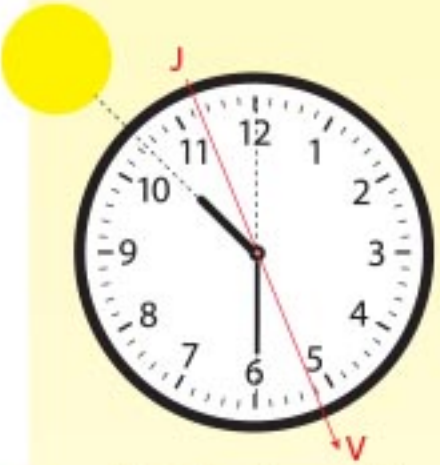
ORIENTIMI ME NDIHMËN E DIELLIT DHE ORËS SË DORËS

Shumë shpesh njerëzit orientohen sipas **Diellit**. Hijet që objektet hedhin në Tokë ndryshojnë gjatësinë dhe drejtimin gjatë ditës. Hijet e objekteve janë më të shkurtra në mesditë dhe tregojnë drejtimin veri. Ky rregull vlen për ne dhe nuk është universal për të gjithë botën, sepse varet nga muaji i vitit dhe gjerësia gjeografike e vendit ku kryhet orientimi. Me ndihmën e Diellit dhe një ore analoge dore, mund të përcaktohet ana jugore. Domethënë, kur akrepi i vogël drejtohet drejt Diellit, atëherë përgjysmuesi i këndit midis tij dhe numrit 12 tregon drejtimin jugor.

Fjalor

myshku – mbulesë bimore e gjelbër që rritet në sipërfaqe të lagështa.

unaza vjetore – rrathë koncentrikë në sipërfaqen e trungut të prerë të një peme.

Orientimi me ndihmën e Diellit dhe orës së dorës

Përcaktimi i nëve të botës me ndihmën e orës së dorës

A e dini se...

... bora dhe akulli në male dhe kodra janë tregues të anëve të botës? Bora qëndron më gjatë në shpatet veriore (me hije) dhe shkrihet më shpejt në shpatet jugore (me diell). Shpatet jugore në verë kanë bimësi dukshëm më të varfër se shpatet veriore. Gjurmët e lagështisë dhe bimësisë epifitike (myshkut) në ndërtesat e vjetra dhe të braktisura janë të dukshme në muret e tyre veriore.

ORIENTIMI ME NDIHMËN E YLLIT POLIOR

Natën, në një qiell të kthjellët, treguesi më i mirë për orientim në hapësirë është **Ylli Polar**. Ai ndodhet mbi **Polin e Veriut** dhe tregon drejtimin drejt **veriut**. Ylli Polar është ylli më i ndritshëm dhe ndodhet në yjësinë Arusha e Vogël.

Orientimi në natyrë duke përdorur Yllin Polar

ORIENTIMI ME NDIHMËN E OBJEKTEVE NATYRALE DHE TË NDËRTUARA NË HAPËSIRË

Në një pyll të dendur ne mund të orientohemi sipas **myshkut** dhe **unazavevjetore** të pemëve. Myshku rritet më shpesh në anën veriore të pemëve, sepse nuk është i ekspozuar ndaj diellit. Unazat vjetore të pemëve në anën jugore të trungjeve të prera janë më të ndara nga njëra-tjetra, ndërsa në anën veriore ato janë më të dendura.

Ne gjithashtu mund të orientohemi në hapësirë me ndihmën e **objekteve fetare** (kisha, xhami, etj.). Kështu, në kishat ortodokse, hyrja kryesore vendoset në anën perëndimore, ndërsa altari vendoset në anën lindore. Në varrezat ortodokse monumenti vendoset në anën perëndimore, në kundërshtim me lindjen e diellit nga lindja.

Orientimi duke përdorur unaza në një pemë të prerë

Hulumtoni

Shqyrtoni rregullin e përcaktimit të anëve të botës duke përdorur hijen tuaj, një orë dore dhe Yllin Polar. A vini re ndonjë devijim?

Hulumtoni si mund të orientoheni në natyrë në mënyra të tjera, për shembull, duke përdorur gjurmë kafshësh, përrenj, erë, shkëmbinj dhe forma relievi.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Ç'do të thotë të orientohesh në hapësirë?
2. Si mund të orientohemi në natyrë gjatë ditës dhe natës?
3. Çfarë pajisjesh mund të përdorim për orientim në hapësirë?

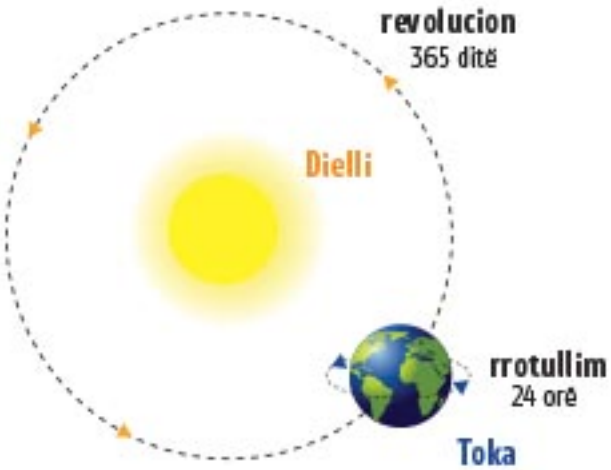
Mbani mend

- Termi orientim i referohet njohurisë së vendpozitës së dikujt në hapësirë.
- Anët e botës përcaktohen më lehtë duke përdorur busullë.
- Në natyrë ne mund të përdorim shenja natyrore për të orientuar veten. Pozita e Diellit gjatë ditës, Ylli Polar natën, myshqet dhe unazat e pemëve, etj., mund të na ndihmojnë në këtë drejtim.

VI.7. Rrotullimi i tokës dhe revolucioni i saj

TOKA VAZHDIMISHT LËVIZ

Toka është në një gjendje lëvizjeje të vazhdueshme. Ajo rrotullohet rreth boshtit të saj, lëviz rreth Diellit dhe së bashku me Diellin dhe planetët e tjerë lëviz rreth qendrës së **galaktikës**. Në të kaluarën, veçanërisht në Mesjetë, ekzistonte një mendim se Toka ishte e palëvizshme dhe trupat e tjerë qiellorë lëviznin rreth saj. Kjo tezë (mendim) e gabuar ishte produkt i një iluzioni shqisor të vëzhguesi. Iluzioni se Toka është e palëvizshme lind për shkak të faktit se të gjitha objektet rreth vëzhguesit, së bashku me Tokën, lëvizin me të njëjtën shpejtësi.

Rrotullimi i tokës dhe revolucioni i Tokës

ROTULIMI DHE PASOJAT E TOKËS

Lëvizja e Tokës rreth boshtit të saj të imagjinar nga perëndimi në lindje quhet **rrotullim i Tokës**. Gjatë rrotullimit Toka përshkruan një rreth të plotë rreth boshtit të saj në një periudhë prej 24 orësh ose një dite.

Jo të gjitha pikat në Tokë rrotullohen me të njëjtën shpejtësi. Shpejtësia më e lartë e rrotullimit arrihet nga pikat në ekuator, pasi është rrethi më i gjatë i përshkruar rreth Tokës. Pikat më afër poleve përshkruajnë rrathë më të shkurtër në të njëjtën kohë, që do të thotë se ato rrotullohen më ngadalë.

Për shkak të rrotullimit, çdo pikë në sipërfaqen e Tokës vetëm një herë gjatë ditës është në një pozicion që të jetë përballë Diellit. Kjo ndodh në mesditë, kur themi se Dielli është më lart, d.m.th. në **zenit** mbi atë pikë.

Fjalor

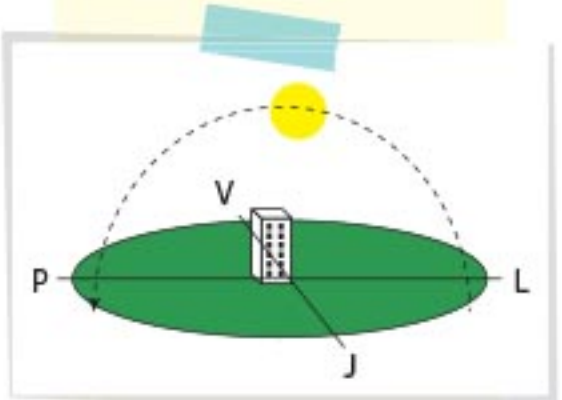
galaktikë – grup yjor me qindra miliarda yje.

orbitë – rrugë përgjatë së cilës lëvizin trupat qiellorë ose anijet kozmike artificiale.

rrotullimi i Tokës – rrotullimi, sjellja rreth boshtit të saj.

Drejtimi dhe shpejtësitë e rrotullimit të Tokës

Lëvizja e dukshme ditore e Diellit

Provat shkencore për rrotullimin e Tokës konsiderohen të jenë: lëvizja e dukshme ditore e Diellit rreth Tokës në drejtimin lindje-perëndim, forma elipsoide e Tokës, devijimi i erërave të përhershme – erërat tregtare dhe rrotullimi i Tokës – të tjera. Pasoja kryesore e rrotullimit të Tokës është lëvizja e Tokës rreth Diellit.

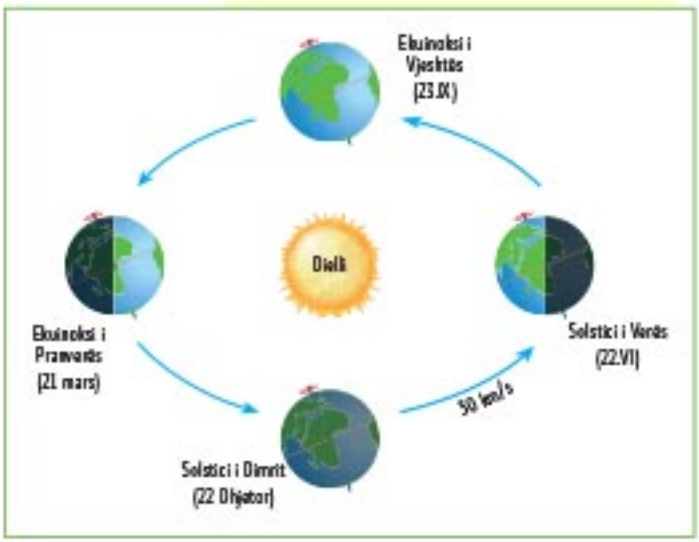
Fjalor

revolucion i Tokës – lëvizja e Tokës rreth Diellit.

zenit – kur Dielli është më lart në qiell mbi një pikë.

ROVOLUCIONI DHE PASOJAT E TOKËS

Lëvizja e Tokës rreth Diellit quhet **revolucioni i Tokës**. Toka, gjatë një periudhe kohore prej 365 ditësh dhe afërsisht 6 orësh, bën një rrotullim rreth Diellit në një trajektore eliptike (shpjegimi është se një elipsoid është objekt tredimensional, ndërsa një elips është objekt dydimensional, i cili në fakt përfaqëson orbitën) - të quajtur **orbitë**. Kjo orbitë është 940 milionë kilometra e gjatë. Boshti i Tokës, në raport me planin që përfshin orbitën, është i anuar në një kënd prej 66 gradësh dhe 33 minutash (66° 33'). Shpejtësia mesatare e Tokës gjatë revolucionit është rreth 30 kilometra në sekondë (30 km/s).

Revolucioni i Tokës dhe pasojat kryesore

Ka më shumë dëshmi shkencore për revolucionin e Tokës. Njëra prej tyre është lëvizja e dukshme vjetore e yjeve në qiell. Konkretisht, vëzhguesit e yjeve kanë iluzionin se ndryshojnë pozicionin e tyre gjatë vitit dhe përshkruajnë lëvizje rrethore në qiell. Boshti i Tokës është i anuar, kështu që pjesë të ndryshme të Tokës marrin sasi të ndryshme të dritës së diellit gjatë vitit. Kjo çon në pasojat e rrotullimit të Tokës: **ndryshimin e stinëve dhe kohëzgjatjen e pabarabartë të ditës dhe natës** në të dy hemisferat.

NDËRRIMI I STINËVE TË VITIT

Midis **20 dhe 21 mars** ndodh **ekuinoksi i pranverës**. Pastaj Toka merr një pozicion të tillë që të dy hemisferat e saj ndriçohen dhe ngrohen në mënyrë të barabartë nga Dielli. Dita dhe nata zgjasin 12 orë secila. Pranvera fillon në hemisferën veriore, ndërsa vjeshta fillon në hemisferën jugore.

Midis **20 dhe 22 qershor** ndodh **solstici i verës**. Toka zë një pozicion të tillë që hemisfera veriore është më e ndriçuar dhe e nxehtë se hemisfera jugore. Në hemisferën veriore fillon vera dhe dita është dukshëm më e gjatë se nata. Në hemisferën jugore, fillon dimri, ku nata është më e gjatë se dita.

A e dini se...

... solstici i verës i ka rrënjët në kulturat e lashta që festonin fuqinë e diellit dhe pjellorinë e tokës? Njerëzit besonin se në këtë ditë Dielli kishte fuqinë e tij më të madhe dhe se ishte një kohë ideale për ritualet e pastrimit, pjellorisë dhe ripërtëritjes së energjisë. Edhe sot njerëzit në mbarë botën e festojnë këtë ditë të veçantë me këngë, valle dhe zjarre, duke nderuar natyrën dhe dritën. Solstici i verës është një simbol i forcës së jetës dhe ripërtëritjes.

Mësoni më shumë

Tradicionalisht, data e fillimit të pranverës në hemisferën veriore të Tokës është **21 marsi**. Megjithatë, fillimi astronomik i pranverës nuk përcaktohet nga një datë dhe kohë fikse çdo vit! Kjo për shkak të shpejtësisë së pabarabartë të Tokës derisa lëviz rreth Diellit dhe ndryshimit midis **vitit kalendarik** (365 ose 366 ditë) dhe **vitit astronomik** (365 ditë, 5 orë, 48 minuta dhe 46 sekonda). Kështu, pranvera në vite të ndryshme mund të fillojë më 19, 20 ose 21 mars. Është e ngjashme me stinët e tjera.

Midis **22 dhe 23 shtator** ndodh **ekuinoksi vjeshtor**. Pastaj Toka merr një pozicion të tillë që për herë të dytë në vit, të dy hemisferat e saj ndriçohen dhe ngrohen në mënyrë të barabartë nga Dielli. Dita dhe nata zgjasin nga 12 orë secila. Vjeshta fillon në hemisferën veriore dhe pranvera fillon në hemisferën jugore.

Midis **21 dhe 22 dhjetorit** ndodh **solstici dimëror**. Toka zë një pozicion të tillë që hemisfera jugore është më e ndriçuar dhe e nxehtë se hemisfera veriore. Dimri fillon në hemisferën veriore dhe dita është dukshëm më e shkurtër se nata. Vera fillon në hemisferën jugore ku nata është më e shkurtër se dita.

Dita dhe nata në pole ndryshojnë çdo 6 muaj. Praktikisht, nga vjeshta deri në ekuinoksin e pranverës Poli i Veriut është në hije, domethënë ka natë, ndërsa nga pranvera deri në ekuinoksin e vjeshtës ai është vazhdimisht i ndriçuar dhe ka ditë. Në Polin e Jugut, situata është e kundërta.

Hulumtoni

Hulumtoni, zbuloni dhe shpjegoni pse muaji shkurt zgjat 28 ose ndonjëherë 29 ditë.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse themi se lëvizja e Diellit rreth Tokës është e dukshme?
2. Pse nuk mund të vërtetohen lëvizjet e Tokës me ndihmën e njohurive shqisore?
3. Shpjegoni si ndodh ndërrimi i stinëve.

Mbani mend

- Toka lëviz vazhdimisht rreth boshtit të saj, rreth Diellit dhe, së bashku me Diellin, rreth qendrës së galaktikës.
- Lëvizjet e Tokës janë të vështira për t'u zbuluar nga shqisat njerëzore dhe ato janë të provuara shkencërisht.
- Rrotullimi është lëvizja ditore e Tokës rreth boshtit të saj që shkakton ndërrimin e ditës dhe natës.
- Revolucioni është lëvizja e Tokës rreth Diellit që çon në ndërrimin e stinëve dhe kohëzgjatje të ndryshme të ditës dhe natës.

VI.8. Koha lokale, zonat kohore dhe kufiri i datës

NJËSITË THEMELORE TË MATJES SË KOHËS

Rrotullimi i Tokës përdoret për të matur kohën në Tokë. **Njësitë themelore** të matjes së kohës janë: sekonda, minuta, ora, dita, java, muaji dhe viti. Një **ditë** është periudha kohore e nevojshme për një rrotullim të Tokës, d.m.th. koha që i duhet Tokës për të përfunduar një rreth të plotë rreth boshtit të saj. Dita ndahet në 24 orë ose 1440 minuta ose 86,400 sekonda. **Viti** është koha e nevojshme për një rrotullim të Tokës. Në të kaluarën pajisje të tilla si orët diellore dhe orët me rërë përdoreshin për të matur kohën. Sot përdoren orë analoge, kuarci dhe atomike shumë të sakta.

Orë diellore | Orë me rërë | Orë analoge | Orë digjitale

KOHA LOKALE

Koha mund të jetë **lokale, zonale** dhe **botërore**. Çdo vend në sipërfaqen e Tokës ka kohën e vet lokale (vendore). Kur Dielli arrin lartësinë e tij më të lartë mbi pikën e vëzhgimit ai rreshtohet me meridianin e vëzhguesit. Pastaj, sipas kohës lokale, është **mesditë** ose ora 12. Për shkak të rrotullimit të Tokës nga perëndimi në lindje, mesdita ka kaluar tashmë në pikat në lindje të vëzhguesit, ndërsa pikat në perëndim të vëzhguesit lëvizin drejt mesditës. Të gjitha pikat përgjatë meridianit kanë të njëjtën kohë lokale.

KOHA ZONALE DHE ZONAT E ORËVE

Meqenëse është jopraktike që të gjitha vendbanimet në Tokë të orientohen sipas kohës së tyre lokale, u prezantua **koha zonale**. Është koha në secilën prej njëzet e katër zonave kohore të Tokës. Toka është e ndarë në **24 zona të orëve** sepse në 24 orë përshkruan një rreth rreth boshtit të saj. Nëse një rreth i plotë matematikisht ka 360 gradë, atëherë në një orë çdo pikë në Tokë kalon 15 gradë të rrethit. Prandaj çdo zonë e orës mbulon 15 gradë meridiane ose gjatësie. Zona e orës fillestare (zero) shtrihet në 70 dhe

Fjalor

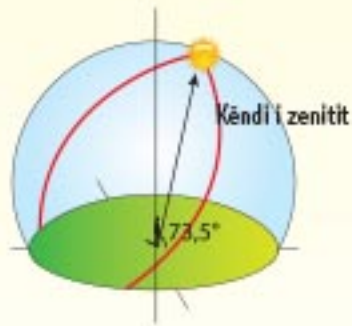
koha lokale – koha në një vend; çdo vend në sipërfaqen e Tokës ka kohën e vet lokale.

koha botërore – koha lokale në meridianin e Griniçit.

zonat e orëve – 24 breza të Tokës me një drejtim zgjatimi meridiani, ku çdo brez mbulon 15 gradë gjatësi dhe të gjitha vendet brenda brezit kanë të njëjtën kohën zonale.

Koha zonale – koha në secilën prej njëzet e katër zonave kohore të Tokës.

Dielli në zenitin e meridianit (ora lokale e mesditës)

Mësoni më shumë

Koha botërore regjistrohet me **UTC**. Nëse ndodhemi në një zonë ku ora na tregon pesë orë më vonë se koha botërore, ne e regjistrojmë atë zonë me UTC+5. Nëse tregon 7 orë më herët, ne regjistrojmë UTC-7. Zonat UTC+12 dhe UTC-12 shënojnë vendin ku fillon dhe mbaron dita dhe ndodhen në anën e kundërt të planetit, parë nga Griniçit.

30' në lindje dhe perëndim të Griniçit dhe quhet **zona e orës së Evropës Perëndimore**. Në lindje të saj është **zona e orës së Evropës Qendrore**, ku ndodhet territori i Republikës së Maqedonisë së Veriut. Kjo do të thotë se kur është ora 12:00 në Londër, është ora 13:00 në Shkup. Në lindje të zonës së orës së Evropës Qendrore është **zona e orës së Evropës Lindore**. Atje, për shembull, në Sofje, në të njëjtën kohë akrepat e orës tregojnë orën 14:00 pasdreke.

Zonat e orëve në Tokë

A e dini se...

... Rusia është e ndarë deri në 11 zona të orëve? Kufijtë e zonave të orëve shpesh nuk ndjekin meridianët e synuar dhe lëvizin në varësi të kufijve shtetërorë. Shtetet më të vogla që janë në kufirin midis dy zonave të orëve zakonisht zgjedhin një, në mënyrë që të kenë të njëjtën kohë në të gjithë vendin.

A e dini se...

... nevoja për të vendosur një vijë datash daton që nga shekulli XVI? Domethënë, ekspedita e Magelanit, duke udhëtuar nëpër botë nga lindja në perëndim, pavarësisht se mbante me përpikëri një ditar, "humbi" një ditë me të mbërritur në Spanjë. Ata anashkaluan se për shkak të rrotullimit të Tokës dhe kalimit të tyre nëpër të gjitha zonat të orëve në Tokë, ata duhet të kishin shtuar një ditë shtesë në ditarin e tyre!

KOHA BOTËRORE DHE KUFIRI I DATËS

Përveç kohës së zonës, ekziston edhe e ashtuquajtura **kohë botërore**, e cila i referohet kohës lokale në meridianin e Griniçit. Prandaj një ditë e re në Tokë fillon kur është mesnatë në meridianin e Griniçit. Është e dukshme se kur lëvizni nga një zonë kohore në tjetrën, ora lëviz një orë përpara ose prapa. Kjo do të thotë se meridiani i vendosur 180 gradë në lindje, pra në perëndim të Griniçit duhet të jetë **kufiri i datës**, ora lokale e së cilës ndryshon nga ora lokale në Griniç me 12 orë. Prandaj praktika e zakonshme në trafikun detar është që nëse udhëtoni nga perëndimi në lindje, për shkak të rrotullimit të Tokës, kur kaloni vijën e datës, regjistrohet e njëjta datë. Megjithatë, nëse udhëtoni nga lindja në perëndim, atëherë kaloni një ditë përpara.

Fjalor

kufiri i datës – vija në anën e kundërt të meridianit të Griniçit, ku ndryshon data.

Kufiri i datës në Tokë

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Ju keni nga një mik në secilin kontinent. Cili prej tyre jeton në një vend me afërsisht të njëjtën kohë si tuajën?
2. Në Shkup është një orë më vonë se në Londër, ku ndodhet Griniçi. Si do ta përshkruanit zonën e orës në të cilën ndodhet Shkupi?
3. Xhakarta, kryeqyteti i Indonezisë, ndodhet në zonën UTC+7. Sa është ora atje tani?
4. Buenos Aires, kryeqyteti i Argjentinës, ndodhet në zonën UTC-3. Sa është ora atje tani?

Mbani mend

- Njësitë themelore të kohës janë: sekonda, minuta, ora, dita, java, muaji dhe viti.
- Koha mund të jetë lokale, zonale dhe universale.
- Të gjitha pikat përgjatë një meridiani kanë të njëjtën kohë lokale.
- Në Tokë ka 24 zona të kohës.
- Meridiani i 180-të është përcaktuar si kufiri i datës

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

VI.1. Toka në glob dhe harta gjeografike

1. Ç'është globi dhe çfarë informacioni mund të marrim nga një glob?
2. Si ndryshon një glob induksioni nga një glob gjeografik?
3. Shpjegoni pse harta gjeografike quhet "imazh i reduktuar i Tokës".
4. Cilat elemente natyrore mund të tregohen në harta gjeografike?
5. Nëse keni një hartë pa legjendë, si do ta dinit se çfarë domethënie kanë ngjyrat dhe simbolet?
6. Sipas mendimit tuaj, pse duhet të bëhet një hartë sipas rregullave matematikore?
7. Në cilat raste është më mirë të përdoret një hartë e shtypur, e në cilat një hartë elektronike?
8. A mendoni se në të ardhmen globi do të përdoret më rrallë për shkak të zhvillimit të hartave digjitale? Shpjegoni.

VI.2. Shkalla dhe llojet e shkallës

1. Cila është shkalla e një harte gjeografike?
2. Si e përcakton shkalla besnikërinë e zonës së përfaqësuar në hartë?
3. Si ndryshon shkalla numerike nga shkalla grafike?
4. Shpjegoni ç'do të thotë shkalla 1 : 1.000.000.
5. Llogaritni: nëse 1 cm në një hartë përfaqëson 5 km në natyrë, sa kilometra përfaqësojnë 4 cm?
6. Si ndihmon shkalla gjatë planifikimit të një udhëtimi ose kërkimi?
7. Pse është e rëndësishme që çdo hartë të ketë një shkallë të shënuar qartë?

VI.3. Llojet e hartave gjeografike

1. Cili është ndryshimi midis një plani, një harte topografike dhe një harte gjeografike sipas shkallës?
2. Cilat zona tregohen në plane dhe në çfarë shkalle bëhen ato?
3. Pse planet janë në shkallë të madhe? Shpjegoni me shembuj.
4. Cili është përdorimi praktik i hartave topografike? Emërtoni të paktën dy.
5. Imagjinoni që planifikoni një shëtitje nëpër një komunë – cilin lloj harte do të përdornit dhe pse?
6. Cilat janë tre llojet themelore të hartave sipas përmbajtjes së tyre? Shpjegojini ato.
7. Imagjinoni sikur jeni turist në një vend të ri. Cili lloj harte do të ishte më i dobishëm për ju dhe pse?

VI.4. Rrjeta gjeografike/hartografike, izohipsat dhe simbolet hartografike

1. Shpjegoni ç'janë paralelet dhe si lidhen ato me rrotullimin e Tokës.
2. Pse ekuatori është paraleli më i gjatë?
3. Sa paralele mund të vizatohen në të dy hemisferat dhe si merret ky numër?
4. Shpjegoni pse Meridiani i Griniçit konsiderohet pika e fillimit.
5. Ç'janë izohipsat dhe çfarë informacioni na japin ato për relievin?

6. Si mund ta dalloni terrenin e pjerrët dhe terrenin e butë në një hartë me izohipsa?
7. Cili është roli i lartësive në përshkrimin e relievit në harta?
8. Pse përdoren simbolet hartografike dhe cilat janë avantazhet e tyre?

VI.5. Gjerësia dhe gjatësia gjeografike

1. Ç'nënkuptohet me vendpozitën" e një pike të caktuar në sipërfaqen e Tokës?
2. Cilat dy koordinata përdoren për të përcaktuar pozicionin e saktë në një hartë ose glob?
3. Si mund ta dallojmë nëse një pikë ka gjerësi gjeografike veriore apo jugore?
4. Pse është i rëndësishëm Meridiani i Griniçit për matjen e gjatësisë gjeografike?
5. Në çfarë këndi kryqëzohen paralelet dhe meridianët për të marrë pozicionin e një pike të caktuar?
6. Nëse një hartë thotë 45° Veri dhe 20° Lindje, ç'do të thotë ky numër?
7. Pse përdorim pajisje GPS sot në vend që të llogarisim koordinatat manualisht?

VI.6. Orientimi në hapësirë

1. Ç'do të thotë termi "orientim" në kuptimin gjeografik?
2. Cilat mjete mund të përdoren për orientim në hapësirë?
3. Shpjegoni si funksionon një busull. Pse është e rëndësishme që të mos ketë objekte metalike rreth busullës?
4. Si mund të orientoheni gjatë ditës duke përdorur Diellin?
5. Cili yll përdoret për orientim natën dhe ku ndodhet?
6. Si mund ta përcaktojmë drejtimin e botës në një pyll të dendur, pa pajisje teknike?
7. Imagjinoni sikur jeni në një pyll pa telefon celular. Si do ta gjenit drejtimin drejt veriut?

VI.7. Rrotullimi dhe revolucioni i Tokës

1. Ç'do të thotë kur themi se Toka lëviz?
2. Shpjegoni pse pikat në ekuator rrotullohen më shpejt se ato afër poleve.
3. Cila është pasoja kryesore e rrotullimit të Tokës?
4. Tregoni dy prova shkencore që tregojnë se Toka rrotullohet.
5. Ç'është revolucioni i Tokës dhe sa zgjat ai?
6. Si ndikon pjerrësia e boshtit të Tokës në stinët?
7. Shpjegoni si ndryshon gjatësia e ditës dhe natës në pole gjatë gjithë vitit.
8. Krahasoni kushtet e hemisferave veriore dhe jugore gjatë solsticit të verës.

VI.8. Ora lokale, zonat e orës dhe kufiri i datës

1. Si përcaktohet ora lokale në një vend?
2. Pse vendet që ndodhen në lidhje me vëzhguesin tashmë kanë "pasuar" mesditën?
3. Ç'është zona e orës dhe pse u prezantua?
4. Sa gradë meridiane ka zonë e orës dhe pse ka kaq shumë?
5. Në cilën zonë të orës ndodhet Republika e Maqedonisë së Veriut?
6. Sa është ora në Sofje kur është ora 12 në Londër? Dhe sa është ora në Shkup?
7. Ç'është koha botërore dhe kur fillon një ditë e re në Tokë?
8. Çfarë ndodh me datën nëse udhëtoni nga lindja në perëndim dhe kaloni vijën e datës?
9. Imagjinoni të udhëtoni me anije nga Japonia në Kaliforni – si dhe pse do të ndryshojë dita e kalendarit?

GJEOGRAFIA E VENDEVE MESDHETARE

Hyrje

Mesdheu është një nga rajonet më të larmishme dhe interesante në botë, i cili përfshin brigjet e tre kontinenteve – Evropës, Azisë dhe Afrikës. Ky rajon është i njohur për historinë e tij të pasur, diversitetin kulturor dhe bukurinë natyrore. Vendet e Mesdheut kanë një tipar të përbashkët natyror – klimën mesdhetare, e cila i bën ato tërheqëse për jetën dhe turizmin. Vera të ngrohta dhe të gjata, dimra të butë dhe ditë me diell janë karakteristikat që i dallojnë këto zona. Mesdheu gjithashtu është djepi i qytetërimeve të lashta, ku u zhvilluan kulturat e para dhe ndodhën ngjarje të rëndësishme historike. Sot ai përfaqëson një përzierje të traditës dhe modernitetit, ku qytetet e lashta ndërthuren me qendrat moderne urbane. Duke udhëtuar nëpër vendet mesdhetare, zbulojmë një kombinim unik të kulturës, natyrës dhe historisë që e bën këtë zonë kaq të veçantë.

PËRMBAJTJET

- VII.1. Pozita gjeografike dhe pasqyra rajonale e Mesdheut
- VII.2. Gadishulli Ballkanik dhe nënrajoni i Evropës Lindore i Mesdheut
- VII.3. Gadishulli Apenin dhe bregdeti francez i Mesdheut
- VII.4. Gadishulli Iberik
- VII.5. Afrika dhe Azia mesdhetare
- VII.6. Karakteristikat natyrore dhe gjeografike të vendeve mesdhetare
- VII.7. Klima, hidrografia, bota bimore dhe shtazore
- VII.8. Popullsia dhe vendbanimet e vendeve mesdhetare
- VII.9. Gjuhët, fetë, ushqimi dhe arkitektura
- VII.10. Karakteristikat ekonomike dhe gjeografike
- VII.11. Vendet turistike dhe monumentet kulturore
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të përshkruani pozicionin gjeografik dhe pasqyrën rajonale dhe kryeqytetet e vendeve mesdhetare dhe t'i tregoni ato në harta gjeografike;
- ✓ të përshkruani karakteristikat natyrore-gjeografike të rajonit mesdhetar: relievi, klima, hidrografia, bota bimore dhe shtazore;
- ✓ të përshkruani karakteristikat socio-gjeografike të vendeve mesdhetare: madhësia e popullsisë, gjuhët e folura, fetë dhe tipare të tjera kulturore;
- ✓ të tregoni aktivitetet ekonomike që përfaqësohen më shumë në rajonin e Mesdheut dhe të tregoni në harta gjeografike qendrat më të mëdha industriale dhe vendet turistike më të rëndësishme në rajon.

VII.1. Pozita gjeografike dhe pasqyra rajonale e Mesdheut

POZITA GJEOGRAFIKE

Mesdheu është një rajon që përfshin zonat bregdetare të vendeve që dalin drejtpërdrejt me Detin Mesdhe, përmes deteve të tij margjinale dhe të brendshme. Këto janë vendet e Evropës Jugore nga **Gadishulli Ballkanik, Apenin** dhe **Iberik**, si dhe vende nga **Afrika Veriore** dhe **Azia Jugperëndimore**. Franca është pjesë e rajonit të Evropës Perëndimore. Përveçse është një vend i Evropës Perëndimore, ajo, me Bregun e Azur, shtrihet në Detin Mesdhe, që do të thotë se është pjesë edhe e Mesdheut.

Mesdheu ka pozitë të volitshme gjeografike sepse lidh pjesë të tre kontinenteve të Botës së Vjetër: Evropën, Afrikën dhe Azinë. Rrugët ujore më të shkurtra që lidhin këto kontinente kalojnë nëpër Detin Mesdhe. Përmes **Ngushticës së Gjibraltarit**, 14 kilometra e gjerë, rajoni është i hapur ndaj Oqeanit Atlantik në perëndim.

Përmes **Ngushticës së Dardaneleve**, **Detit Marmara, Ngushticës së Bosforit** dhe ujërave të **Detit të Zi**, Mesdheu ka lidhje të hapura me Evropën Lindore, Jugperëndimin dhe Azinë Qendrore.

Me hapjen e **Kanalit të Suezit** në gjysmën e dytë të shekullit XIX lidhja tokësore midis Afrikës dhe Azisë u ndërpre, por u hap një rrugë e shkurtuar rruga detare e

Fjalor

Mediteran – Mesdhe, vendet që kufizojnë Detin Mesdhe.

nënrajon – një pjesë e vogël e një rajoni.

detet margjinale – detet përgjatë bregdetit të një kontinenti, si pjesë e një deti ose oqeani më të madh.

Pozita gjeografike e Mesdheut

Mësoni më shumë

Mesdheu është vendi ku lindën **qytetërimet e lashta**. Ato nuk mund të hulumtonin të gjithë planetin, kështu që për një kohë të gjatë menduan se ky ishte e gjithë bota. Shumë udhëheqës ushtarakë, kur nisën një fushatë për të pushtuar botën, në fakt pushtuan Mesdheun. Kështu, këto vende ishin shpesh pjesë e perandorive të mëdha që sundonin botën. Prej këtu ka ardhur emri Mesdhe, i cili u shpik nga romakët. Në latinisht, do të thotë "në mes të Tokës", duke iu referuar Detit Mesdhe që konsiderohej pika qendrore e botës së njohur atëherë.

Perandoria Romake në shtrirjen e saj më të madhe (shekulli II pas e.s.)

A e dini se...

... u deshën 10 vjet për të ndërtuar **Kanalin e Suezit**? Ai u ndërtua nga viti 1859 deri në vitin 1869 nën mbikëqyrjen e diplomatit francez Ferdinand de Leseps. Në ndërtim morën pjesë edhe 25.000 fshatarë egjiptianë. Me hapjen e kanalit, rruga detare nga Gadishulli Ballkanik në Indi është 10.000 km më e shkurtër! Sot mijëra anije kalojnë nëpër Kanalin e Suezit çdo vit, duke transportuar mallra me vlerë miliarda dollarë, duke e bërë atë një nga rrugët më të rëndësishme detare në tregtinë botërore!

Kanali i Suezit

cila i lidh vendet evropiane me: Azinë Jugore, Juglindore dhe Lindore; Afrikën Lindore dhe Australinë. Kanali kalon nëpër territorin egjiptian dhe lidh ujërat e Mesdheut dhe Detit të Kuq për një gjatësi prej 163 km (me një rrjet shtesë – 193 km), midis qyteteve të **Port Saidit** dhe **Suezit**.

NDARJA RAJONALE E MESDHEUT

Mesdheu nuk është vetëm një rajon gjeografik i popullsive dhe shteteve që ndajnë një territor të përbashkët. Përveç vendpozitës, shumica e popujve të Mesdheut janë të lidhur nga një histori e përbashkët, karakteristika të ngjashme kulturore dhe lidhje të ndërsjella ekonomike. Prandaj mund të thuhet se Mesdheu përfaqëson një rajon të veçantë natyror-gjeografik, historik dhe ekonomik që funksionon si tërësi e vetme në shumë nivele.

Duke pasur parasysh ndarjen hapësinore të gadishujve të mëdhenj, ishujve, deteve të thella të brendshme dhe diversitetin e relievit, në zonën e Mesdheut dallohen disa njësi hapësinore ose rajone më të vogla (nënrajone). Ato nxirren bazuar në karakteristikat natyrore-gjeografike, socio-ekonomike dhe politiko-gjeografike. Sipas tyre, në Mesdhe mund të dallohen njësitë hapësinore ose nënrajonet e mëposhtme:

Mësoni më shumë

Spanja është mbretëria e vetme në Mesdhe. Edhe pse në shikim të parë duket se është tërësisht në Evropë, nëse e shohim më nga afër bregdetin maroken, do të gjejmë dy qytete në të, Seuta dhe Melila, të cilat i takojnë Spanjës. Ishujt Kanarë në Oqeanin Atlantik gjithashtu janë pjesë e Afrikës, e kështu në dy kontinente. Gadishulli i Sinait, deri në kufirin me Palestinën dhe Izraelin, konsiderohet pjesë e Azisë.

Ishujt Kanarë

Mësoni më shumë

Deti Mesdhe përbëhet nga dete më të vegjël: deti Alboran, Balear, Tirren, Adriatik, Jon, Egje, Levantin, Libian, Ligurian, Deti i Zi, Marmara dhe Azov. Është i lidhur me Oqeanin Atlantik nga Ngushtica e Gjibraltarit, me Detin e Marmarasë nga Dardanelet dhe me Detin e Kuq nga Kanali i Suezit.

Gadishulli Ballkanik, Gadishulli Apenin, Bregu Francez i Mesdheut, Gadishulli Iberik, nënrajoni Afrikan i Mesdheut, nënrajoni Aziatik i Mesdheut, nënrajoni i Evropës Lindore të Mesdheut.

Nënrajonet mesdhetare

Hulumtoni

Bëni një listë të vendeve me dalje të drejtpërdrejtë në Detin Mesdhe dhe kryeqytetet e tyre. Hulumtoni dhe përshkruani tri nga karakteristikat e tyre kryesore.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Nëpërmjet cilave vende fqinje mund të arrini në bregdetin e Mesdheut?
2. Gjeni Portugalinë në hartë. Pse Portugalia nuk është vend mesdhetar?
3. Turqia është e përhapur në dy kontinente. Në cilin kontinent ndodhet pjesa më e madhe e saj?
4. Cilat vende ndodhen në bregdetin e Detit të Zi?

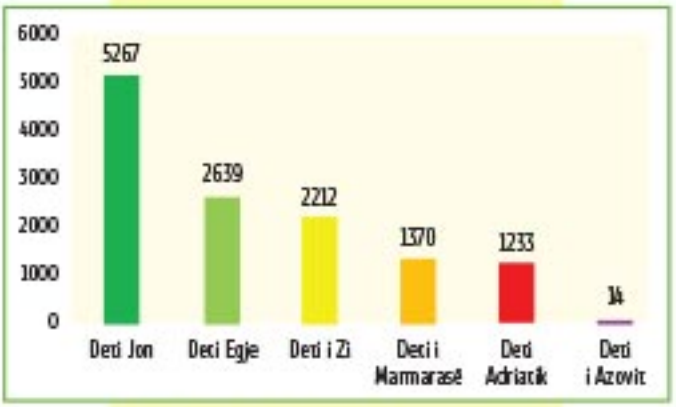
Mbani mend

- Mesdheu është një rajon që përfshin vendet që dalin drejtpërdrejt me Detin Mesdhe;
- Mesdheu ka pozitë të volitshme gjeografike, pasi ndodhet midis tre kontinenteve;
- Rrugë të rëndësishme detare për në të gjitha kontinentet kalojnë nëpër Mesdhe;
- Në Mesdhe dallohen shtatë nënrajone mesdhetare.

VII.2. Gadishulli Ballkanik dhe nënrajoni i Evropës Lindore i Mesdheut

POZITA GJEOGRAFIKE E BALLKANIT

Gadishulli Ballkanik ndodhet në pjesën juglindore të kontinentit evropian në rajonin e madh të **Evropës Jugore**. Kufiri natyror verior i Gadishullit Ballkanik konsiderohet të jenë rrjedhat e lumenjve Danub dhe Sava, por në aspektin politik, vendet nëpër të cilat rrjedhin këta lumenj përfshihen plotësisht. Në jugperëndim, jug, juglindje dhe lindje, ky rajon mesdhetar laget nga ujërat e: **Detit Adriatik, Jon, Egje, Marmara** dhe **Detit të Zi**. Ballkani ka pozitë të volitshme sepse kufizohet nga disa dete. Kjo i lejon ato të lidhen lehtësisht me pjesë të tjera të botës nga deti – veçanërisht përmes Ngushticës së Gjibraltarit dhe Kanalit të Suezit. Rrugë të rëndësishme që lidhin vendet e Evropës Qendrore me Evropën Jugore dhe Azinë kalojnë gjithashtu nëpër Ballkan.

Thellësia maksimale e deteve rreth Gadishullit Ballkanik (metra)

Ballkani dhe vende të tjera pa dalje në Mesdhe

Topografia e Kroacisë dhe përthyerja bregdetit

A e dini se...

... Monako dhe Bosnja e Hercegovina (BeH) janë vendet me vijën bregdetare më të shkurtër në Evropë? Gjatësia e bregdetit të BeH është 20 km, ndërsa e Monakos vetëm 4.1 km! Me rripin e saj të shkurtër bregdetar, BeH e ndan vazhdimësinë e vijës bregdetare kroate në dy pjesë!

NDARJA POLITIKE-TERRITORIALE E BALLKANIT

Në këtë nënrajon mesdhetar ka shtatë **vende (shtete) ballkanike** të cilat kanë dalje të drejtpërdrejtë në Detin Adriatik, Jon, Egje, Marmara dhe Detin e Zi. Në Gadishullin Ballkanik ka edhe **tre vende kontinentale** të cilat nuk kanë dalje në det, por janë në afërsi, përkatësisht: Serbia, Maqedonia e Veriut dhe Kosova. Vendet e mëposhtme kanë dalje të drejtpërdrejtë në **Detin Adriatik: Sllovenia** me kryeqytetin e saj Lubjanë, **Kroacia** (Zagreb), **Bosnja dhe Hercegovina** (Sarajevë) dhe **Mali i Zi** (Podgorica). **Shqipëria** me kryeqytetin e saj Tirana ka dalje të drejtpërdrejtë në Detin Adriatik dhe Jon. **Greqia** me kryeqytetin e saj Athinën, si vend ballkanik, laget nga ujërat e deteve Jon, Egje dhe Mesdhe. **Turqia**, me pjesën e saj evropiane të territorit, zë gjithashtu një pjesë të vogël të Gadishullit Ballkanik, dhe del në: Detin Egje, Marmara dhe Detin e Zi. Si vend ballkanik,

Karakteristikat themelore të shteteve të Ballkanit pa dalje në Mesdhe (duke përjashtuar pjesën ballkanike të Turqisë)

Emri	Sipërfaqja (km²)	Kryeqyteti
Sllovenia	20.273	Lubjanë
Kroacia	56.578	Zagreb
Bosnja dhe Hercegovina	51.197	Sarajevë
Mali i Zi	13.812	Podgoricë
Shqipëria	28.748	Tiranë
Greqia	131.957	Athinë
Bullgaria	110.910	Sofie

Dubrovniku, Kroaci

Karakteristikat themelore të shteteve të Ballkanit pa dalje në Mesdhe

Emri	Sipërfaqja (km²)	Kryeqyteti
Serbia	77.474	Beograd
Maqedonia e Veriut	25.713	Shkup
Kosova	10.908	Prishtinë

Shkupi, Maqedonia e Veriut

A e dini se...

... Përgjatë Gadishullit të Galipolit në Republikën e Turqisë ndodhet **Ngushtica e Dardaneleve**, e cila e ndan Evropën dhe Azinë, ndërsa e lidh Detin e Egjeut dhe Detin e Marmarasë? Ngushtica është 61 km e gjatë dhe 1.2 deri në 6 km e gjerë. Në vitin 2022 mbi ngushticë u ndërtua një urë moderne për trafikun rrugor.

Ura mbi Ngushticën e Dardaneleve

vetëm **Bullgaria**, me kryeqytetin e saj Sofjen, ka qasje të drejtpërdrejtë në **Detin e Zi**.

NËNRAJONI I EVROPËS LINDORE I MESDHEUT

Në verilindje të Gadishullit Ballkanik janë të lidhura vendet më të mëdha që kanë dalje në Detin e Zi, si pjesë e Mesdheut. Edhe pse territoret e tyre depërtojnë thellë në rajonin e Evropës Lindore, megjithatë, për shkak të daljes në ujërat e Detit të Zi, ato zënë Mesdheun dhe mund të konsiderohen si pjesë e vendeve mesdhetare. Ato janë: **Rumania** me kryeqytetin Bukuresht, **Ukraina** (Kiev) dhe **Rusia** (Moskë).

Karakteristikat kryesore të vendeve të Evropës Lindore pa dalje në Detin e Zi

Emri	Sipërfaqja (km²)	Kryeqyteti
Rumania	238.397	Bukuresht
Ukraina	603.628	Kiev
Rusia	17.125.191	Moskë

Odesa, Ukrainë

Konstanca, Rumani

Hulumtoni

Në hartën e Evropës shënoni të gjitha vendet e Ballkanit që kanë dalje në det dhe shkruani se në cilat dete kanë dalje. Zbuloni se cili vend ka dalje në më shumë dete!

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse mendon se është e rëndësishme që një vend të ketë dalje në det?
2. Si ka ndikuar vendpozita e Gadishullit Ballkanik në zhvillimin e kulturave, tregtisë dhe rrugëve të ndryshme gjatë historisë?
3. Cilat vende në Ballkan janë pa dalje në det?
4. Pse vende si Rumania, Ukraina dhe Rusia konsiderohen shtete mesdhetare, edhe pse janë pjesë e Evropës Lindore?

Mbani mend

- Nënrajoni ballkanik i Mesdheut përfshin vendet e Gadishullit Ballkanik të cilat dalin drejtpërdrejt në detet e brendshme dhe margjinale të Detit Mesdhe;
- Gadishulli Ballkanik ka pozitë të volitshme gjeografike sepse ndodhet në kryqëzimin e rrugëve të rëndësishme të trafikut detar dhe rrugor;
- Në Gadishullin Ballkanik ka shtatë shtete (duke përjashtuar pjesën evropiane të Turqisë) që dalin drejtpërdrejt në detet e brendshme dhe margjinale të Detit Mesdhe;
- Vendet e mëposhtme të Evropës Lindore dalin në Detin e Zi: Rumania, Ukraina dhe Rusia.

VII.3. Gadishulli Apenin dhe Bregdeti Mesdhetar Francez

POZITA GJEOGRAFIKE E GADISHULLIT APENIN DHE BREGDETIT MESDHETOR FRANCEZ

Gadishulli Apenin zë vend qendror në Mesdhe. Pozita e tij gjeografike është shumë e volitshme për shkak të daljes së disa deteve: Adriatikut, Jonit, Mesdheut Tirrenit dhe Ligurianit. Në veri, nëpërmjet **Ultësirës së Lombardisë** ai lidhet me rajonin Alpin dhe vendet e Evropës Perëndimore dhe Qendrore. Fakti që Gadishulli Apenin është i rrethuar në tri anët nga ujërat e Detit Mesdhe dhe detet e tij margjinale dhe të brendshme është faktor i fuqishëm në zhvillimin e përgjithshëm ekonomik, e veçanërisht në turizëm në vendet e rajonit.

Pozita gjeografike i Gadishullit Apenin dhe bregdetit francez

Midis Gadishullit Apenin në lindje dhe Gadishullit Iberik në perëndim, vija bregdetare mesdhetare shtrihet nëpër pjesët jugore të **Francës** dhe shtetit të vogël të **Monakos**, i cili shtrihet në Detin Mesdhe. Pjesa lindore e Bregdetit francez, drejt kufirit me Italinë, njihet si Bregdeti francez ose **Bregu i Azurit**. Përveç këtyre, kjo pjesë e Mesdheut përfshin edhe disa ishuj italianë (**Sicili**, **Sardenjë**, etj.) dhe ishullin francez të **Korsikës**.

NDARJA POLITIKE-TERRITORIALE E GADISHULLIT APENIN DHE BREGDETIT MESDHETAR FRANCEZ

Gadishulli Apenin si pjesë e Mesdheut është i ndarë politikisht dhe territorialisht në shtetet: **Italia** me kryeqytetin Romë, **San-Marino** (San-Marino) dhe **Vatikani** (Qyteti i Vatikanit). Bregdeti francez, si pjesë e

Fjalor

rivierë – bregdet.

Bregu i Azurit – bregdeti mesdhetar i pjesës juglindore të Francës deri në kufirin italian.

Pozita e bregdetit francez

Nica, Francë

A e dini se...

... **Monako** është shteti i dytë më i vogël në Evropë, pas Vatikanit? Sipërfaqja totale është vetëm 2 km2 e populluar nga 39 mijë banorë. Monako ka qasje në Mesdhe, ndërsa fqinji i tij i vetëm tokësor është Franca. Edhe pse është kaq i vogël, Monako është një nga vendet më të pasura dhe më joshëse në botë. Është i njohur për kazinot, hotelet luksoze dhe portet plot me jahte. Përveç kësaj, Monako pret garën e njohura të Formulës 1 – Çmimi i Madh i Monakos, e cila mbahet në rrugët e qytetit dhe është një nga më prestigjiozet në botë.

Monako

Mesdheut, politikisht i përket **Francës** me kryeqytetin e saj Parisin, i cili rajonalisht i përket Evropës Perëndimore, por dalja e saj në Detin Mesdhe e përfshin atë edhe në shoqërinë e vendeve mesdhetare. Një pjesë e vogël e Bregut të Azur është e zënë edhe nga Principata e **Monakos** (Monako). Jashtë këtyre nënrajoneve mesdhetare, por afër Siçilisë, ishullit më të madh italian dhe mesdhetar, është shteti i vogël ishullor i **Maltës** me kryeqytetin e saj Valeta dhe një sipërfaqe prej 316 km^2.

Vatikani – vatikani më i vogël në Evropë

Karakteristikat themelore të shteteve të Gadishullit Apenin dhe bregdetit francez të Mesdheut

Shteti	Italia	San-Marino	Vatikani	Franca	Monako
Kryeqyteti	Romë	San-Marino	Vatikan	Paris	Monako
Sipërfaqja	301.340 km^2	61,2 km^2	0,44 km^2	543.908 km^2	2 km^2

KARAKTERISTIKAT THEMELORE GJEOGRAFIKE TË ITALISË

Italia, me një sipërfaqe prej 301.340 km^2, është vendi më i madh në Gadishullin Apenin. Nga tri anët Italia është e rrethuar nga ujërat e deteve **Adriatik, Jon, Mesdhe, Ligurian** dhe **Tirrent**, ndërsa në veri, drejt Alpeve, kufizohet me Francën, Austrinë, Zvicrën dhe Slloveninë. Njësitë e relievit të Italisë përbëhen nga: **Alpet, Apeninet dhe Fusha e Lombardisë**. Klima është kryesisht mesdhetare, ndërsa në Alpe malore. Lumenjtë në Itali janë të shkurtër dhe derdhen në detet Adriatik dhe Tirren. Nga këta, më të njohurit janë lumenjtë **Po** dhe **Tiber**. Liqenet më të mëdhenj janë: **Komo, Garda** dhe **Maxhore**. Italia ka sistem republikan

Roma, kryeqyteti i Italisë

qeverisjeje. Ajo është e banuar nga rreth 59 milionë banorë, kryesisht anëtarë të fesë katolike. Italia është vend shumë i zhvilluar industrialisht dhe bujqësor dhe anëtar i shtatë vendeve më të zhvilluara në botë. Qytetet më të mëdha italiane janë: **Roma, Milano, Napoli, Torino** dhe **Palermo**.

Topografia e Italisë

Hulumtoni

Cilat janë qytetet më të vizituara në Bregdetin Azur të Francës??

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse Gadishulli Apenin ka pozitë gjeografike kaq të volitshme?
2. Pse lindi dhe u zhvillua Perandoria Romake në Gadishullin Apenin?
3. Hulumtoni ç'do të thotë emri "Bregu i Azurit" dhe nga vjen.

Mbani mend

- Rajoni i Apenineve zë një vend qendror në Mesdhe. Ai ka pozitë gjeografike shumë të volitshme për shkak të daljes në disa dete: Adriatikut, Jonit, Mesdheut, Tirrenit dhe Ligurianit.
- Gadishulli Apenin është i ndarë politikisht në tre shtete: Italia, Vatikani dhe San-Marino. Vatikani dhe San- Marino nuk kanë dalje në Detin Mesdhe.
- Bregdeti francez me Bregun e Azurit politikisht i përkasin shteteve të Francës dhe Monakos.

VII.4. Gadishulli Iberik

POZITA GJEOGRAFIKE E GADISHULLIT IBERIK

Gadishulli Iberik ndodhet në pjesën ekstreme jugperëndimore të Evropës si nënrajon i Mesdheut.

Ashtu si Gadishulli Apenin, ky nënrajon ka pozitë të volitshme gjeografike për shkak të hapjes së tij të drejtpërdrejtë ndaj Detit Mesdhe, Oqeanit Atlantik dhe afërsisë me Afrikën. **Ngushtica e Gjibraltarit**, si "dera" e Evropës Jugore, e lidh Mesdheun me pjesën tjetër të botës dhe e ndan kontinentin evropian nga Afrika në një rrip prej 14 km. Në veri, përtej **Pireneve**, vendet e Gadishullit Iberik janë të lidhura me Francën, domethënë me rajonin e Evropës Perëndimore.

NDARJA POLITIKE-TERRITORIALE

Gadishulli Iberik është i ndarë politikisht dhe territorialisht në tre shtete të pavarura dhe Gjibraltarin, një territor i jashtëm i Britanisë së Madhe. Shtetet e pavarura janë: **Spanja** me kryeqytetin Madrid, **Portugalia** (Lisbona) dhe **Andorra** (Andorra la Vela). Portugalia dhe Andorra nuk kanë dalje në Detin Mesdhe, megjithëse në një kuptim më të gjerë, si pjesë e Gadishullit Iberik, ato janë pjesë e Mesdheut.

Karakteristikat themelore të shteteve të Gadishullit Iberik

Shteti	Spanja	Portugalia	Andorra
Kryeqyteti	Madrid	Lisbonë	Andorra la Vella
Sipërfaqja	505.990 km²	92.212 km²	467,6 km²

Fjalor

shtet i pavarur – shtet anëtar i Kombeve të Bashkuara.

ngushticë – sipërfaqe e ngushtë uji që lidh dy sipërfaqe më të mëdha uji.

Gadishulli Iberik

Mësoni më shumë

Vargmali malor i **Pireneve** është kufi natyror midis Francës dhe Spanjës. Në drejtimin perëndim-lindje, mali është 430 km i gjatë. Maja më e lartë është Aneto (3404 m). Ka edhe 47 maja të tjera mbi 3000 m.

A e dini se...

... Simboli më i dallueshëm i Gjibraltarit është **Shkëmbi i Gjibraltarit**, një shkëmb i madh gëlqeror 426 metra i lartë, i cili është shtëpia e majmunëve të vetëm të egër në Evropë – **makakëve barbarë**? Gjibraltari, një kep shkëmbor i vendosur në majën më jugore të Gadishullit Iberik, është i njohur për vendpozitën e tij strategjike – ndodhet në hyrje të Detit Mesdhe dhe kontrollon ngushticën midis Evropës dhe Afrikës. ka sipërfaqe prej 6.8 km², një vijë bregdetare 12 km të gjatë dhe një popullsi prej 38 mijë banorësh. Sipas legjendës lokale, për sa kohë që majmunët janë në Gjibraltar ai do të mbetet nën pushtetin britanik.

Barcelona, Spanjë

KARAKTERISTIKAT THEMELORE GJEOGRAFIKE TË SPANJËS

Spanja është vendi më i madh në Gadishullin Iberik me një sipërfaqe totale prej 50.,990 km². Përveç pjesës kontinentale, Spanja përfshin edhe **Ishujt Balearë** në Detin Mesdhe. Pozita e volitshme gjeografike e Spanjës rrjedh nga dalja e Detit Mesdhe dhe Oqeanit Atlantik. Relievi i Spanjës dominohet nga malet (**Kantabrian, Iberik, Pireneje, Sierra Nevada**, etj.) dhe rrafshnaltat (**Mezeta**). Ultësirat më të mëdha janë **Andaluzia** dhe **Aragona**.

Topografia e Spanjës

Mësoni më shumë

Spanja gjithashtu është një vend i **muzikës flamenko**, luftimeve me dema, paellës (një pjatë tradicionale me oriz) dhe verës. Populllsia spanjolle i kushton vëmendje të madhe traditave familjare, zakoneve, festivaleve dhe festimeve të karnavaleve.

Llojet e klimës në Spanjë janë: **Atlantike, mesdhetare, e butë-kontinentale** dhe **malore**. Lumenjtë në Spanjë derdhen në Atlantik dhe Detin Mesdhe. Lumenjtë më të gjatë janë: **Duro, Tajo, Minho, Guadiana, Guadalkivir** dhe **Ebro**.

Spanja është monarki e populluar nga 48 milionë banorë dhe me dendësi prej 95 banorësh/km^2. Qytetet më të mëdha janë: **Madridi, Barcelona, Valencia** dhe **Sevilja**. Populllsia përbëhet nga **spanjollë** (87%) dhe popuj të tjerë (13%). Gjuha zyrtare është **spanjishtja**, ndërsa fliten edhe gjuhët e mëposhtme: **katalanishtja, baskishtja** dhe **galicianishtja**.

Spanja është një nga pesë vendet evropiane më të zhvilluara industrialisht dhe është prodhuese botërore e: vajit të ullirit, verës, orizit, bajameve dhe frutave agrume. Si vendi i dytë më i vizituar në botë, turizmi është një degë e rëndësishme që kontribuon me 12% në të ardhurat kombëtare të Spanjës.

Llojet e klimës së Spanjës

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse thuhet se Ngushtica e Gjibraltarit është "porta drejt botës"?
2. A është Portugalia vend mesdhetar? Shpjegoni.
3. Pse ka kaq shumë turistë në Spanjë? Çfarë roli luajti natyra dhe pozita e Gadishullit Iberik në këtë?
4. Si ndikoi pozita gjeografike e gadishullit në zhvillimin e tregtisë dhe lundrimit në Spanjë dhe në Portugali?

Mbani mend

- Gadishulli Iberik zë pjesën ekstreme perëndimore të Mesdheut.
- Ngushtica e Gjibraltarit e ndan kontinentin evropian nga Afrika dhe e lidh Mesdheun me pjesën tjetër të botës.
- Gadishulli Iberik ndahet nga tre shtete të pavarura – Spanja, Portugalia dhe Andorra, ndërsa Gjibraltari si territor i jashtëm i Britanisë së Madhe.
- Shteti më i madh në Gadishullin Iberik është Spanja, me 48 milionë banorë. Kryeqyteti i Spanjës është Madridi.

VII.5. Afrika dhe Azia mesdhetare

POZITA GJEOGRAFIKE DHE NDARJA TERRITORIALE E AFRIKËS MESDHETARE

Afrika mesdhetare i referohet vendeve të rajonit të Afrikës Veriore të cilat kanë dalje në Detin Mesdhe. Ato shtrihen në pjesën ekstreme veriore të kontinentit Afrikan, nga Oqeani Atlantik në perëndim deri në Detin e Kuq në lindje. Edhe pse këto janë vende në pjesën Sahariane të Afrikës, avantazhet ekonomike të këtij nënrajoni mesdhetar shprehen nga qasja e tyre në Mesdhe dhe afërsia e **Ngushticës së Gjibraltarit** dhe **Kanalit të Suezit**.

Afrika mesdhetare është e ndarë në pesë shtete, përkatësisht: **Maroku** me kryeqytetin e saj Rabat, **Algjeria** (Algjeri), **Tunizia** (Tunis), **Libia** (Tripoli) dhe **Egjipti** (Kajro).

Karakteristikat themelore të shteteve të Afrikës mesdhetare

Shteti	Sipërfaqja	Kryeqyteti	Popullsia e kryeqytetit
Maroku	446.550 km²	Rabat	1,8 mil. banorë
Algjeria	2.381.740 km²	Algjer	2 mil. banorë
Tunizia	163.610 km²	Tunis	0,6 mil. banorë
Libia	1.759.540 km²	Tripoli	1,1 mil. banorë
Egjipti	1.001.450 km²	Kajro	10 mil. banorë

Fjalor

Sahara – shkretëtira më e madhe e ngrohtë në botë, e vendosur në Afrikën Veriore, e njohur për klimën e saj të nxehtë, dunat e rërës dhe shumë pak bimësi.

Ndarja politike e Mesdheut Afrika dhe Azia

Kajro, Egjipt

Tripoli, Libi

POZITA GJEOGRAFIKE E AZISË MESDHETARE

Pjesa mesdhetare e Azisë përfaqësohet nga vendet e rajonit të Azisë Jugperëndimore që kanë dalje të drejtpërdrejtë në Detin Mesdhe ose në detet e tij margjinale dhe të brendshme. Sipërfaqja më e

Mësoni më shumë

Edhe pse **Rabati** është kryeqyteti i Marokut, **Kazablanka** është qyteti më i madh dhe më i zhvilluar ekonomikisht në vend. Është një qendër e rëndësishme tregtare, industriale dhe financiare, si dhe porti më i madh në vend. Kazablanka është shtëpia e shumë ndërtesave moderne, kompanive, bankave dhe qendrave tregtare, si dhe monumenteve të rëndësishme kulturore. Një nga monumentet më mbresëlënëse është Xhamia Hasan II, e cila është një nga më të mëdhatë në botë dhe ka minare 210 metra të lartë. Qyteti gjithashtu është i njohur për kombinimin e tradicionales dhe modernes, gjë që e bën atë një nga qytetet më të vizituara në Marok.

Kazablanka, Marok

madhe e kësaj pjese të Mesdheut është e zënë nga gadishulli i **Azisë së Vogël**, me dalje në detin e Zi, Marmara, Detin Egje dhe Mesdhe. Kjo përfshin rajonet e Kaukazit drejt Detit të Zi dhe territoret e vendeve që kanë dalje në **Detin Levant**. Pozita e këtij nënrajoni të Mesdheut mund të thuhet se është urë natyrore që lidh tre kontinente: Evropën, Azinë dhe Afrikën.

Në aspektin politik dhe territorial, Mesdheu Aziatik është i ndarë në 6 shtete kontinentale: **Gjeorgjia** me kryeqytet Tbilis, **Turqia** (Ankara), **Siria** (Damask), **Libani** (Bejrut), **Izraeli** (Jerusalem) dhe **Palestina** (Ramallah) afër Rripit të **Gazës**. Nga vendet ishullore, shteti i Qipros i përket gjithashtu Azisë Jugperëndimore gjeografikisht, megjithëse politikisht është pjesë e familjes evropiane.

Ankara, Turqi

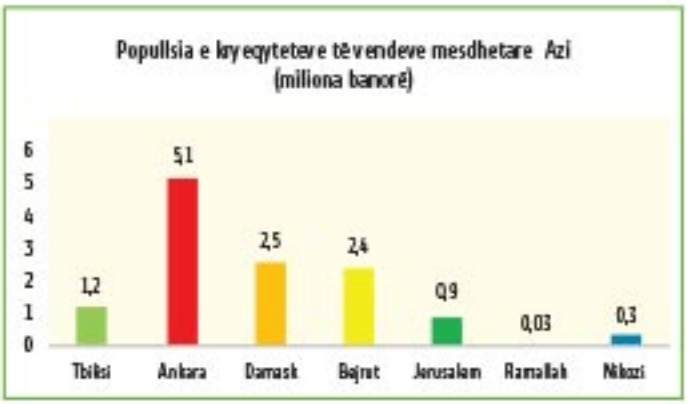
Karakteristikat themelore të shteteve të Azisë mesdhetare

Shtetet	Sipërfaqja	Kryeqyteti	Populsia e kryeqytetit
Gjeorgjia	69.700 km²	Tbilisi	1,2 mil. banorë
Turqia	783.562 km²	Ankara	5,1 mil. banorë
Siria	185.180 km²	Damask	2,5 mil. banorë
Libani	10.400 km²	Bejrut	2,4 mil. banorë
Izraeli	20.770 km²	Jerusalem	0,9 mil. banorë
Palestina	6.220 km²	Ramallah	0,03 mil. banorë
Qipro	9.251 km²	Nikozi	0,3 mil. banorë

Bejrut, Liban

Afrika dhe Azia mesdhetare kanë një pozitë gjeografike jashtëzakonisht të rëndësishëm dhe luajnë një rol të rëndësishëm në lidhjen e tre kontinenteve: Evropë, Azi dhe

Jerusalem, Izrael

Afrikë. Pavarësisht sfidave natyrore, siç janë peizazhet shkretinore dhe mungesa e ujit në brendësi, afërsia me Detin Mesdhe dhe rrugët e rëndësishme detare si Kanali i Suezit u lejojnë atyre të zhvillohen në mënyrë të volitshme, veçanërisht në tregti, transport dhe turizëm. Në të njëjtën kohë historia e pasur, diversiteti kulturor dhe burimet natyrore e bëjnë këtë pjesë të Mesdheut një nga zonat më specifike në botë.

Damasku, Siri

Hulumtoni

Cilat shtete mesdhetare në Afrikë dhe Azi kanë vijën bregdetare më të gjatë? Paraqitni rezultatet tuaja në Excel dhe Power Point.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Turqia ndodhet në dy kontinente. Në cilin kontinent ndodhet pjesa më e madhe e saj?
2. Pse thuhet se Azia e Vogël është urë që lidh tre kontinente?
3. Pse shumë qytetërime të lashta u zhvilluan pikërisht në brezin mesdhetar të Afrikës dhe Azisë?
4. Pse mendoni se disa kryeqytete (si Ramallahu ose Nikozia) kanë shumë më pak banorë se Ankaraja ose Damasku?

Mbani mend

- Pesë vende afrikane dhe gjashtë vende kontinentale aziatike kufizohen me Detin Mesdhe.
- Afrika mesdhetare përbëhet nga vendet e Afrikës Veriore me dalje në Detin Mesdhe: Maroku, Algjeria, Tunizia, Libia dhe Egjipti.
- Azia mesdhetare përbëhet nga vendet e Azisë me dalje në Detin e Zi, Egje, Mesdhe dhe Levantin: Gjeorgjia, Turqia, Siria, Libani, Izraeli dhe Palestina.
- Sipërfaqja më e madhe e pjesës mesdhetare të Azisë është e zënë nga gadishulli i Azisë së Vogël.

VII.6. Karakteristikat natyrore dhe gjeografike të vendeve mesdhetare

PËRTHYERJA BREGDETARE

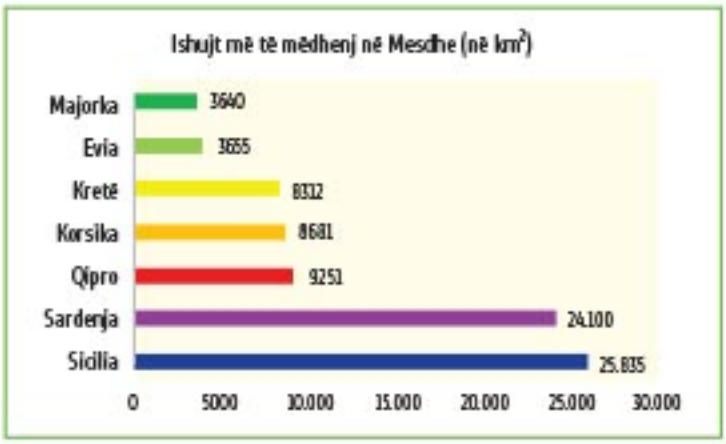
Përthyerja e bregdetit të gjatë të Detit Mesdhe dhe deteve të tij margjinale dhe të brendshme përfaqësohet nga një numër i madh i: gadishujve, ishujve, gjireve dhe ngushticave.

Gadishujt më të mëdhenj në Mesdhe janë: **Apenine, Ballkani, Iberiku** dhe **Azia e Vogël**. Gadishuj më të vegjël degëzohen prej tyre, si: **Peloponezi, Halkidiki** dhe **Istria** (Gadishulli Ballkanik), **Kalabria** dhe **Pulia** (Gadishulli Apenin), etj. Në grupin e gadishujve më të vegjël të Mesdheut, dallohen: **Peljesaci** (Deti Adriatik), **Atika** (Deti Egje), **Tunizia** (Deti Mesdhe), **Varka** (Deti Mesdhe), **Krimea** (Deti i Zi) e të tjerë.

Fjalor

gjiri – pjesë e detit që depërton më thellë në kontinent.

vargu malor – grup malesh të lidhura që janë të vendosura krah për krah dhe shtrihen si zinxhir përgjatë një zone të caktuar.

Degëzimi i bregdetit grek

Mësoni më shumë

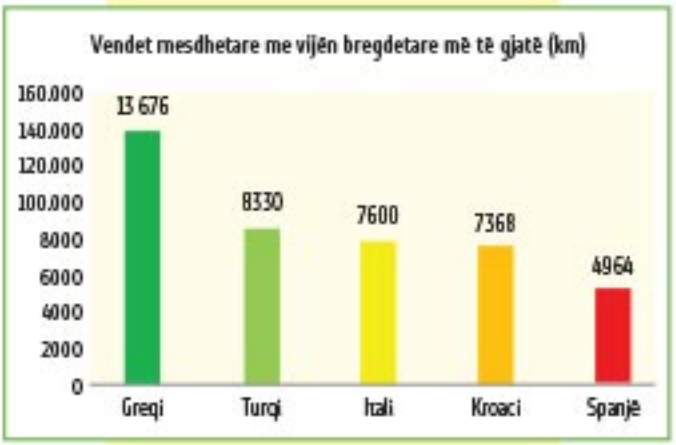
Midis ishujve të Mesdheut, ekziston një grup më i madh që ka origjinë vullkanike. Në shumicën e tyre aktiviteti vullkanik është i plotë ose në gjumë, por disa prej tyre karakterizohen nga vullkanizëm aktiv. Ishujt më të njohur vullkanikë janë: Siçilia, Stromboli, Vulkano, Milos, Santorini e të tjerë.

Vullkani Etna, Siçili

Midis **ishujve** të Mesdheut, zonat më të mëdha i zënë: **Siçilia** (Itali), **Sardenja** (Itali), **Qiproja**, **Korsika** (Francë), **Kreta** (Greqi), **Evia** (Greqi) dhe **Majorka** nga grupi i **Ishujve Balearë** (Spanja). Ishuj të tjerë më të mëdhenj në Mesdhe përfshijnë: **Lesbos** (Greqi), **Rodos** (Greqi), **Menorca** (Spanjë), **Korfuz** (Greqi), **Ibiza** (Spanjë), **Xherba** (Tunizi), **Cres** (Kroaci), etj.

Ndër **gjiret** më të mëdha të Mesdheut, dallohen këto: **Gjiri i Lionit** (Deti Mesdhe), **Gjiri i Xhenovës** (Deti Ligurian), **Gjiri i Kvarnerit** (Deti Adriatik), **Gjiri i Kotorrit** (Deti Adriatik), **Gjiri i Selanikut** (Deti Egje), **Gjiri i Sidrës** (Deti Mesdhe), **Gjiri i Gabesit** (Deti Mesdhe), **Gjiri i Korinthit** (Deti Jon), **Gjiri i Antalisë** (Deti Mesdhe) e të tjerë.

Nga ngushticat detare në Mesdhe, ato me rëndësi më të madhe trafiku për rajonin janë: **Ngushtica e Gjibraltarit**, e cila lidh Oqeanin Atlantik me Detin Mesdhe, **Ngushtica e Mesinës** (Deti Tirren – Jon), **Dardanelet** (Egje – Deti i Marmarasë), **Bosfori** (Deti i Marmarasë – Deti i Zi) dhe **Kerçi** (Deti i Zi – Deti i Azovit).

Rovinj, Istria (Kroaci)

KARAKTERISTIKAT E RELIEVIT

Format kryesore të relievit të Mesdheut përfaqësohen nga: **fushat, malet, shkretëtirat** dhe forma të tjera më të vogla të relievit.

Ultësirat

Ultësirat më të mëdha të Mesdheut ndodhen në Gadishullin Iberik dhe atë Ballkanik. Ultësirat më të mëdha të Gadishullit Iberik janë **Andaluzia** dhe **Aragona** në Spanjë. **Ultësira e Panonisë** me pjesët e saj periferike depërton në vendet mesdhetare: Sllloveni, Kroaci, Bosnjë dhe Hercegovinë, Serbi dhe Rumani. **Ultësira e Vllahisë** ndodhet në rrjedhën e poshtme të lumit Danub, në territorin e Rumanisë. **Ultësira e Sipërme Thrake**

Ultësira e Panonisë në Vojvodinë, Serbi

Mësoni më shumë

Shtrati detar i Mesdheut ka gjithashtu një relievi interesant. **Thellësia e Kalipsit** (e njohur edhe si Hendeku i Kalipsit) është pika më e thellë në Mesdhe. Ndodhet në Detin Jon afër brigjeve të Greqisë. Është 5.267 metra e thellë. Kjo do të thotë se në këtë vend mund ta zhytim plotësisht majën më të lartë të Alpeve, Mon Blan, e cila është 4.808 metra e lartë.

gjendet në territorin bullgar, ndërsa në luginën e lumit Po në Itali – **Ultësira e Lombardisë.**

Malet dhe rrafshnaltat

Relievi malor i vendeve mesdhetare përfaqësohet nga male të reja dhe të vjetra. Vargmalet më të larta të pjesës evropiane të Mesdheut janë: **Pirenetë, Alpet, Apeninet** dhe **Dinariket**. Në pjesën mesdhetare të Afrikës vargjet e larta malore të sistemit Atlas shtrihen për 2.500 km. Në territorin turk, dallohen **Malet Pontike, Tabori** dhe mali më i lartë **Ararat**. Rrafshnalta të gjera shtrihen në Gadishullin Iberik (**Meseta**) dhe Azinë e Vogël (**Rrafshnalta Anatoliane**).

Shkretëtirat

Një karakteristikë e veçantë e relievit mesdhetar janë shkretëtirat. Të gjitha vendet afrikane të Mesdheut janë pjesë e shkretëtirës më të madhe të nxehtë në botë, **Saharasë**. Pjesa e saj më e vogël është **Shkretëtira Libiane**, në territorin e Libisë, ndërsa **Shkretëtira Siriane** shtrihet në pjesën aziatike të Mesdheut.

Triglavi, maja më e lartë e Alpeve Juliane, Sllloveni

Duna ranore në shkretëtirën e Saharasë, Marok

Hulumtoni

Në harta gjeografike ose në Google Map, gjeni ishujt më të mëdhenj që politikisht i përkasin vendeve: Spanjë, Itali, Greqi, Kroaci dhe Turqi.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Cilit vargmal të ri ballkanik i përkasin malet tona më të larta, Korab dhe Mali Sharr?
2. Italia është një vend me shumë male. Cilat prej tyre mund t'i numërosh?
3. Në cilin det është e hapur Ultësira e Lombardisë?
4. Në hartë gjeni tre vende që nuk kanë dalje në Detin Mesdhe, por zotërojnë një pjesë të Saharasë.

Mbani mend

- Iberiku, Apeninet, Ballkani dhe Azia e Vogël janë gadishujt më të njohur të Mesdheut.
- Siçilia, Sardenja, Qiproja, Korsika dhe Kreta janë ishujt më të mëdhenj të Mesdheut.
- Vargmalet më të larta në vendet mesdhetare janë: Pirenejtë, Alpet, Apeninet, Dinaridet, Atlasi, etj.
- Ultësirat e gjera të Mesdheut janë: Andaluzia, Aragona, Ultësira e Panonisë, Vllahe dhe Lombardiane.
- Saharaja dhe Shkretëtira Siriane janë pjesë e relievit shkretëtinor të Mesdheut.

VII.7. Klima, hidrografia, bota bimore dhe shtazore

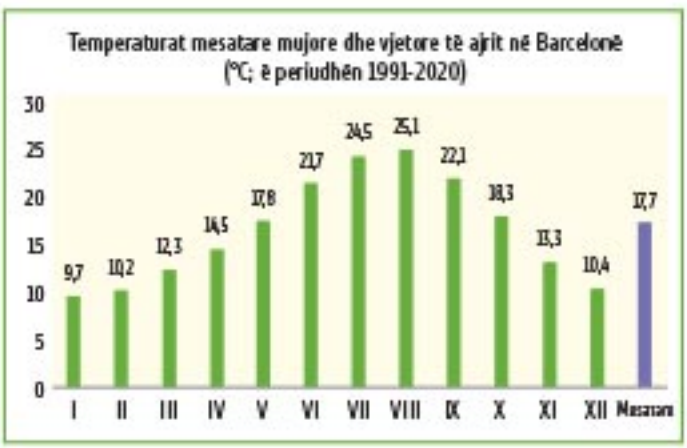
TIPAT E KLIMËS

Klima e Mesdheut përcaktohet nga disa faktorë natyrorë. Varet kryesisht nga gjerësia gjeografike, pastaj: karakteristikat termike dhe avullimi i ujit nga Deti Mesdhe, ndikimi i Shkretëtirës së Saharasë, ndikimi i kontinentit evropian, karakteristikat e relievit, jeta bimore, etj. Klima mesdhetare është kombinim i ndikimeve të ngrohta, jugore nga kontinenti Afrikan dhe ndikimeve më të ftohta nga kontinenti evropian, të shpërndara në mënyrë të përshtatshme gjatë gjithë vitit.

Kryesisht, brezat e ngushtë bregdetarë të rajoneve evropiane dhe aziatike të Mesdheut, si dhe pjesët bregdetare të Marokut dhe Algjerisë, karakterizohen nga klima **tipike mesdhetare**. Karakteristikat e saj janë vera të nxehta dhe të thata, por dimra të butë dhe me shi. Temperatura mesatare në muajin më të ftohtë të vitit është zakonisht pozitive. Reshjet e borës janë fenomen i rrallë dhe jetëshkurtër ose mungojnë plotësisht (Marok).

Brendësia e Libisë, Tunizisë dhe Egjiptit karakterizohet nga **klima e nxehtë shkretinore**. Karakteristikat e saj janë: temperatura të larta ditore (> 40° C në muajt e ngrohtë), temperatura të ulëta në mbrëmje dhe reshje të ulëta vjetore.

Në brendësi të Mesdheut, në vendet pa dalje në det ose në zona me lartësi më të mëdha karakteri **kontinental** i klimës rritet, me vera mesatarisht të ngrohta dhe dimra mesatarisht të ftohtë.

Fjalor

kontinentale – e vendosur më thellë në brendësi të një kontinenti, në tokë.

Pushuesit e plazhit në Sitoni, Greqi

Oaza në shkretëtirë të nxehtë

Barcelona, Spanjë

HIDROGRAFIA

Lumenjtë zënë pjesën më të madhe të burimeve ujore të Mesdheut. Lumenjtë më të mëdhenj që derdhen direkt në Detin Mesdhe janë: **Nili**, **Ebro** dhe **Rona**.

Në Detin Adriatik lumi më i madh nga Gadishulli Apenin është lumi **Po**, ndërsa nga Gadishulli Ballkanik lumenjtë: **Kërka, Neretva, Bojana** dhe **Drini**. Në pellgun e Detit Egje lumenjtë më të mëdhenj janë: **Vardari, Struma** dhe **Marica** nga Gadishulli Ballkanik dhe Lumi **Menderes** nga Azia e Vogël.

Në Detin e Zi: derdhen lumenjtë e mëdhenj evropianë **Danubi, Dniepri** dhe **Dniestri**, ndërsa **Kyzyl Irmak** nga Azia e Vogël. Lumi **Don** i përket pellgut të Detit të Azovit.

Mesdheu është i pasur me liqene. Ka liqene që ndryshojnë në origjinën e tyre: **vullkanike, karstike, tektonike, akullnajore, shkretinore, lagunore** dhe **lumore**.

Nga **liqenet tektonike** është i rëndësishëm **Deti i Vdekur**. Ai ndodhet në pjesën aziatike të Mesdheut. Është pika më e ulët në sipërfaqen tokësore të Tokës. Është i njohur për ujin e tij jashtëzakonisht të kripur, në të cilin personi nuk mund të zhytet. Liqene të tjera të rëndësishme tektonike janë **Liqeni i Ohrit** dhe **Liqeni i Prespës**, të cilat ndodhen në Gadishullin Ballkanik.

Liqenet akullnajore ndodhen në Alpe. Më të njohurat janë **Komo, Garda, Maxhore, Liqeni i Bledit** e të tjera.

Nga **liqenet karstike**, më i madhi është **Liqeni i Shkodrës**, në Gadishullin Ballkanik në kufirin midis Malit të Zi dhe Shqipërisë. **Liqenet e Plitvicës**, të cilat ndodhen në Dinaride, gjithashtu janë të njohura.

Liqenet vullkanike janë më të zakonshmet në Itali: **Albano, Bolsena, Viko, Nemi, Averno** e të tjerë.

Liqenet e shkretëtirës ndodhen në Afrikën mesdhetare. Më i madhi është liqeni **Shot el Xherid** në Tunizi. Ndër lagunat karakteristike bregdetare, më e njohur është **Laguna venedikase** në Itali.

Fjalor

liqen karstik – liqen natyror i formuar kur uji mblidhet në depresione të krijuara nga shpërbërja e shkëmbinjve gëlqerorë.

lagunë – liqen bregdetar i vogël dhe i cekët.

delta – grykë lumi shumë e degëzuar.

Delta e Nilit

Lumi Vardar derdhet në Detin e Egjeut

Mësoni më shumë

Lumi Nil, i cili derdhet në Detin Mesdhe, nuk është vetëm lumi më i gjatë në botë, por edhe baza e jetës për miliona njerëz që nga kohërat e lashta. Ai rrjedh nëpër një shkretëtirë, por rreth tij rritet një brez i gjelbër që lejon bujqësinë, peshkimin dhe vendbanimet. Falë Nilit Egjipti i lashtë u bë një nga qytetërimet e para të mëdha në histori.

JETA BIMORE DHE SHTAZORE

Në klimën mesdhetare shpesh ka **thatësira** të gjata në verë. Pastaj ka shumë më pak ujë të disponueshëm për jetën e egër, kështu që mbijetesa e saj është më e vështirë.

Te kafshët disa specie janë përshtatur me një stil jetese nate për të shmangur nxehtësinë e ditës. Të tjerat gërmojnë strehimore nën tokë ose jetojnë në shpella. Ka edhe kafshë migratore – veçanërisht shpezë – që migrojnë për të jetuar në kushte të volitshme klimatike.

Komuniteti tipik bimor i Mesdheut janë **makiet** – komunitet me **shkurre** me gjelbërim të përjetshëm dhe bimë pyjore, të përshtatura për jetën në kushte të thata. Speciet kryesore janë: **rrapi, dafina, selvia, maniti** e të tjera. Nga pemët më të larta, **selvitë** janë të zakonshme, ndërsa **ullinjtë** janë një simbol i vërtetë i Mesdheut.

Bimësia në rajonin e Mesdheut

Fjalor

makia – bashkësi shkurresh me gjelbërim të përjetshëm dhe pyjesh të ulëta, të zakonshme në zonat bregdetare të ngrohta dhe të thata përgjatë Detit Mesdhe.

agrume – fruta me lëkurë dhe shije të thartë, si portokalli, limoni, mandarina dhe citroni.

Makia mesdhetare, Sardenjë

Çemresi

Mësoni më shumë

Një nga speciet e rralla të **maceve të egra** të cilat jeton në Mesdhe është **rrëqebulli iberik**. Është një specie e rrezikuar dhe mendohet se kanë mbetur vetëm disa qindra individë. Ushqimi i tij i preferuar janë lepujt, kështu që mbijetesa e tij shpesh varet nga fakti se a ka mjaftueshëm lepuj në pyjet mesdhetare. Rrëqebulli iberik është një gjuetar i shkëlqyer dhe shumë i aftë në fshehje, prandaj quhet Fantazma e Mesdheut. Shkencëtarët që përpiqen ta mbrojnë, e kanë të vështirë ta gjejnë. Ai ka modele interesante rrethore në trupin e tij, të cilat janë të ndryshme për secilin rrëqebull individual – të ngjashme me gjurmën e gishtërinjve të njeriut.

Ato lulëzojnë edhe kur toka nuk është shumë pjellore dhe shumë rezistente ndaj thatësirës. Për shkak të kësaj Mesdheu njihet si një nga zonat më të rëndësishme për prodhimin e **vajit të ullirit**.

Hardhitë gjithashtu kultivohen në këtë rajon dhe prodhohet shumë **verë**. **Agrumet** (ose citrusët), si **limoni, portokalli, mandarina** dhe **citroni**, gjithashtu janë të zakonshme. Përveç tyre, **fiqtë** dhe **shegët** rriten gjithashtu mirë.

Deti Mesdhe është shtëpia e një **jete detare** të pasur dhe të larmishme – balena, delfinë, foka, oktapodë, butaku dhe shumë lloje peshqish. **Fauna tokësore** përfaqësohet nga: hardhuca, gjarpërinj, breshka, insekte, merimanga, lepuj, dhelpra, mace të egra e të tjera. **Bota e shpendëve** përbëhet nga: delfinë, shqiponja, bufë, flamingo dhe shumë lloje të tjera lokale dhe migratore.

Delfin

Hulumtoni

Pse një person nuk mund të fundosë në Detin e Vdekur? Hulumtoni, përgatitni një prezantim dhe paraqisni para klasës.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Cila ka më shumë gjasa të ndodhë në vendet me klimë mesdhetare, ngrica apo vesa?
2. A ka më shumë gjasa të bjerë breshër apo borë?
3. Si e imagjinoni një stuhi ranore?
4. Ngjala jeton në Liqenin e Ohrit dhe lëshon vezë në Detin Sargaso, i cili është pjesë e Oqeanit Atlantik. Gjeni në hartë se cilët lumenj dhe dete noton për të shkuar nga një vend në tjetrin.
5. A njihni ndonjë agrume tjetër?
6. Pulëbardhat ndonjëherë mund të shihen në lumin Vardar. Nga cili det vijnë ato?
7. A mund të tregoni pse këto pulëbardha duhet të fluturojnë në verë?

Mbani mend

- Klima e vendeve mesdhetare përcaktohet nga vetë Deti Mesdhe, afërsia e Saharasë dhe kontinentit evropian.
- Klima mesdhetare karakterizohet nga vera të nxehta dhe të thata, ndërsa dimra të butë dhe me shi. Në pjesën afrikane verat janë më të nxehta dhe dimrat më të thatë.
- Ndër liqenet tektonike më të rëndësishme në Mesdhe janë Deti i Vdekur dhe Liqeni i Ohrit, ndërsa liqenet karstike më tërheqëse janë Liqeni i Shkodrës dhe Liqenet e Plitvicës.
- Bota e egër e Mesdheut është përshtatur me klimën për të mbijetuar. Bima më tipike është makia. Atje rriten shumë ullinj, hardhi dhe agrume.
- Balenat, delfinët, fokat, oktapodët, butakët dhe peshqit jetojnë në det. Të njëjtat kafshë jetojnë në tokë si në vendin tonë.

VII.8. Populllsia dhe vendbanimet e vendeve mesdhetare

Vendet mesdhetare kanë dendësi dhe madhësi të larmishme të popullsisë, e cila varet nga kushtet natyrore, historia dhe zhvillimi ekonomik i secilit rajon. Popullsia e vendeve mesdhetare është e shpërndarë në mënyrë të pabarabartë dhe ndryshon vazhdimisht nën ndikimin e faktorëve natyrorë dhe shoqërorë. Qytetet dhe portet e mëdha luajnë një rol të rëndësishëm në jetën dhe zhvillimin e këtij rajoni.

NUMRI I POPULLSISË DHE SHTIMI NATYROR

Popullsia totale e vendeve mesdhetare është mbi **760 milionë banorë** (2024). Ky numër i referohet 27 vendeve që kanë dalje të drejtpërdrejtë në Detin Mesdhe dhe detet e tij margjinale dhe të brendshme. Vendet më të mëdha me dalje në Mesdhe janë: **Rusia, Egjipti, Turqia** dhe **Franca**. Vendet më të vogla, me nën 1 milionë banorë, janë: **Mali i Zi, Malta** dhe **Monako**. Të gjitha vendet mesdhetare evropiane, përveç Maltës, kanë pasur rritje negative në vitet e fundit, d.m.th. popullsia ka qenë në rënie, ndërsa në vendet mesdhetare aziatike dhe afrikane rritja e popullsisë ka qenë pozitive.

DENDËSIA E POPULLSISË

Popullsia e Mesdheut nuk është e shpërndarë në mënyrë të barabartë. Vendet përgjatë bregdetit dhe afër lumenjve të mëdhenj janë të populluara dendur. Për shembull, në Egjipt, në Deltën e Nilit, jetojnë rreth 1500 banorë për kilometër katror, ndërsa pak më në

Fjalor

rritje natyrore – rritje ose ulje numerike e popullsisë si rezultat i ndryshimit midis lindjeve dhe vdekjeve në bazë vjetore.

dendësi e popullsisë – sa njerëz jetojnë në një sipërfaqe prej një km^2.

A e dini se...

... Stambolli shtrihet në dy kontinente? Ndodhet në Ngushticën e Bosforit midis Detit Marmara dhe Detit të Zi. Njëri breg i këtij qyteti është pjesë e Evropës, tjetra pjesë e Azisë. Megjithatë, si kryeqyteti i dy perandorive që sunduan mbi një pjesë të madhe të Mesdheut, Perandorisë Bizantine dhe Perandorisë Osmane ai ka qenë qendër e kulturës mesdhetare për shekuj me radhë. Është i njohur për Shën Sofinë e tij madhështore.

Mësoni më shumë

Qyteti portual i **Aleksandrisë**, me 5.2 milionë banorë, është i dyti më i madh në vendin e Egjiptit. U themelua nga Aleksandri i Madh në vitin 331 p.e.s. Në të kaluarën ishte i njohur për Bibliotekën e Aleksandrisë dhe Farin, një ish-mrekulli e botës.

perëndim, në të njëjtin vend, në Shkretëtirën Libiane, ka një banor për kilometër katror.

Më të dendurat e popullsisë janë brigjet e të gjitha deteve dhe brendësia e Gadishujve Ballkanikë, Apenine dhe Iberikë. Dendësia më e ulët e popullsisë është në pjesët shkretinore të Afrikës mesdhetare dhe pjesët qendrore dhe lindore të gadishullit të Azisë së Vogël. Dendësia më e lartë e popullsisë (banorë për 1 km²) është në vendet e: **Monakos, Maltës, Libanit, Izraelit, Italisë** dhe **Qipros**. Vendet më pak të populluara me dalje në Mesdhe janë: **Libia, Rusia, Algjeria, Mali i Zi** dhe **Gjeorgjia**.

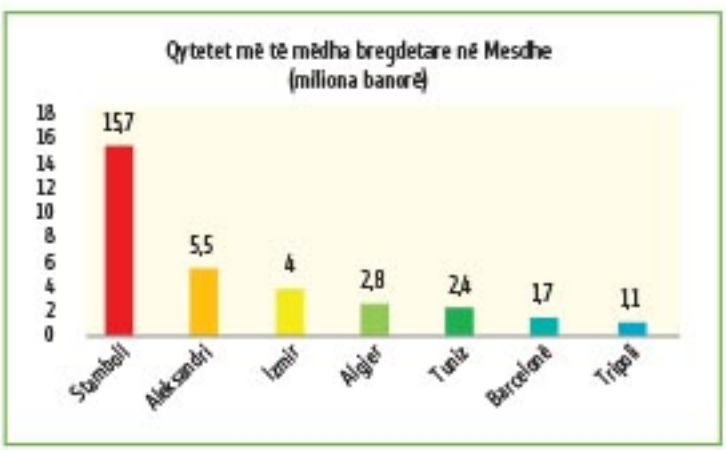
Qyteti me popullsi të dendur (Kajro, Egjipt)

QYTETET DHE PORTE MË TË MËDHA NË RAJON

Duke pasur parasysh zhvillimin e hershëm të qytetërimit, Mesdheu ishte një rajon ku u zhvilluan format më të vjetra të jetës urbane në periudhat para-antike dhe antike. Tregtia, si një aktivitet tradicional ekonomik i popujve të lashtë përreth Mesdheut, kontribuoi në formimin e qyteteve të mëdha portuale. Sipas popullsisë, qytetet më të mëdha bregdetare në Mesdhe me një popullsi mbi 1 milionë janë: **Stambolli** (Turqi), **Aleksandria** (Egjipt), **Izmiri** (Turqi), **Algjeri** (Algjeri), **Tunizi** (Tunizi), **Barcelona** (Spanjë), **Tripoli** (Libi), **Antalia** (Turqi) dhe **Odesa** (Ukrainë). Qytete portuale

Fshati berber në Tunizi

Stambolli, Turqi

dhe turistike më të vogla, por të rëndësishme në bregdetin e Mesdheut janë: **Valencia, Marseja, Tuloni, Xhenova, Napoli, Venediku, Trieste, Rijeka, Spliti, Athina, Selaniku, Varna, Mersini, Tel-Avivi** e të tjera.

Në brendësi të vendeve me dalje në Mesdhe ka edhe qendra urbane me një popullsi prej milionash. Më të mëdhatë përfshijnë: **Kajron, Gizën, Madridin, Ankaranë, Romën, Parisin, Sofjen, Kievin** e të tjera.

Valencia, Spanjë

Split, Kroaci

Hulumtoni

Zbuloni vendpozitat e qyteteve kryesore portuale në Mesdhe dhe bëni një listë të vendeve ku ato ndodhen. Cili është porti më i madh i Mesdheut?

Çfarë lloj ndërtese është Katedralja Sagrada Familia në Barcelonë? A është kishë, xhami apo muze?

Çfarë lloj ndërtese është shën Sofia në Stamboll? Kishë, xhami apo muze?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. **Cilët faktorë përcaktojnë rritjen natyrore të popullsisë? Cili është ndryshimi në rritjen e popullsisë midis rajoneve evropiane, aziatike dhe afrikane të Mesdheut?**
2. **Pse disa zona të Mesdheut janë të populluara dendur e të tjerat jo?**
3. **Emërtoni shtetet më të mëdha në Mesdhe për sa i përket popullsisë. A ka qenë gjithmonë kështu?**

Mbani mend

- **Popullsia totale e vendeve të Mesdheut është mbi 760 milionë banorë;**
- **Vendet më të populluara dendur në Mesdhe janë: Monako, Malta, Libani, Izraeli, Italia dhe Qiproja.**
- **Rritja vjetore e popullsisë në vendet evropiane të Mesdheut është negative, ndërsa në vendet aziatike dhe afrikane është pozitive.**
- **Qytetet më të mëdha bregdetare në Mesdhe janë: Stambolli, Aleksandria, Izmiri, Algjeria dhe Tunizia. Qytetet e porteve më të vogla janë: Valencia, Marseja, Napoli, Spliti, Athina, Selaniku, Varna, Mersini, etj.**

VII.9. Gjuhët, fetë, ushqimi dhe arkitektura

Për shumë shekuj Mesdheu ishte qendra e botës ku të gjithë donin të jetonin. Tregtarët dhe pushtuesit vinin nga vende të ndryshme. U krijuan perandori në të cilat të gjithë popujt jetonin në një shtet dhe më pas shumica e tyre përziheshin dhe zhvillonin kulturën e tyre së bashku. Sot në Mesdhe ka disa vende që krijojnë një mozaik interesant kulturash, gjuhësh dhe fesh.

POPUJT DHE GJUHËT

Popullsia e Mesdheut ndryshon sipas përkatësisë etnike, gjuhësore dhe fetare, si dhe sipas karakteristikave kulturore.

Popujt e grupit sllav janë vendosur kryesisht në Gadishullin Ballkanik dhe në nënrajonin e Evropës Lindore të Mesdheut: **sllovenët, kroatët, malazezët, serbët, boshnjakët, bullgarët, maqedonasit, ukrainasit** dhe **rusët**.

Grupi i popujve romanë është vendosur në Gadishullin Iberik dhe Apenin, Francën dhe Rumaninë (**spanjollët, francezët, italianët** dhe **rumunët**).

Grupet semite dhe turke të popujve janë të përhapura në të gjithë Mesdheun Afrikan dhe Aziatik. **Turqit** banojnë në gadishullin e Azisë së Vogël, ndërsa nga popujt semitë, **arabët** janë vendosur në vendet e mbetura të vendeve Afrikane dhe Aziatike të Mesdheut, më pakicë në Izraelit. Izraeli është i banuar nga **hebrenjtë** nga grupi i popujve semitë.

Popuj të veçantë indoevropianë në vendet e Mesdheut janë **shqiptarët** dhe **grekët**.

Numri më i madh i njerëzve në Mesdhe flasin **arabisht**. Këta janë njerëz nga të gjitha vendet e pjesës afrikane, si dhe nga Palestina, Libani dhe Siria nga pjesa aziatike. Nga vendet e tjera, vetëm banorët e

Fjalor

kalldrëm – rrugë ose rrugicë e vjetër e bërë me gurë të vegjël, të vendosur njëri afër tjetrit, të zakonshëm në qytetet e vjetra mesdhetare dhe ballkanike.

çarshi – rrjet rrugësh tregtare që nga koha e Perandorisë Osmane, si treg me shumë dyqane të vogla.

kolseum – amfiteatër i lashtë romak në të cilin mbaheshin lojëra gladiatorësh, gara dhe shfaqje para mijëra spektatorëve.

buzuki – instrument muzikor grek i ngjashëm me mandolinën, me qafë të gjatë dhe tela metalikë.

Shpërndarja e grupeve gjuhësore në Mesdhe

Mësoni më shumë

Hebraishtja është gjuha amtare e hebrenjve në Izrael. Kjo gjuhë përdoret nga mbi 10 milionë njerëz dhe është e vetmja gjuhë e gjallë nga grupi i gjuhëve kananite (semite).

A e dini se...

... njerëzit nga vende të ndryshme arabe shpesh nuk e kuptojnë plotësisht njëri-tjetrin, edhe pse flasin arabisht? Arabishtja ka dhjetëra dialekte, të cilat ndryshojnë shumë nga një vend në tjetrin – për shembull, një maroken dhe një libanez mund të kenë vështirësi të kuptojnë njëri-tjetrin pa përdorur arabishten standarde që mësohet në shkolla. Kjo tregon sa shumë një gjuhë mund të jetë e njëjtë, por e ndryshme në të njëjtën kohë!

Greqisë dhe Qipros flasin të njëjtën gjuhë – **greqishten**. Të gjithë të tjerët flasin gjuhën e tyre të veçantë, të ndryshme nga të tjerët. Në Francë flasin **frëngjisht**, në Itali flasin **italisht**, në Turqi flasin **turqisht**, në Shqipëri flasin **shqip**, në Sllloveni flasin **sllovenisht**, në Kroaci flasin **kroatisht**, në Izrael flasin **hebraisht**, në Maltë flasin **maltisht**. Në Spanjë, përveç **spanjishtes**, flitet edhe **katalanishtja** edhe **baskisht**.

FETË

Tri fe kryesore u shfaqën në Mesdhe, të cilat tani janë të përhapura në të gjithë botën. Këto janë **judaizmi, krishterimi** dhe **islami**. Krishterimi mbizotëron në pjesën evropiane, ndërsa islami mbizotëron në pjesët afrikane dhe aziatike.

Shumica e vendeve të krishtera janë katolike romake. Besimi katolik romak është i përhapur në **Gadishujt Apenine** dhe **Iberik**, **Francë** dhe në vendet ballkanike në **Sllloveni** dhe **Kroaci**.

Kisha ortodokse ka numrin më të madh të besimtarëve në: **Ballkan** (Greqi, Bullgari, Serbi, Maqedonia e Veriut), **Evropën Lindore** (Rumani, Ukrainë dhe Rusi) dhe **Gjeorgji** midis vendeve aziatike.

Islami është i përhapur në të gjitha vendet afrikane dhe aziatike të Mesdheut, përveç Izraelit dhe Gjeorgjisë. Në vendet ballkanike, islami është më i përhapur në: Kosovë, Shqipëri dhe Bosnjë dhe Hercegovinë.

Në Mesdhe **judaizmi** ruhet vetëm në **Izrael**.

Përhapja e grupeve fetare në Mesdhe

USHQIMI

Ushqyerja mesdhetare, e cila është vërtetuar mjekësisht si shumë e dobishme për shëndetin e njeriut, është përfshirë në Listën e Trashëgimisë Kulturore Jomateriale të UNESCO-s. Është një kombinim i aftësive tradicionale dhe moderne në prodhimin, përgatitjen dhe konsumimin e ushqimit, i cili është tipik për ishullin e **Kretës** (Greqi), por është i përhapur edhe midis popujve të tjerë mesdhetarë, si një kulturë e jetesës së shëndetshme. Ushqyerja mesdhetare përfshin kryesisht një konsum të lartë të: **vajit të ullirit, bishtajoreve, drithërave të pa rafinuara, arrave** (bajameve dhe lajthive), **frutave agrume** (limon, grejpfrut, citron, mandarinë), konsum të moderuar të **peshkut të detit dhe ushqimeve të detit, produkteve të qumështit** (djathë dhe kos), **verës** dhe një përdorim më pak të shpeshtë të **mishit të kuq.**

Paella (specialitet spanjoll)

ARKITEKTURA

Arkitektura mesdhetare është e njohur për tërheqjen e saj estetike dhe aftësinë për të ngjallur një ndjenjë relaksimi dhe uniteti me natyrën. Shembuj klasikë të arkitekturës mesdhetare mund të gjenden në qendrat e vjetra të disa qyteteve bregdetare me mbetje të ndërtesave të lashta, mesjetare dhe kryesisht moderne. Këto janë qytete të fortifikuara me pamje nga deti. Rrugët janë të ngushta dhe me kalldrëm, që kryqëzohen në kënde të drejta. Sheshi i shtruar me pllaka, i vendosur drejt anëve të botës, zë një vend qendror, ndërsa guri është materiali kryesor ndërtimor për ndërtesa banimi, tregtare dhe fetare.

Kapali Çarshia në Stamboll, Turqi

Në qytetet orientale mesdhetare të vendeve aziatike **çarshitë** janë karakteristike, ku ndodhen objekte artizanale, tregtare dhe hotelerie. Në qytetet e mëdha janë ruajtur edhe objekte të vjetra monumentale me rëndësi të madhe kulturore dhe turistike: **arena, pallate, kulla, tempuj fetarë**, etj. Gjurmë të ruajtura të arkitekturës

Mësoni më shumë

Koloseu Romak është kulmi i arkitekturës antike. Amfiteatri më i madh antik në kohën e tij, i ndërtuar në vitin 80 pas e.s. nga Tit Flavi. Ndërtesa publike nxinte 55.000 spektatorë dhe përdorej për luftime gladiatorësh, luftime kafshësh dhe ngjarje të tjera publike.

mesdhetare mund të gjenden në: **Stamboll, Athinë, Romë, Dubrovnik, Split, Napoli, Selanik** dhe qytete të tjera.

MUZIKA

Vendet mesdhetare kanë një traditë të pasur muzikore, si pjesë e trashëgimisë së tyre kulturore. Themelet e muzikës së lashtë u hodhën në rajonin e Mesdheut në kohët e lashta. Përveç zhanreve moderne dhe popullore, vendet mesdhetare gjithashtu vlerësojnë muzikën tradicionale spanjolle, greke, turke ose arabe, muzikën klasike italiane, etj. Disa shtete mesdhetare karakterizohen nga etno-melodia, e cila përfshin instrumente tradicionale, si: **buzuki, lirë, kitarë, saze, zurla, çifteli, daulle, kavall** e të tjera.

Zurla

Hulumtoni

Hulumtoni dhe krijoni një ekran grafik ose tabelë (Exel) për monumentet kulturore më të njohura dhe më të vizituara në qytetet e mëdha në vendet mesdhetare.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Tri nga gjuhët e mëposhtme në Mesdhe janë të lidhura dhe i përkasin grupit të gjuhëve romantike: turqishtja, spanjishtja, greqishtja, italishtja, arabishtja dhe frëngjishtja. Cilat?
2. Islami gjithashtu është mjaft i përhapur në dy vende në bregdetin evropian të Mesdheut. Cilat janë ato?
3. Pse mendoni se shtëpitë mesdhetare shpesh ndërtohen prej guri dhe kanë rrugë të ngushta e të mbuluara me hije? Çfarë lidhjeje ka kjo me klimën dhe mënyrën e jetesës në ato zona?
4. Pse mendoni se muzika në vende të ndryshme mesdhetare tingëllon ndryshe, edhe pse janë pjesë e të njëjtit rajon? Çfarë roli luajnë instrumentet tradicionale në këtë?

Mbani mend

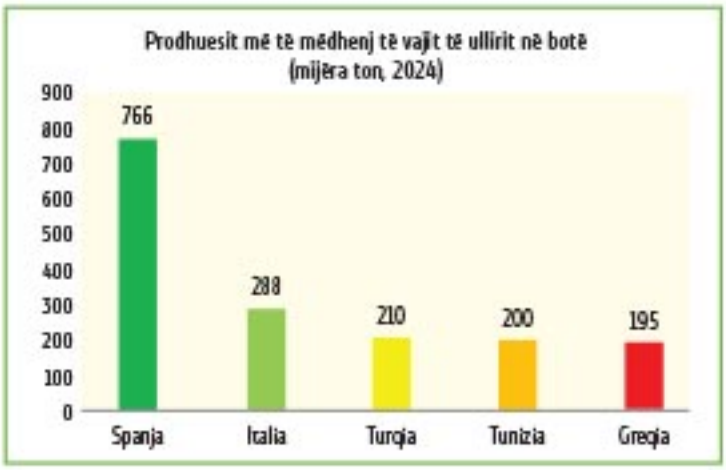
- Popujt më të shumtë të Mesdheut janë ata nga: grupet sllave, romane, semite dhe turke.
- Gjuhët më të përhapura të Mesdheut janë: arabishtja, turqishtja, gjuhët e grupeve sllave dhe romane, si dhe hebraishtja.
- Popujt e Mesdheut janë të orientuar fetarisht drejt: krishterimit ortodoks dhe katolik romak, islamit dhe judaizmit.
- Ushqyerja mesdhetare përfshin përdorimin e përbërësve të freskët dhe: vajit të ullirit, frutave agrume, peshkut, bishtajoreve, verës, etj.
- Arkitektura mesdhetare karakterizohet me rrugë të ngushta me kalldrëm, ndërtesa guri dhe objekte që krijojnë një ndjenjë lidhjeje me natyrën dhe historinë.

VII.10. Karakteristikat ekonomike dhe gjeografike

Ekonomia e vendeve mesdhetare është e pasur dhe e larmishme, e formuar nga kushtet natyrore, pozita gjeografike dhe trashëgimia kulturore. Mesdheu është një zonë e rëndësishme ekonomike, në të cilën aktivitetet tradicionale si bujqësia dhe peshkimi plotësohen me degë moderne industriale dhe tregti dinamike.

KARAKTERISTIKAT THEMELORE EKONOMIKE

Ekonomia në vendet mesdhetare tradicionalisht është mbështetur në: **bujqësi, peshkim, tregti** dhe, së fundmi **industri** dhe **turizëm**. Burimet e energjisë, të shfrytëzuara në vende të caktuara të rajonit, përfshijnë **naftën** (nënrajoni afrikan), **energjinë hidroenergjetike, qymyrin, energjinë bërthamore** (Spanja, Franca, Bullgaria), **energjinë**

Fjalor

energjia diellore – energjia e prodhuar duke përdorur rrezatimin diellor.

eksploaton – të përdoret diçka që ekziston (xehe, naftë, dru, etj.) për të merret diçka të dobishme (energji, produkt, etj.).

Prodhuesit më të mëdhenj të vajit të ullirit në botë (mijëra ton, 2024)

A e dini se...

... dega e ullirit është një simbol tradicional i paqes që është përdorur që nga kohërat e lashta deri në ditët e sotme? Fituesit e Lojërave Olimpike të organizuara nga qytet-shtetet helene merrnin një kurorë me degë ulliri si çmim. Sot mund të shohim degë të tilla në flamurin e Qipros dhe flamurin e Kombeve të Bashkuara.

diellore dhe të erës. Nga **minierat** shfrytëzohen pasuria e gadishujve të mëdhenj: hekur, bakër, boksit, xehe plumb-zinku dhe lëndë të para jometalike. Në Afrikën e Veriut dhe Azinë Jugperëndimore ka depozita të mëdha fosfatesh dhe lëndësh të tjera të para jometalike.

BUJQËSIA

Kushtet e volitshme klimatike dhe të tokës mundësojnë kultivimin e kulturave të ndryshme bujqësore. Në disa prej tyre, vendet mesdhetare konsiderohen si prodhuese kryesore botërore. Për shembull, në rastin e **frutave jugore**, Spanja, Italia dhe Turqia janë prodhuese të mëdha botërore. Gjithashtu, pesë prodhuesit më të mëdhenj botërorë të **vajit të ullirit** janë vendet mesdhetare: Spanja, Italia, Turqia, Tunizia dhe Greqia. **Hardhitë e rrushit** zënë sipërfaqe të mëdha të punueshme në Mesdhe, kështu që në prodhimin e verës, vendet kryesore në botë janë: Italia, Franca dhe Spanja. Te **drithërat**, Ukraina është ndër dhjetë prodhuesit kryesorë të **grurit, misrit dhe elbit.**

Prodhuesit më të mëdhenj të verës mesdhetare dhe botërore (në milionë ton, 2024)

Shteti	Italia	Franca	Spanja
Sasia	5.000.000	3.710.000	3.700.000

Vendet mesdhetare janë prodhuesit kryesorë të verës në botë.

Fusha e grurit (Ukrainë)

INDUSTRIA

Industria është një sektor i rëndësishëm ekonomik në këto vende. **Degët industriale** më të zhvilluar janë: tekstili, ushqimi, makineritë, metalurgjia, kimike, automobilat, ndërtimi i anijeve, etj. **Qendrat më të mëdha industriale** janë: Stambolli, Izmiri, Milano, Torino, Bursa, Aleksandria, Madridi, Barcelona, Tel-Avivi, Algjeri, Athina, Lioni, Marseja, etj.

Fusha e naftës në Libi

Mësoni më shumë

Industria automobilistike në vendet mesdhetare është më e zhvilluar në Itali, Spanjë, Francë, Turqi e të tjera. Markat më të njohura të makinave janë: italiane (Fiat, Alfa Romeo, Lancia, Maserati, Ferari); frënge (Peugeot, Citroen, Renault); spanjolle (Seat); dhe turke Tofash.

A e dini se...

... Peshkimi është një nga profesionet më të vjetra në Mesdhe? Në disa fshatra bregdetare njerëzit ende përdorin varka dhe rrjeta tradicionale, siç bënin paraardhësit e tyre mijëra vjet më parë. Sot peshkimi jo vetëm që siguron ushqim, por edhe punëson mijëra njerëz dhe është një pjesë e rëndësishme e ekonomisë së vendeve mesdhetare.

TREGTIA

Në qytetet e mëdha të porteve të të gjitha pjesëve të Mesdheut, ka qendra moderne për **shkëmbim tregtar**. Tregtia është aktivitet i vjetër dhe i rëndësishëm ekonomik për vendet e rajonit. Në tregtinë ndërkombëtare vendet mesdhetare eksportojnë: **fruta agrume, rrush, verë, ullinj, makina, pajisje elektrike, tekstil, vaj, duhan**, etj. Mallrat më të importuara, veçanërisht në vendet më të vogla, të varura nga importi, janë: drithërat, ilaçet, mishi, qumështi, vaji, makinat, pajisjet shtëpiake, etj.

Tregtia përmes Kanalit të Suezit

Hulumtoni

Cilat shtete mesdhetare e shfrytëzojnë naftën nga burimet e tyre dhe janë eksportues të njohur të këtij burimi energjie?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse Mesdheu ka qenë gjithmonë i përshtatshëm për zhvillimin e tregtisë dhe shkëmbimit të mallrave?
2. Pse nafta dhe gazi nuk ishin të dobishëm në kohët e lashta?
3. A mendoni se burimet e energjisë së rinovueshme, si dielli dhe era, janë të rëndësishme për të ardhmen e rajonit të Mesdheut? Pse?
4. Çfarë përparësish kanë vendet që kanë porte krahasuar me ato që nuk kanë?

Mbani mend

- Ekonomia e vendeve të Mesdheut mbështetet në: bujqësi, industri, tregti dhe turizëm.
- Vendet e Mesdheut janë prodhues botërorë të vajit të ullirit, frutave agrume, rrushit dhe verës.
- Qendrat më të mëdha industriale në rajon janë: Stambolli, Izmiri, Milano, Torino, Aleksandria, Madridi, Barcelona, Tel-Avivi, Kajro, etj.
- Në bregdetin afrikan ka depozita të mëdha nafte dhe gazi.
- Avantazhi kryesor i Mesdheut është tregtia e zhvilluar për shkak të lidhjes së tij me vende të ndryshme me burime të larmishme.

VII.11. Vende turistike dhe monumentet kulturore

FAKTORËT PËR ZHVILLIMIN E TURIZMIT

Mesdheu është një nga rajonet turistike më të vizituara në botë dhe destinacioni më i dëshiruar. Turizmi është një aktivitet i rëndësishëm ekonomik për shumë shtete mesdhetare, pasi sjell një numër të madh mysafirësh, shumë netë qëndrimi dhe të ardhura financiare. Zhvillimi i turizmit këtu është për shkak të disa faktorëve të volitshëm: **atraksioneve natyrore** – siç janë peizazhet e bukura, klima e ngrohtë dhe deti i pastër; **monumenteve kulturore dhe historike** – siç janë fortesat, kështjellat dhe ndërtesat fetare; si dhe **vlerave etno-sociale** – siç janë folklori, muzetë dhe ngjarjet. Përveç kësaj, ka **lidhje të mira transporti** (rrugë të mira) dhe shumë **ambiente akomodimi** (hotele, kampe dhe apartamente). Falë të gjitha këtyre, në Mesdhe janë zhvilluar lloje të ndryshme turizmi: **rekreativ, kulturor, fetar, urban, ekskursionist,** etj.

Për shkak të madhësisë së këtij rajoni turistik dhe ndryshimeve në ofertën turistike, brenda tij mund të dallohen disa rajone (nënrajone) më të vogla turistike. Këto janë: **Gadishulli Iberik, Bregu i Azur, Gadishulli Apenin, Gadishulli Ballkanik, nënrajoni i Detit të Zi, Azia e Vogël** dhe **Afrika Veriore**.

NËNRAJONET TURISTIKE TË MESDHEUT

Gadishulli Iberik

Bregu spanjoll, Ishujt Balearë dhe qendrat turistike kontinentale vizitohen nga mbi 80 milionë turistë çdo vit. Vendpushimet më të vizituara janë: **Barcelona,**

Fjalor

destinacion – qëllimi i një udhëtimi, një vend që dëshirona të arrini.

objektet e akomodimit – hotele, apartamente, kampe, vila, hostele dhe objekte të tjera në të cilat qëndrojnë turistët gjatë vizitës në një vend.

mondene – vend i bukur, modern dhe luksoz ku shkojnë të pasurit dhe të njohurit.

koçerë – udhëtim me anije turistike.

Rabat, Marok (Afrika Veriore)

A e dini se...

... Bregu i Azurit vizitohet çdo vit nga mbi 20 milionë turistë vendas dhe të huaj? Bregu i Azurit (blu) shtrihet përgjatë bregdetit francez nga kufiri francezitalian deri në vendpushimin Sen-Trope. Një nga ngjarjet më të rëndësishme kulturore në këtë zonë është Festivali i njohur i Filmit në Kanë.

Valencia, Lloret de Mar, Alicante, Palma de Majorka, Malaga, etj. Ndër qendrat turistike të brendshme, dallohen Madridi dhe Granada.

Bregu i Azurit

Bregu i Azurit zë pjesën lindore të bregdetit francez të Mesdheut, midis Sen-Tropes dhe kufirit italian. Bregu i Azurit konsiderohet një nënrajon turistik i klasit **botëror**, ku destinacionet më të njohura turistike janë: **Sen-Trope, Nice, Cannes, Monte Carlo** dhe **Antibes**.

Monte Karlo, Monako

Gadishulli Apenin

Bregu italian, ishujt (Sicilia, Sardenja, etj.), qendrat turistike të brendshme dhe shtetet e Vatikanit dhe San-Marinos, vizitohen çdo vit nga më shumë se 60 milionë turistë. Destinacionet më tërheqëse bregdetare janë: **Xhenova, San-Remo, Napoli, Rimini** dhe **Venediku**. Ndër qendrat turistike të brendshme, më të vizituarat janë: **Roma, Firence, Milano, Bolonja, Verona, Komo, Sestriere,** etj.

Venediku, Itali

Gadishulli Ballkanik

Nënrajoni turistik i Ballkanit zë pjesët kontinentale të vendeve në gadishull: **Sllovenia, Kroacia, Bosnja dhe Hercegovina, Mali i Zi, Shqipëria, Greqia, Bullgaria, Serbia, Maqedonia e Veriut** dhe **Kosova**, si dhe ishujt në detet **Adriatik, Jon, Egje** dhe **Mesdhe** që u përkasin këtyre vendeve.

Vendet bregdetare më të vizituara janë: Portorozh (Slloveni), **Dubrovnik** (Kroaci), ishujt dhe gadishujt grekë (**Kreta, Santorini, Korfuzi, Mikonosi, Zakintosi, Halkidiki**) dhe vendet bullgare (**Varna, Burgasi, Sozopoli**). Nga vendet e brendshme, më tërheqëset janë: **Bledi, Liqenet e Plitvicës, Beogradi, Bansko, Zllatibori, Kopaoniku, Ohri,** etj.

Kopaoniku, Serbi

A e dini se...

... Qyteti më i vizituar në Mesdhe në vitin 2024 është Stambolli, me 23 milionë turistë? Qyteti dallohet për pozitën e të jashtëzakonshëm midis Evropës dhe Azisë dhe trashëgiminë e tij kulturore dhe historike. Monumentet më të vizituara janë: Aja Sofia, Pallati Topkali, Xhamia Blu, Kulla e Galatës, Kapali çarshia, etj.

Nënrajoni i Detit të Zi

Kjo pjesë e Mesdheut përfshin vendet e Evropës Lindore me dalje në Detin e Zi. Vendet bregdetare më të vizituara janë: **Konstanca** (Rumani), **Odesa** (Ukrainë) dhe **Soçi** (Rusi).

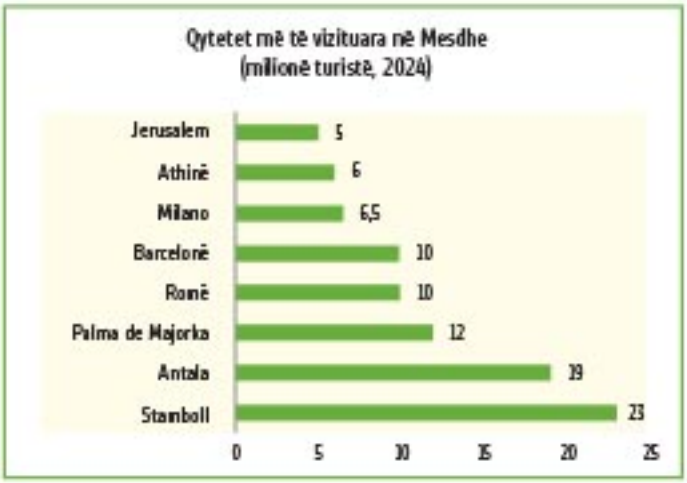
Azia e Vogël

Rreth 50 milionë turistë i vizitojnë vendet turistike në Turqi çdo vit. Qytetet më të vizituara janë **Stambolli, Izmiri, Ankaraja** dhe vendpushimet: **Bodrumi, Antalia, Kushadasi, Marmarisi** e të tjera.

Afrika Veriore

Në këtë nënrajon të Mesdheut më të vizituarat janë: **Aleksandria, Kajro** dhe **Giza** në Egjipt; **Tunizia, Bizerta** dhe **Susi** në Tunizi.

Përveç këtyre, në pjesën aziatike të Mesdheut, Izraeli bën vizita të rëndësishme edhe në qytetet e **Haifës** dhe **Jerusalemit**.

Soçi, Rusi

Izmiri, Turqi

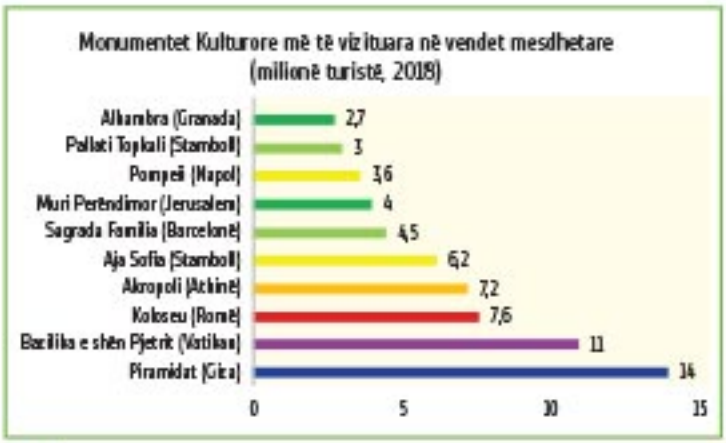
Susi, Tunizi

Alhambra, Spanjë

ATRAKSIONET KULTURORE

Monumentet kulturore dhe historike janë objekte materiale, të ruajtura nga e kaluara, që përfaqësojnë në fillim kulturën e një populli ose zone. Monumentet kulturore më me ndikim në vendet e Mesdheut për turizëm janë: **Alhambra** dhe **Alkizar** në Spanjë; **Koloseu** dhe **Pompeja** në Itali; **Dubrovniku – Qyteti i Vjetër** dhe **Pallati i Dioklecianit** (Kroaci); **Akropoli** (Greqi); **Aja Sofia** dhe **Pallati Topkali** (Turqi); **Piramidat e Gizës** (Egjipt), **Jerusalemi – Qyteti i Vjetër** (Izrael) e të tjera.

Piramidat, Giza (Egjipt)

Hulumtoni

Ku në Bregun e Azurit mbahet gara më e njohur e Formula 1?

Gjatë cilës periudhë qyteti i Dubrovnikut ishte shtet i veçantë? Çfarë aktivitetesh u zhvilluan në Dubrovnik në atë kohë dhe cilat janë monumentet kulturore të qytetit sot?

Sirtaki, flamenko dhe çoçek janë valle tradicionale në tre shtete mesdhetare. Cilat?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse Mesdheu është një nga rajonet turistike më të vizituara në botë? Cilat thesare natyrore dhe kulturore tërheqin më shumë turistët?
2. Pse mendoni se Bregu i Azurit quhet rajon në modë? Cilët turistë e vizitojnë më shumë dhe pse?
3. Çfarë ngjashmërish dhe ndryshimesh mund të vini re midis ofertës turistike të Gadishullit Iberik dhe atij Ballkanik?
4. Cilin vend në Mesdhe do të dëshironit më shumë të vizitonit? Pse pikërisht këtë?

Mbani mend

- Mesdheu është një nga rajonet turistike më të zhvilluara në botë për sa i përket numrit të vizitorëve dhe të ardhurave. Bukuritë natyrore, monumentet kulturore dhe historike, tradita e pasur, si dhe lidhjet e transportit dhe mjediset e akomodimit janë faktorët kryesorë për zhvillimin e turizmit.
- Mesdheu mund të ndahet në disa nënrajone turistike: Iberik, Apenin, Ballkanik, Bregu i Azurit, Deti i Zi, Azia e Vogël dhe Afrika Veriore;
- Vendpushimet bregdetare më të vizituara në Mesdhe janë: Barcelona, Nica, Kanë, Xhenova, Dubrovniku, Stambolli, Athina, Antalia, Aleksandria e të tjera;
- Monumentet kulturore më të vizituara në Mesdhe janë: Koloseu, Pompei, Dubrovniku – Qyteti i Vjetër, Akropoli, Shën Sofia, Piramidat në Egjipt, etj.

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

VII.1. Pozita gjeografike dhe pasqyra rajonale e Mesdheut

1. Cilat tre kontinente lidhen nëpërmjet Detit Mesdhe?
2. Cila është rëndësia e Kanalit të Suezit për lidhjen detare të Evropës me kontinentet e tjera?
3. Si kontribuon Mesdheu në lidhjen ekonomike midis popujve që jetojnë në brigjet e tij?
4. Cilat janë shtatë nënrajonet e Mesdheut dhe si ndryshojnë ato?

VII.2. Gadishulli Ballkanik dhe nënrajoni i Evropës Lindore i Mesdheut

1. Cilat dete e përqafojnë Gadishullin Ballkanik?
2. Pse konsiderohet se Ballkani ka pozitë të volitshme gjeografike?
3. Cilat janë shtatë shtete ballkanike që nuk kanë dalje në det? Dhe cilat tre shtete ballkanike janë kontinentale?
4. Si lidhen Evropa Qendrore dhe Azia përmes Ballkanit?
5. Në cilat dete ndodhet territori i Greqisë?

VII.3. Gadishulli Apenin dhe Bregu Francez i Mesdheut

1. Ç'është termi "Bregu i Azurit" dhe ku ndodhet?
2. Cilët ishuj i përkasin pjesës italiane dhe franceze të Mesdheut?
3. Cilat shtete ndodhen në Gadishullin Apenin?
4. Si i përket Franca, megjithëse një vend i Evropës Perëndimore, rajonit të Mesdheut?
5. Përshkruani karakteristikat natyrore dhe gjeografike të Italisë sipas deteve dhe maleve.

VII.4. Gadishulli Iberik

1. Ku ndodhet Gadishulli Iberik?
2. Çfarë roli luan Ngushtica e Gjibraltarit në lidhjen e Mesdheut me pjesën tjetër të botës?
3. Cilat shtet ndodhen në Gadishullin Iberik dhe cilat janë kryeqytetet e tyre?
4. Çfarë llojesh klime ekzistojnë në Spanjë dhe si ndikojnë ato në bujqësi?
5. Çfarë e bën Spanjën të dallohet si një vend ekonomikisht i rëndësishëm në Evropë dhe në botë?

VII.5. Afrika dhe Azia mesdhetare

1. Cilat shtete i përkasin Afrikës mesdhetare?
2. Ku ndodhet Azia mesdhetare dhe cilat shtet bëjnë pjesë atje?
3. Cila është rëndësia e Ngushticës së Gjibraltarit dhe Kanalit të Suezit për këtë rajon?
4. Si e lidh pozita gjeografike e Azisë mesdhetare Botën e Vjetër?
5. Si ndikojnë kushtet natyrore ndaj zhvillimit ekonomik të këtij rajoni?

VII.6. Karakteristikat natyrore dhe gjeografike të vendeve mesdhetare

1. Emërtoni tre gadishujt më të mëdhenj dhe tre ishujt më të mëdhenj të vendosur në Mesdhe. shtet vende u përkasin ata?
2. Cilat ultësira ndodhen në vendet mesdhetare dhe ku ndodhen ato?
3. Cilat janë vargmalet më të rëndësishme në pjesën evropiane të Mesdheut?
4. Vlerësoni si diversiteti gjeografik i Mesdheut ndikon në zhvillimin e tij turistik dhe ekonomik.

VII.7. Klima, hidrografia, bota bimore dhe shtazore

1. Cilat janë karakteristikat themelore të klimës tipike mesdhetare?
2. Cilët janë lumenjtë më të mëdhenj të Gadishullit Ballkanik të cilët derdhen në Detet Adriatik, Detin Egje dhe Detin e Zi?
3. Pse ullinjtë dhe pemët agrume rriten mirë në klimën mesdhetare?
4. Si janë përshtatur kafshët në Mesdhe ndaj thatësive të gjata dhe temperaturave të larta?

VII.8. Populsia dhe vendbanimet e vendeve mesdhetare

1. Identifikoni tre shtete më të dendura të populluara në Mesdhe.
2. Pse populsia vendoset më shpesh afër brigjeve detare dhe lumenjve?
3. Çfarë roli luajtën portet në historinë e zhvillimit urban në Mesdhe?

VII.9. Gjuhët, fetë, ushqimi dhe arkitektura

1. Cila gjuhë flitet më gjerësisht në Mesdhe dhe ku flitet më shpesh?
2. Cilat janë karakteristikat themelore të arkitekturës mesdhetare?
3. Shpjegoni si historia dhe vendpozita natyrore kanë ndikuar në zhvillimin e kulturave të përziera në Mesdhe.
4. Si duket çarshia tradicionale mesdhetare dhe cili është funksioni i saj në jetën e populsisë?

VII.10. Karakteristikat ekonomike dhe gjeografike

1. Çfarë ndikimi ka pozita gjeografike në ekonominë e Mesdheut?
2. Cilat burime energjie janë të pranishme në vendet e Mesdheut?
3. Cilat vende janë prodhuesit kryesorë të vajit të ullirit dhe verës në rajonin e Mesdheut?
4. Cili është ndryshimi midis mallrave që eksportojnë vendet mesdhetare dhe atyre që importojnë më shumë?

VII.11. Vende turistike dhe monumente kulturore

1. Çfarë llojesh turizmi zhvillohen në Mesdhe dhe pse?
2. Identifikoni dy nga vendet turistike më të vizituara në Gadishullin Iberik dhe Gadishullin Apenin dhe shpjegoni pse ato janë të njohura.
3. Shpjegoni rolin e trashëgimisë historike dhe kulturore në zhvillimin e turizmit në Ballkan.
4. Shpjegoni pse monumente të tilla si Koloseu, Akropoli dhe Piramidat janë të rëndësishme për turizmin kulturor.

DEMOKRACIA DHE LIGJET

Hyrje

Demokracia është një nga konceptet më të rëndësishme në shoqëritë moderne, pasi siguron sundimin e popullit përmes zgjedhjeve të lira dhe të ndershme. Ligji, nga ana tjetër, është themeli i sundimit të ligjit, i cili rregullon marrëdhëniet midis qytetarëve dhe institucioneve. Së bashku, demokracia dhe ligjet krijojnë një sistem të ekuilibruar që garanton respektimin e të drejtave dhe lirive të njeriut. Përmes demokracisë, qytetarëve u jepet mundësia të marrin pjesë në krijimin e politikave dhe menaxhimin e shtetit, ndërsa ligjet sigurojnë siguri juridike dhe barazi për të gjithë.

PËRMBAJTJET

- VIII.1. Demokracia dhe rendi demokratik
- VIII.2. Llojet e demokracisë
- VIII.3. Zgjedhjet demokratike
- VIII.4. Ndarja e pushtetit
- VIII.5. Sundimi i ligjit
- VIII.6. Parimet e qeverisjes së mirë
- Kontrolloni sa keni mësuar

Në fund të kësaj teme do të jeni në gjendje:

- ✓ të shpjegoni ç'do të thotë demokracia dhe rendi demokratik;
- ✓ të shpjegoni rolin e degëve legjislative, ekzekutive dhe gjyqësore të qeverisjes;
- ✓ të tregoni elementet e sundimit të ligjit dhe parimet e qeverisjes së mirë;
- ✓ të njihni shkeljet dhe abuzimet e këtyre parimeve;

...dhe do të zhvilloni vetëdijen për nevojën e sundimit të ligjit dhe zhvillimin e një shteti ligjor.

VIII.1. Demokracia dhe rendi demokratik

Njerëzit gjithmonë kanë jetuar në komunitete, sepse vetëm në këtë mënyrë mund të përballonin më lehtë sfidat e natyrës, të mbroheshin nga rreziqet dhe të ndihmonin njëri-tjetrin. Me kalimin e kohës ata filluan të krijonin rregulla për sjelljen në komunitet, në mënyrë që të kishte rend dhe të gjithë të ndiheshin të sigurt.

Nga këto rregulla jetese lindën forma të ndryshme të organizimit shoqëror. Disa komunitete udhëhiqeshin nga anëtarët më të fortë ose më të mençur, ndërsa të tjerët formuan sisteme në të cilat të gjithë anëtarët merrnin pjesë në vendime. Sot një nga mënyrat më të përhapura të qeverisjes së shoqërisë është demokracia – sundimi nga populli.

SHOQËRIA DHE RENDI SHQËROR

Në të kaluarën, për të mbrojtur veten nga rreziqe të ndryshme (sulmet e kafshëve, për të marrë ushqim më lehtë, për t'u kujdesur për njëri-tjetrin në situata të vështira), njerëzit mblidheshin në grupe për të mbijetuar më lehtë. Kështu ata krijuan shoqërinë. **Shoqëria** është një grup njerëzish që jetojnë në një komunitet në një territor të caktuar.

Në shoqëri ekzistonte nevoja që njerëzit të ndanin rolet se kush do të bënte çfarë, kush do të ishte çfarë, për funksionimin më të mirë të grupit. Ata i ndanë rolet dhe dolën udhëheqësit – ata që do të qeverisnin shoqërinë. Kështu e organizuar, shoqëria filloi të funksionontë më mirë. Në varësi të atij që e udhëhiqte shoqërinë, dallohen lloje të ndryshme të numëroni shoqëror. **Rendi shoqëror është formë e qeverisjes shtetërore.**

Në fillim udhëheqësit ishin gjuetarët dhe luftëtarët më të fortë. Më vonë derisa qytetërimi rritej dhe zhvillohej, dolën mbretëritë, të kryesuara nga mbretërit

Fjalor

udhëheqës – njerëz që udhëheqin grupin.

monarki – sundim nga një person, monark (mbret, perandor, faraon, shah, sulltan, etj.).

aristokraci – sundim nga fisnikët.

demokraci – sundim nga populli.

polis – qytet-shtet.

citadel – fortesë, vatër

Akropoli në Athinë – citadelë e lashtë e vendosur në pikën më të lartë mbi qytet

Mësoni më shumë

Kërkoni dhe mësoni se si funksionontë **shteti në Romën** e Lashtë. Pastaj krahasoni sistemin në Athinën e Lashtë, Romën e Lashtë dhe demokracinë në vendin tonë.

të cilët zakonisht pasoheshin nga djemtë e tyre më të mëdhenj. Diku këta ishin faraonët, sundimi i të cilëve ishte i ngjashëm me atë të mbretërve, domethënë, një njeri sundonte shtetin, ndërsa një rend i tillë shoqëror quhej **monarki**.

DEMOKRACIA ATHINASE

Ishte kështu për një kohë të gjatë, derisa në qytet-shtetet e lashta greke, më saktësisht në Athinë, pushteti kaloi në duart e të gjithë qytetarëve. Një sundim i tillë i popullit quhet demokraci. Termi vjen nga kombinimi i dy fjalëve të lashta greke – **demos** (popull) dhe **kratos** (sundim). Kur në një shtet rendi shoqëror është demokraci, themi se ai shtet ka **rend demokratik.**

Por në atë periudhë me qytetarë nënkuptoheshin – burra të lirë të aftë për të mbajtur armë. Nga kjo mund të konkludojmë se gratë dhe skllevërit ishin të privuar nga e drejta e votës, e kështu nga marrja e vendimeve në një rend të tillë. Gjithashtu, njerëzit që nuk kishin lindur në **polis** nuk kishin të drejtë vote.

Çdo dhjetë ditë, pesë deri në gjashtë mijë qytetarë të lirë, nga një total prej tridhjetë mijë qytetarësh, mblidheshin në një kodër afër Akropolit ku diskutonin probleme të ndryshme – financiare, ushtarake, fetare, etj.

Ky rend shoqëror zgjati rreth dyqind vjet (nga viti 594 p.e.s. deri në vitin 322 p.e.s.), pas së cilës Athina ra nën sundimin e mbretërive helenistike. Rendi demokratik u shfaq edhe në Romë, domethënë u shfaq Republika Romake (nga viti 509 p.e.s. deri në vitin 27 p.e.s.).

Kleisteni, babai i demokracisë athinase

Politikani athinas Perikli flet para Asamblesë

A e dini se...

- në një periudhë votimi në Athinën e lashtë bëhej me britma? Domethënë, që të vendosej diçka, votuesit bërtisnin aq fort sa mendonin se ishte e rëndësishme që ajo të vendosej. Kishte "numërues votash" të veçantë ose më mirë të themi "dëgjues votash" të cilët vendosnin se a ishte mjaftueshëm e lartë që të miratohej një ligj apo që të merrej një vendim.
- në një periudhë tjetër në Athinën e lashtë, që vota të ishte e fshehtë, votuesit përdornin zhetonë, diçka të ngjashme me një monedhë? Kishte zhetonë me vrimë dhe pa vrimë. Zhetonët pa vrimë ishin një votë "PRO", ndërsa logjikisht ato me vrimë ishin një votë "KUNDËR". Zhetonët nuk ishin më të mëdhenj se sipërfaqja e gishtit të madh në mënyrë që të mund të fshiheshin lehtësisht dhe vota të ishte e fshehtë.

DEMOKRACIA MODERNE

Demokracisë i duhej shumë kohë për të mbizotëruar në botë si një rend shoqëror. Ajo fitoi vrull në fund të shekullit XIX, ndërsa sot pjesa më e madhe e botës është e organizuar në mënyrë demokratike.

Është shumë e rëndësishme të përmendet se demokracia e sotme, moderne, ndryshon nga demokracia athinase. Demokracia sot ende përfaqëson sundimin e popullit. Dhe me më shumë sukses se kurrë më parë – të gjithë qytetarët e rritur kanë të drejtë vote. Kështu, demokracia moderne u traguar të jetë modeli më i mirë për organizimin e një shoqërie deri më tani. Të gjithë mund dhe duhet të marrin pjesë në krijimin e politikës së vendit të tyre!

Qytetarët e lirë me të drejtë vote morën pjesë drejtpërdrejt në vendimmarrje në asamblenë athinase

Në vendet demokratike të gjithë qytetarët e rritur kanë të drejtë vote

Senati Romak – pushteti në Republikën Romake

Punëtoria

Përpiquni të zbatoni të dy llojet e votimit nga demokracia athinase në klasën tuaj për të marrë një vendim.

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Ç'do të ndodhte nëse nuk do të kishte rregulla në shoqëri?
2. A mendoni se është e drejtë që gratë dhe skllevërit në Athinë nuk kishin të drejtë vote? Shpjegoni.
3. Çfarë mund të bëni ju, si nxënës, për të kontribuar në një frymë demokratike në komunitet?

Mbani mend

- Shoqëria është një grup njerëzish që jetojnë në një komunitet në një territor të caktuar. Kur grupi u shtua, territori u zgjerua dhe u krijua shteti.
- Rendi shoqëror është një formë qeverisjeje në shtet. Deri më tani forma më e mirë e organizimit shoqëror është demokracia – sundimi i popullit.
- Demokracia u shfaq për herë të parë në Athinë, në shekullin VI p.e.s. e fitoi vrullin e vet në fund të shekullit XIX, ndërsa sot është përhapur si organizatë shoqërore në pothuajse të gjitha vendet.

VIII.2. Llojet e demokracisë

Nga mësimet e deritanishme tashmë keni mësuar se ekzistojnë lloje të ndryshme të demokracisë. Një ndarje tjetër e demokracisë mund të jetë në demokraci të drejtpërdrejtë dhe demokraci përfaqësuese.

DEMOKRACIA E DREJTPËRDREJTË

Demokracia e drejtpërdrejtë është kur të gjithë qytetarët, përkatësisht votuesit, janë të përfshirë në të gjitha vendimet e nevojshme për qeverisjen e shtetit. Ky lloj demokracie është ndoshta më i drejtë, por më i vështirë për t'u zbatuar, të paktën për momentin. Zbatohet vetëm në disa kantone zvicerane ku numri nuk i kalon dhjetë mijë votues.

Një shembull i mirë i demokracisë së drejtpërdrejtë është zgjedhja e kryetarit të klasës, vendim në të cilin marrin pjesë të gjithë nxënësit. Secili prej jush mund të jetë kandidat dhe secili ka të drejtë të votojë, duke kontribuar kështu drejtpërdrejt në mënyrën demokratike të zgjedhjes së kryetarit të klasës.

DEMOKRACIA PËRFAQËSUESE

Demokracia përfaqësuese është kur qytetarët, votuesit, zgjedhin përfaqësuesit e tyre përmes zgjedhjeve demokratike. Këta përfaqësues janë individë që do të përfaqësojnë mendimet, kërkesat, nevojat dhe dëshirat e tyre para institucioneve demokratike. Ata gjithashtu do të marrin vendime në emër të tyre në lidhje me mënyrën dhe në çfarë drejtimi do të drejtohet shteti ose disa pjesë themelore të tij: vendime për qytetin, komunën, arsimin, kujdesin shëndetësor, etj. Ky lloj demokracie është më i zakonshëm në botën e sotme.

Si shembull të kësaj demokracie përfaqësuese do të marrim përsëri kryetarin e klasës të zgjedhur nga ju. Ai ose ajo ju përfaqëson në parlamentin e nxënësve me të drejtë vote ose para organeve të tjera në shkollë: para mësimdhënësve dhe kujdestarit të klasës, para shërbimit shkollor ose drejtorit, e madje edhe në këshillin e shkollës nëse është e nevojshme.

DEMOKRACIA PRESIDENCIALE DHE PARLAMENTARE

Demokracia përfaqësuese ndahet në demokraci presidenciale dhe demokraci parlamentare.

Fjalor

kantonet zvicerane – territore të ndara që përbëjnë Zvicrën, janë gjithsej 26.

kompetencat – fuqia për të vendosur dhe vepruar.

akti – procedurë, vepër.

presidenti – kreu i shtetit i zgjedhur në zgjedhje demokratike.

parlamenti – kuvendi.

Dhoma Ovale në Shtëpinë e Bardhë në Uashington – vendi nga i cili Presidenti i Shteteve të Bashkuara të Amerikës flet më shpesh

Ndërtesa e Parlamentit në Vjenë, Austri

Demokracia presidenciale është një lloj demokracie ku kreu i shtetit dhe qeveria e tij qëndron presidenti. **Presidenti** është njëkohësisht kreu i shtetit dhe kreu i qeverisë. Kjo do të thotë se shumica e vendimeve të rëndësishme në vend merren nga presidenti. Një shembull i tillë është demokracia në Shtetet e Bashkuara të Amerikës.

Në **demokracinë parlamentare** parlamenti ka pushtetin më të madh ose në rastin e vendit tonë, është kuvendi. Anëtarët e kuvendit votojnë për përfaqësuesit në qeveri, e cila përbëhet nga ministrat, ndërsa kreu i qeverisë zgjidhet si kreu i qeverisë ose **kryeministri**, i cili në mënyrë indirekte udhëheq vendin. Në një demokraci parlamentare, zgjidhet edhe presidenti, por fuqitë e tij janë më të vogla se në një demokraci presidenciale.

Në vendin tonë roli i presidentit është shumë i rëndësishëm – ai përfaqëson vendin, ai gjithashtu është komandanti i përgjithshëm i ushtrisë dhe ka të drejtën e vetos ndaj vendimeve të caktuara të parlamentit dhe qeverisë. Megjithatë, roli i kryeministrit në vendin tonë është më i madh se ai i presidentit.

REFERENDUMI

Edhe pse demokracia më e përdorur në botë sot është demokracia përfaqësuese, qoftë përmes demokracisë presidenciale apo parlamentare, niveli më i lartë i demokracisë është demokracia e drejtpërdrejtë. Është përmendur më sipër se është ende vështirë ta praktikosh rregullisht, por në situata jashtëzakonisht të rëndësishme për një vend zbatohet niveli më i lartë i demokracisë, që është **referendumi**. Referendumi është dalja në votim të qytetarëve mbi një çështje të caktuar, më shpesh një, jashtëzakonisht të rëndësishme. Referendumi është i suksesshëm nëse shumica e elektoratit voton.

Fjalor

kryeministër – kryetar (shef) i qeverisë.

referendum – deklaratë nga të gjithë votuesit për të zgjidhur një çështje veçanërisht të rëndësishme.

organ zgjedhor – të gjithë votuesit e marrë si një e tërë.

veto – e drejta e një individi ose shteti për të parandaluar miratimin e një përfundimi ose vendimi.

Ndërtesa e parlamentit të Republikës së Maqedonisë së Veriut

A e dini se...

... pavarësia dhe sovraniteti i vendit tonë u fituan përmes një referendumi? Më 8 shtator 1991 u mbajt referendumi për pavarësi, i cili rezultoi në shpalljen e pavarësisë së Maqedonisë nga Republika Socialiste Federale e Jugosllavisë. Në referendum dolën 71.85% e votuesve dhe 95.26% e tyre votuan pozitivisht (ose 72.16% e numrit të përgjithshëm të qytetarëve me të drejtë vote). Prandaj 8 shtatori festohet si Dita e Pavarësisë së Maqedonisë dhe ne e konsiderojmë atë ditëlindjen e shtetit tonë. Festa shënon sovranitetin, pavarësinë dhe mëvetësimin e popullit maqedonas.

Poster për referendumin e pavarësisë së Maqedonisë
(REFERENDUMI ,91 PËR VOTIM)

Demokracia përfaqësuese

Demokracia presidenciale

- Presidenti është kreu i shtetit dhe kreu i qeverisë. Nuk ekziston funksioni kryeministër.
- Presidenti zgjidhet nga qytetarët.
- Mandati i presidentit është katër vjet, me mundësinë e një rizgjedhjeje tjetër.
- Presidenti nuk është politikisht përgjegjës ndaj asnjë organi tjetër dhe mund të mbahet përgjegjës vetëm penalisht.

Demokracia parlamentare

- Presidenti është kreu i shtetit, ndërsa kryeministri është kreu i qeverisë.
- Kryeministri zgjidhet nga parlamenti ose kuvendi.
- Mandati i kryeministrit ose qeverisë, është i lidhur me mandatin e kuvendit dhe është katër vjet. Mandati i presidentit është pesë vjet, me mundësinë e një rizgjedhjeje tjetër.
- Parlamenti ose kuvendi mund të votojë mosbesim ndaj qeverisë.

Hulumtoni

Hulumtoni dhe mësoni se cilat vende qeverisen sot nga demokracia presidenciale dhe cilat nga demokracia parlamentare. A ka lloje të tjera të sistemeve qeverisëse aktualisht në fuqi?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Cili mendoni se është më i mirë: që të gjithë të marrin pjesë drejtpërdrejt në vendimmarrje apo të zgjedhin përfaqësues që do të vendosin në emrin tonë? Pse?
2. Kush është udhëheqësi më i madh në vendin tonë – presidenti apo kryeministri? Shpjegoni.
3. Pse është e rëndësishme që kryetari i klasës të përfaqësojë të gjithë nxënësit, jo vetëm mendimin e tij ose të saj?

Mbani mend

- Demokracia moderne ndahet në demokraci të drejtpërdrejtë dhe përfaqësuese. Demokracia e drejtpërdrejtë është kur të gjithë votuesit janë të përfshirë në të gjitha vendimet e nevojshme për qeverisjen e vendit. Demokracia përfaqësuese është kur votuesit zgjedhin përfaqësuesit e tyre përmes zgjedhjeve demokratike.
- Demokracia përfaqësuese ndahet në demokraci presidenciale dhe parlamentare. Demokracia presidenciale është një lloj demokracie ku presidenti është kreu i shtetit. Demokracia parlamentare është kur votuesit zgjedhin përfaqësuesit e tyre përmes zgjedhjeve demokratike.
- Referendumi është një proces i demokracisë së drejtpërdrejtë i zbatuar në një demokraci përfaqësuese.

VIII.3. Zgjedhjet demokratike

QYTETARI

Në vendet ku ekziston një sistem demokratik, qytetari është lidhja themelore që e drejton atë sistem. Çdo person i cili është pjesë e një shoqërie është qytetar i asaj shoqërie. Ekzistojnë ndarje të ndryshme të qytetarëve në sisteme të ndryshme shoqërore. Por në një sistem demokratik e vetmja ndarje e rëndësishme e qytetarëve është në të mitur dhe qytetarë të rritur. Në vendin tonë:

Qytetarë të mitur janë të gjithë ata persona që nuk janë ende tetëmbëdhjetë vjeç.

Qytetarë të rritur janë të gjithë ata persona që kanë plot tetëmbëdhjetë vjeç.

Ka disa karakteristika që dallojnë të miturit nga qytetarët e rritur. Dallimi më i rëndësishëm në një shoqëri demokratike midis qytetarëve të mitur dhe qytetarëve të rritur është **e drejta e votës**. Duke arritur këtë të drejtë vote, qytetari i rritur bëhet zyrtarisht pjesë e sistemit demokratik të shtetit. Qytetari i rritur jo vetëm që mund të votojë, por edhe të votohet, domethënë, si qytetar i rritur ai mund të jetë pjesë e garës demokratike për pushtet.

Qytetari është themeli i një shoqërie demokratike dhe një pjesëmarrës aktiv në proceset e vendimmarrjes. Duke marrë pjesë në zgjedhje dhe duke respektuar të drejtat dhe detyrimet, qytetari kontribuon në forcimin e demokracisë dhe zhvillimin e sundimit të ligjit.

Fjalor

qytetar – banor, qytetar i një shteti.

Kutia e votimit

A e dini se...

- Estonia është pioniere në votimin elektronik, duke u lejuar qytetarëve të saj të votojnë online në zgjedhjet kombëtare që nga viti 2005? Në zgjedhjet parlamentare të vitit 2023, më se 51.1% e votave u hodhën elektronikisht, që është një rritje e konsiderueshme krahasuar me vitet e kaluara.
- Në Zvicër disa kantone eksperimentojnë me votimin elektronik, duke u lejuar grupeve të caktuara votuesish, siç janë qytetarët që jetojnë jashtë vendit, të përdorin këtë metodë. Megjithatë, votimi elektronik nuk është i disponueshëm në nivel kombëtar.

A e dini se...

... Në Maqedoninë e Veriut votimi online nuk është i disponueshëm. Në zgjedhjet presidenciale të vitit 2024 diaspora votoi në misionet diplomatike dhe konsullare, gjë që shkaktoi kosto të konsiderueshme dhe ngriti pyetje në lidhje me fizibilitetin e futjes së votimit online për diasporën.

Është e rëndësishme të theksohet se, megjithëse disa vende eksperimentojnë me votimin elektronik, shumë vende ende përmbahen nga futja e tij për shkak të shqetësimeve që lidhen me sigurinë, privatësinë dhe integritetin e procesit zgjedhor.

ZGJEDHJET DEMOKRATIKE

Kur një grup njerëzish zgjedhin diçka përmes votimit për të cilën shumica e grupit është pajtuar – themi se **zgjedhja është demokratike**, domethënë grupi zgjodhi në mënyrë demokratike. Për shembull: kur ju dhe miqtë tuaj bini dakord se çfarë të luani. Secili ka të drejtë të japë një ide se çfarë të luajë, por shumica e grupit vendos se çfarë të luajë. Pothuajse gjithmonë ka dikë që nuk është i kënaqur me zgjedhjen, por i takon atij të zgjedhë se a do të marrë pjesë në lojë apo jo.

Si demokraci përfaqësuese – parlamentare, në shtetin tonë **përfaqësuesit e qytetarëve me të drejtë vote zgjidhen përmes zgjedhjeve demokratike.** Dallojmë dy lloje zgjedhjesh demokratike në vendin tonë: lokale dhe kombëtare.

ZGJEDHJET LOKALE DEMOKRATIKE

Zgjedhjet lokale janë zgjedhje demokratike përmes të cilave votuesit zgjedhin një kryetar komune dhe këshilltarë. Zgjedhje të tilla mbahen çdo katër vjet. Në to qytetarët votojnë për **kryetar komune** dhe për **këshilltarë**. Numri i këshilltarëve në një komunë të një partie të caktuar në zgjedhje ndahet në përqindje sipas numrit të votuesve. Personi me numrin më të madh të votave zgjidhet kryetar komune. Zgjedhjet lokale janë të rëndësishme për qytetarët e një komune sepse këtu ata zgjedhin përfaqësuesit e tyre që do të përfaqësojnë interesat dhe nevojat e tyre në komunë, veçanërisht për kulturën, sportin, higjienën komunale, urbanizmin, mbrojtjen sociale dhe të fëmijëve, arsimin parashkollor, arsimin fillor dhe fusha të tjera të përcaktuara me ligj.

Fjalor

kryetar komune – kryetar i një komune ose qyteti.

këshilltar komune – anëtar i një këshilli komune me të drejtë vote.

mbajtës mandati – person i autorizuar për të formuar një qeveri.

diasporë – popull që ka emigruar jashtë vendit, por ende ndihet pjesë e vendit të tij.

kanton – njësi territoriale autonome brenda Zvicrës.

parti – grup njerëzish të bashkuar nga interesi ose qëllimi i përbashkët.

deputet – përfaqësues, d.m.th. anëtar i kuvendit, i zgjedhur në zgjedhjet parlamentare.

Votimi në kabinat e votimit

ZGJEDHJET DEMOKRATIKE KOMBËTARE

Zgjedhjet demokratike kombëtare janë **zgjedhje parlamentare** dhe **presidenciale**. Zgjedhjet parlamentare mbahen çdo katër vjet dhe ato zgjedhin **përfaqësues**, pra anëtarë të kuvendit.

Zgjedhjet presidenciale mbahen çdo pesë vjet dhe ato zgjedhin **presidentin e republikës.** Mund të ketë një ose dy rrathë zgjedhjesh, varësisht nga numri i votave të marra. Me më shumë se 50 përqind të numrit të përgjithshëm të votuesve të regjistruar presidenti shpallet në rrethin e parë të zgjedhjeve, e nëse ka më pak, mbahet rrethi i dytë i zgjedhjeve.

Zgjedhjet kombëtare janë më të rëndësishme për vendin tonë sepse përmes tyre marrim përfaqësues të **pushtetit legjislativ** dhe **ekzekutiv**.

Fletëvotimi nga zgjedhjet kombëtare

Hulumtoni

Bëni hulumtim kur u mbajtën zgjedhjet e para në vendin tonë. Sa herë janë mbajtur zgjedhje? Çfarë lloje zgjedhjesh ka pasur?

Bëni disa hulumtime – ç'janë zgjedhjet e parakohshme?

Mendoni dhe përgjigjuni...

1. Pse qytetarët e rritur kanë të drejtë vote, por të miturit jo? A mendoni se kjo është e drejtë?
2. Ç'do të thotë të zgjedhësh diçka "në mënyrë demokratike"? A keni qenë në një situatë ku shoqëria juaj ka marrë një vendim në mënyrë demokratike? Përshkruani.
3. Ç'do të bënit nëse do të ishit kryetari i bashkisë suaj? Çfarë ndryshimesh do të sillnit?

Mbani mend

- Në një shoqëri demokratike qytetarët e rritur luajnë rolin më të rëndësishëm. Qytetarët e mitur janë të rëndësishëm, por ata nuk kanë të drejtë vote.
- Zgjedhjet demokratike janë mënyrë përmes së cilës qytetarët e rritur zgjedhin përfaqësuesit e tyre. Ato mund të jenë lokale dhe kombëtare. Në zgjedhjet lokale qytetarët zgjedhin kryetar komune dhe këshilltarë komunalë, ndërsa në zgjedhjet kombëtare ata votojnë për përfaqësues në kuvend dhe presidentin.

VIII.4. Ndarja e pushtetit

sipas Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë së Veriut

Kushtetuta është dokument i shkruar i cili i numëroni ligjet me të cilat qeveriset dhe rregullohet shteti. Kushtetuta në shtetin tonë është akti më i lartë ligjor. Ushtetuta në shtetit tonë përmban ligje që çdo qytetar duhet t'i respektojë, pa përjashtim.

Sipas nenit 8 të Kushtetutës, një nga "vlerat themelore të numëroni kushtetues të Republikës së Maqedonisë së Veriut është ndarja e pushtetit shtetëror në legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësor

PUSHTETI LEGJISLATIV

Pushteti legjislativ në vendin tonë është **kuvendi**. Roli kryesor i kuvendit, sipas Kushtetutës së Republikës, është të miratojë ligje, rezoluta, deklarata, strategji etj. Është një organ qeverisës që qytetarët e vendit tonë e zgjedhin çdo katër vjet përmes zgjedhjeve demokratike. Kuvendi përbëhet nga përfaqësues të popullit të quajtur deputetë. Kuvendi ka 120 anëtarë. Kuvendi drejtohet nga kryetari i kuvendit, i cili ka dy zëvendës të vet, pra në kuvend, përveç kryetarit, ka dy nënkryetarë të kuvendit.

Fjalor

Kushtetutë – ligji themelor i një shteti.

pushtet – forcë që qeveris, udhëheq me shtetin.

Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë së Veriut (KUSHTETUTA E REPUBLIKËS SË MAQEDONISË SË VERIUT)

Brendësia e kuvendit: vendet e poshtme janë për deputetët, ndërsa ato të sipërmet janë për gazetarët dhe mysafirët e tjerë.

Skanoni kodin dhe bëni një shëtitje virtuale nëpër kuvend.

A e dini se...

- Kushtetuta jonë daton që nga viti 1991 – hulumtoni dhe Mësoni më shumë rreth saj. Vendi yne qeveriset dhe udhëhiqet sipas saj.

Kuvendi zgjedh kryeministrin, ministrat, kryetarin e kuvendit dhe nënkryetarët e kuvendit përmes një procesi votimi. Anëtarët e kuvendit zgjedhin gjithashtu avokatin e popullit, guvernatorin e bankës kombëtare, gjyqtarët e Gjykatës Kushtetuese, etj.

PUSHTETI EKZEKUTIV

Pushteti ekzekutiv në vendin tonë i është dhënë **qeverisë** dhe **presidentit të shtetit.**

Qeveria është pushteti më i lartë ekzekutiv kolektiv në shtet. Ajo përbëhet nga **kryeministri** dhe **ministrat.** Kryeministri drejton qeverinë dhe e menaxhon atë. Ministrat janë individë që menaxhojnë një sektor të caktuar të shtetit, siç janë: arsimi dhe shkenca, shëndetësia, sporti, etj. Kuvendi zgjedh kryeministrin dhe ministrat, ndërsa ata nuk mund të jenë pjesë e Kuvendit.

Presidenti është pjesë e degës ekzekutive në vendin tonë. Presidenti zgjidhet në zgjedhje demokratike, me votim të fshehtë, çdo pesë vjet. Presidenti mund të ketë maksimumi dy mandate të njëpasnjëshme, domethënë të jetë në pushtet për dhjetë vjet të njëpasnjëshme. Për të kandiduar për president në shtetin tonë, dikush duhet të jetë të paktën dyzetvjeç, të ketë shtetësi maqedonase dhe të ketë jetuar në vend për të paktën dhjetë vjet nga pesëmbëdhjetë vitet e fundit.

Presidenti, përveç që përfaqëson shtetin, është edhe Komandanti Suprem i Ushtrisë. Presidenti duhet të nënshkruajë vendimet e Kuvendit që ato të jenë të vlefshme. Ai ka të drejtë të mos i nënshkruajë ato nëse i konsideron të pasakta për të mirën e shtetit. Megjithatë, nëse vendimet merren me shumicën e dy të tretave të numrit të anëtarëve të Kuvendit, atëherë, sipas Kushtetutës ai duhet t'i nënshkruajë ato.

PUSHTETI GJYQËSOR

Pushteti gjyqësor ushtrohet nga gjykatat në vendin tonë. Gjykatat janë të institucione të mëvetësishme dhe të pavarura. Në to drejtësia administrohet nga gjyqtarë që gjykojnë sipas Kushtetutës dhe ligjeve, si dhe marrëveshjeve ndërkombëtare të konfirmuara

Fjalor

kryeministër – kreu i qeverisë.

ministër – anëtar i qeverisë, që drejton një ministri.

avokati i popullit – person, funksioni i të cilit është të mbrojë të drejtat e qytetarëve kundër autoriteteve publike.

guvernator – udhëheqës i Bankës Kombëtare.

gjykatë – organ shtetëror i pavarur dhe autonom për administrimin e drejtësisë.

Ndërtesa e qeverisë

Vila Vodno është vendi ku punon presidenti gjatë mandatit të tij.

Punëtoria

Krijoni qeverinë tuaj. Gjatë orës së mësimit klasa juaj është qeveria. Zgjidhni kryeministrin, ministra, zëvendës. Është e dëshirueshme që të gjithë të kenë një vend në qeverinë tuaj.

A e dini se...

- gjyqtarët gjykohen gjithashtu? Këshilli Gjyqësor i Republikës së Maqedonisë së Veriut është ai që kontrollon punën e gjyqtarëve.

nga Kushtetuta. Qëllimet dhe funksionet themelore të gjyqësorit janë:

- zbatimi i paanshëm i ligjit, pavarësisht nga pozicioni dhe veçoria e palëve,
- mbrojtja, respektimi dhe promovimi i të drejtave dhe lirive të njeriut,
- sigurimi i barazisë, barabarësisë dhe mosdiskriminimit për çfarëdo baze,
- garantimi i sigurisë juridike bazuar në sundimin e ligjit.

Gjykata Kushtetuese

Hulumtoni

Hulumtoni dhe zbuloni sa dhe çfarë lloj ministrish ka në shtetin tonë. Cili është roli i tyre?

Mendoni dhe përgjigjuni

1. Pse mendoni se është e rëndësishme që qeveria të ndahet në tri pjesë të ndryshme?
2. Cila pjesë e qeverisë nxjerr ligje? Pse mendoni se ky rol është i rëndësishëm për qytetarët?
3. Cila pjesë e qeverisë mendoni se është më e afërta me njerëzit e zakonshëm? Pse?

Mbani mend

- Kushtetuta është një dokument i shkruar që numëroni ligjet me të cilat qeveriset dhe rregullohet shteti. Sipas pozicionit të shtetit tonë, pushteti shtetëror ndahet në legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësor.
- Roli kryesor i pushtetit legjislativ – kuvendit – është të nxjerrë ligje, rezoluta, deklarata, strategji etj.
- Pushteti ekzekutiv në shtetin tonë i është caktuar qeverisë dhe presidentit të shtetit.
- Pushteti gjyqësor ushtrohet nga gjykatat në shtetin tonë, ndërsa në to drejtësia administrohet nga gjyqtarët që gjykojnë sipas Kushtetutës dhe ligjeve, si dhe marrëveshjeve ndërkombëtare të konfirmuara nga Kushtetuta.

VIII.5. Sundimi i ligjit

LIGJET

Që njerëzit të jetonin në një shoqëri në prosperitet, ata futën rregulla sjelljeje. Rregullat nuk respektoheshin nga të gjithë anëtarët e shoqërisë, kështu që udhëheqësit duhej t'i bënin ato më specifike dhe më të qarta. Që këto rregulla të respektoheshin nga të gjithë qytetarët, ato u riemëruan dhe u ristrukturuan në **ligje**. Ligjet synojnë të rregullojnë saktësisht dhe konkretisht veprimet e njerëzve.

Kodi i Ur-Namuit, i cili datonrreth vitit 2050 p.e.s. është prova më e vjetër e ekzistencës së ligjeve të shkruara. Pas tij vjen Kodi i Eshunit nga rreth vitit 1930 p.e.s. dhe Kodi i Lipit-Ishtarit të Isinit nga viti 1870 p.e.s. Në këtë listë, megjithëse jo e para, më e rëndësishmja për shkencën është Kodi i Hamurabit, i krijuar rreth vitit 1750 p.e.s. u gdhendën 282 ligje në një shkëmb 2.5 metra, të vendosur në një vend publik në mënyrë që askush të mos thoshte se nuk i njihte ligjet. Edhe pse ekspertët besojnë se numri i njerëzve që mund t'i lexonin ishte i

Kodi i Ur-Namuit

Kodi i Lipitit rreth vitit 1870 p.e.s.

Fjalor

ekspeditiv – në kohën e duhur.

globalisht – për të gjithë botën.

Mësoni më shumë

Mbreti babilonas Hamurabi (rreth vitit 1810 p.e.s. – 1750 p.e.s.) besonte se ishte zgjedhur nga perënditë për t'i dhënë popullit të tij ligje. Në parathënien e kodit ai thotë:

"... Anu dhe Bel më kanë thirrur me emër, Hamurabi, princin e lartësuar, që i frikësohet Zotit, për të sjellë sundimin e drejtësisë në vend, për të shkatërruar të këqijtë dhe ata që bëjnë keq; në mënyrë që të fortët të mos i dëmtojnë të dobëtit; për të sunduar mbi njerëz si Shamash, për të sjellë dritë në vend, për të kontribuar në mirëqenien e njerëzimit..."

vogël, kjo është e provë mjaftueshme se shteti qeverisej nga ligjet, domethënë, qeverisej nga ligji.

Të gjitha këto kode burojnë nga Mesopotamia dhe përfaqësojnë përpjekjet e para të shkruara për rregullimin ligjor të jetës shoqërore. Mesopotamia konsiderohet "djepi i qytetërimit", sepse qytet-shtetet e para dhe kodet e para juridike u shfaqën atje.

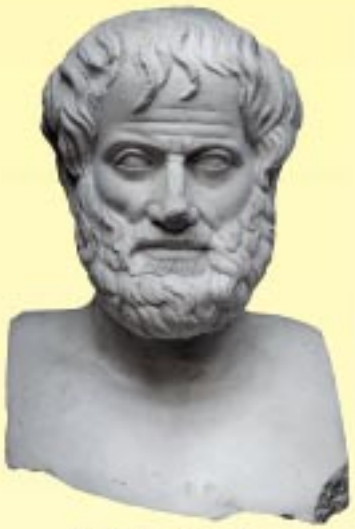
SHTETI JURIDIK

Shumë kohë më parë filozofi Aristotel tha: "Është më e përshtatshme që ligji të qeverisë shtetin sesa çdo qytetar tjetër." Me këtë ai nënkupton se nëpërmjet ligjit, domethënë nëpërmjet ligjeve – respektimit dhe respektimit të tyre, shteti do të qeveriset shumë më mirë nga njerëzit në pushtet. Qytetarët me siguri do të ndiheshin më të sigurt nëse do të dinin se drejtësia do të ishte e barabartë për të gjithë. Kjo do të kontribuonte në një zhvillim më të mirë dhe prosperitet të shtetit. Kështu, do të krijohej një **shtet juridik** në të cilin ligjet do të zbatoheshin në mënyrë të barabartë për të gjithë aktorët e shtetit.

ELEMENTET KYÇE PËR SUNDIMIN E LIGJIT

Që një shtet të quhet shtet ligjor, domethënë mund të themi se në të ka sundim ligji, para së gjithash duhet të ketë **barazi para ligjeve.**

Ligji në shtet duhet të jetë i barabartë për çdo qytetar, pavarësisht se cilës kategori i përket. Të gjithëve u kërkohet të mbajnë **përgjegjësi para ligjit**. Edhe pse kjo zakonisht i referohet qytetarëve të rritur, qytetarët e mitur gjithashtu kanë përgjegjësinë e tyre para ligjeve. Megjithatë, ata

Statuja e Aristotelit

Fjalor

sundimi i ligjit – shtet në të cilin mbizotëron sundimi i ligjit, domethënë, që vepron sipas Kushtetutës dhe ligjeve dhe që garanton mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të njeriut.

A e dini se...

... më 10 dhjetor të vitit 1948 në Paris, Asambleja e Përgjithshme e Kombeve të Bashkuara miratoi Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut? Deklarata u krijua në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore dhe shënon shprehjen e parë globale të të drejtave themelore të të gjitha qenieve njerëzore. Deklarata përbëhet nga 30 nene që përfshihen në traktatet ndërkombëtare pasuese, instrumentet rajonale të të drejtave të njeriut, kushtetutat dhe ligjet kombëtare. Në të përfshihen Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut, Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore dhe Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Civile dhe Politike dhe dy protokollet e saj opsionale. Prandaj 10 dhjetori festohet si Dita Ndërkombëtare e të Drejtave të Njeriut.

janë qenie njerëzore të vetëdijshme që së pari mësojnë të ndjekin rregullat, të dinë se cilat janë pasojat e mosrespektimit të këtyre rregullave. Më vonë rregullat zëvendësohen nga ligje që kanë pasoja më të rrepta për mosrespektimin e tyre.

Sistemi ligjor i shtetit duhet të jetë i **drejtë** dhe i **paanshëm**. Që ky element të përmbushet në një shtet, gjëja më e rëndësishme është që ai të zbatohet në gjyqësorin e atij shteti. Gjyqësori i drejtë dhe i paanshëm është domosdoshmëri për ruajtjen e sundimit të ligjit.

Është shumë e rëndësishme që sistemi ligjor, ligjet dhe ata që kujdesen për to që të jenë të **disponueshëm për të gjithë**. Nëse këto elemente zbatohen nga qeveria në një shtet, atëherë mund të thuhet se sundimi i ligjit mbizotëron në atë shtet.

Sot njerëzimi bën një hap përpara dhe mendon globalisht, kështu që janë krijuar konventa juridike ndërkombëtare që duhet të zbatohen për të gjithë qytetarët e planetit Tokë.

Justicia, simbol i të drejtës dhe ndershmërisë

Hulumtoni

– Hulumtoni, në grupe ose individualisht, më shumë rreth konventave ndërkombëtare mbi të drejtat e njeriut, ndërsa më pas i paraqiini pjesës tjetër të nxënësve në klasë.

– Të ndarë në katër grupe zgjidhni ose ndani duke zvarritur një nga elementet kryesore të sundimit të ligjit. Së pari diskutoni midis jush në grup pse elementi që keni zgjedhur ose tërhequr është i rëndësishëm, domethënë, çelësi i sundimit të ligjit.

Mendoni dhe përgjigjuni...

1. Ç'do të thotë "sundimi i ligjit"? Si do të dukej një vend nëse nuk do të kishte ligje?
2. A mendoni se ligjet duhet të zbatohen në mënyrë të barabartë për presidentin dhe për qytetarin e zakonshëm? Pse?

Mbani mend

- Ligjet synojnë të rregullojnë saktësisht dhe në mënyrë specifike veprimet e njerëzve.
- Duke respektuar ligjet, duke u udhëhequr prej tyre dhe duke qeverisur shtetin, qytetarët krijojnë një shtet ligjor.
- Elementet kryesore të sundimit të ligjit janë barazia para ligjit, llogaridhënia para ligjit, sistemi ligjor i drejtë dhe i paanshëm dhe qasja në drejtësi.

VIII.6. Parimet e qeverisjes së mirë

Për të arritur një shtet ligjor në të cilin mbizotëron sundimi i ligjit, gjëja më e rëndësishme është që qytetarët të zgjedhin një qeverisje të mirë që do të zbatojë ligjet në shtet.

Qeverisja e mirë do të ishte ajo që do të përmbushte parimet e qeverisjes së mirë. Dhe ato janë: **llogaridhënia, transparenca, përgjegjësia** dhe **paanshmëria**.

LLOGARIDHËNIA

Dhënia e një raporti mbi punën e bërë nga qeveria elektoratit quhet llogaridhënie. Llogaridhënia është shumë e rëndësishme sepse u lejon qytetarëve të shohin se shteti a lëviz në drejtimin e duhur.

Kur kryetari i klasës suaj ka një takim me parlamentin e nxënësve, ju prisni të informoheni për atë që u diskutua në atë takim, a u diskutua ndonjë problem në shkollë, a u morën ndonjë vendim, etj. Ju prisni që kryetari juaj të raportojë mbi punën e bërë para parlamentit të nxënësve.

TRANSPARENCA

Në një shoqëri të drejtë demokratike, llogaridhënia për atë që është bërë theksohet në formën e dokumenteve që duhet të jenë të qarta dhe të dukshme për publikun. Një raportim i tillë publik mbi atë që është bërë nga qeveria quhet transparencë në qeverisje. Me ndihmën e teknologjisë së sotme, zbatimi i transparencës është mjaft i lehtë.

Fjalor

individ – person i vetëm që është pjesë e shoqërisë.

paanshmëri – marrja e vendimeve të drejta pa mbajtur anë.

korrupsion – nyshfet, kur dikush përdor pushtetin ose pozitën e për të marrë para ose përfitime të tjera në një mënyrë të padrejtë.

përfitim – lloj fitimi ose avantazhi.

sjellje devijante – sjellje e padëshirueshme, e papërshtatshme.

A e dini se...

... në vitin 2008 në Gjeorgji u ndërtua një ndërtesë për Ministrinë e Punëve të Brendshme që ka mure qelqi? Kjo ndërtesë është bërë simbol i llogaridhënies dhe transparencës së punëve qeveritare. Muret e qelqit simbolizojnë që puna e qeverisë duhet të jetë e dukshme dhe e hapur për të gjithë qytetarët, pa sekrete dhe vendime të fshehura. Kjo ide arkitekturore tregon se si transparenca mund të përfaqësohet vizualisht dhe inkurajon qeverisjen pa korrupsion dhe abuzim me pushtetin.

Parlamenti i nxënësve i organizuar mirë ka një plan pune për vitin shkollor aktual. Ai e publikon atë në një tabelë njoftimesh. Raportet nga mbledhjet postohen gjithashtu në tabelën e njoftimeve. Atëherë mund të themi se parlamenti i nxënësve punon në mënyrë transparente.

PËRGJEGJËSIA

Secili duhet të jetë përgjegjës përveprimet e tij. Në një shoqëri demokratike, të gjithë duhet të jenë të vetëdijshëm se përgjegjësia për atë shtet është e të gjithëve ne. Qeveria është përgjegjëse për mënyrën se si e qeveris vendin. Duke respektuar llogaridhënien dhe transparencën në qeverisjen e saj, qeveria tregon se është e gatshme të marrë përgjegjësi për vendimet që merr.

Nëse ka llogaridhënie dhe transparencë në punën e parlamentit tuaj të nxënësve, atëherë ai merr përgjegjësi për punën e tij. Nëse jo, atëherë duhet të merrni seriozisht në konsideratë se për kë do të votonit vitin e ardhshëm ose nëse duhet të merren masa demokratike për të ndryshuar kryetarin në vitin shkollor aktual.

PAANSHMËRIA

Një nga problemet kryesore me të cilat përballet një shoqëri demokratike është se vendimet e pushtetit mbeten të paanshme ndaj dikujt ose diçkaje. Megjithatë, pushteti përbëhet nga individë, persona që kanë nevoja dhe dëshira që lidhen me ta ose me të dashurit e tyre. Vendimet që merren nga pushteti mund të ndikojnë në jetën e tyre. Pushteti i vërtetë demokratik është ai që merr vendime të paanshme që do t'i sjellin dobi të gjithë shoqërisë.

Megjithatë, nëse pushteti ndikon në mënyrë të paragjykuar në marrjen e vendimeve, ligjeve dhe gjykimeve, në mënyrë që dikush i afërt me të të përfitojë prej saj, atëherë kemi fenomenin e **nepotizmit** në shoqëri. Nepotizmi është një fenomen devijant në shoqëri.

Korrupsioni e shkatërron sundimin e ligjit

KORRUPSIONI

Një tjetër fenomen i tillë i padëshirueshëm në shoqëri është korrupsioni. Korrupsioni është dhënia e diçkaje dikujt në mënyrë që të fitoni diçka që nuk iu takon. Korrupsioni është një nga fenomenet më të dëmshme në një qeverisje demokratike. Shembujt më të zakonshëm të korrupsionit në shoqëritë demokratike janë

A e dini se...

... në vitin 2003 Kombet e Bashkuara shpallën 9 dhjetorin si Ditën Ndërkombëtare Kundër Korrupsionit? Qëllimi i kësaj dite është të rrisë ndërgjegjësimin për pasojat e dëmshme të korrupsionit dhe të inkurajojë përpjekjet për ta parandaluar dhe luftuar atë. Në këtë ditë në shumë vende mbahen aktivitete dhe fushata për të edukuar dhe promovuar transparencën dhe llogaridhënien në shoqëri.

(9 DHJETORI DITA NDËRKOMBËTARE PËR PUNË KUNDËR KORRUPSIONIT)

A e dini se...

... në Indi ekziston një kartëmonedhë 0 (zero) rupi, e cila është menduar për t'u dhënë zyrtarëve të korruptuar? Kjo kartëmonedhë 0 rupi është pjesë e një fushate kundër korrupsionit që filloi në vitin 2007. Qytetarët i përdorin këto kartëmonedha si protestë simbolike kur zyrtarët kërkojnë ryshfet. Në vend të parave të vërteta, ata marrin një mesazh se njerëzit janë të vetëdijshëm për të drejtat e tyre dhe nuk e pranojnë korrupsionin.

Kartëmonedhë zero rupi

ato ku, për të mirat materiale, d.m.th. dhënien e **ryshfeteve**, qeveria merr vendime që janë në kundërshtim me sundimin e ligjit. Kjo do të thotë: merren ligje dhe vendime që nuk janë në interes të shumicës së qytetarëve, ata që duhet të burgosen lirohen, etj.

Të gjithë qytetarët kanë përgjegjësi që të luftojnë kundër fenomeneve devijante në një shoqëri demokratike. Siç tha Martin Luter King: "Heshtja e njerëzve të mirë është më e rrezikshme se brutaliteti i njerëzve të këqij." Prandaj, nuk duhet të heshtim kur përballemi me situata të tilla të padëshirueshme, por duhet t'i raportojmë ato tek institucionet kompetente që janë përgjegjëse për trajtimin e këtyre fenomeneve.

Martin Luter King, luftëtar për të drejtat e njeriut

Mendoni dhe përgjigjuni...

1. A mendoni se parlamenti i nxënësve punon në mënyrë të përgjegjshme dhe transparente?
2. Çdo të bënit nëse do të ndodheshit në një situatë ku dikush ju kërkonte ryshfet?
3. Çdo të bënit nëse do të vinit re një rast nepotizmi në shkollën tuaj?

Mbani mend

- Qeverisja e mirë do të ishte ajo që do të përmbushte parimet e qeverisjes së mirë: llogaridhënie, transparencë, përgjegjësi, paanshmëri.
- Llogaridhënia është raportimi mbi punën e bërë nga pushteti tek elektorati.
- Transparenca është raportimi publik mbi punën e bërë nga ana e pushtetit. Kur pushteti është i përgjegjshëm dhe transparent, themi se është përgjegjës dhe i paanshëm.
- Korrupsioni dhe nepotizmi janë të këqija për shoqërinë dhe shtetin juridik.

KONTROLLONI SA KENI MËSUAR

VIII.1. Demokracia dhe rendi demokratik

1. Tregoni disa arsye pse njerëzit bashkoheshin në komunitete.
2. Ç'është shoqëria?
3. Ç'do të thotë demokraci?
4. Ç'është rendi shoqëror?
5. Ilustroni me një shembull si dukej demokracia athinase.
6. Krahasoni monarkinë dhe demokracinë.
7. A është e drejtë që dikush të përjashtohet nga votimi? Pse?
8. Si ndryshon demokracia moderne nga demokracia athinase?
9. Sugjeroni një mënyrë që nxënësit të marrin pjesë në vendimmarrje në shkollë.
10. Shpjegoni me fjalët tuaja pse demokracia konsiderohet sistemi më i mirë i qeverisjes sot.

VIII.2. Llojet e demokracisë

1. Cilat janë dy llojet themelore të demokracisë?
2. Shpjegoni ç'është demokracia e drejtpërdrejtë.
3. Kush është i përfshirë në marrjen e vendimeve të nevojshme për të qeverisur një shtet në një demokraci të drejtpërdrejtë?
4. Jepni një shembull të demokracisë së drejtpërdrejtë nga jeta e përditshme.
5. Shpjegoni ç'është demokracia përfaqësuese.
6. Çfarë zgjedhin votuesit përmes demokracisë përfaqësuese?
7. Si ndahet demokracia përfaqësuese?
8. Krahasoni demokracinë presidenciale dhe atë parlamentare.
9. Pse mendoni se demokracia e drejtpërdrejtë është e vështirë për t'u zbatuar në vendet e mëdha?
10. Ç'është referendumi?
11. Si e përfaqëson vullnetin tuaj kryetari i zgjedhur i klasës?

VIII.3. Zgjedhjet demokratike

1. Cila është vegla themelore në një sistem demokratik?
2. Ç'do të thotë të jesh qytetar i rritur?
3. Cili është ndryshimi më i rëndësishëm midis të miturve dhe qytetarëve të rritur në një shoqëri demokratike?
4. Shpjegoni pse qytetarët e rritur kanë të drejtë vote.
5. Çfarë zgjidhet në zgjedhjet lokale dhe kombëtare?
6. Përshkruani se si duket votimi në zgjedhje.
7. Pse është e rëndësishme që të gjithë qytetarët të marrin pjesë në zgjedhje?
8. Vlerësoni ndikimin e votës së një qytetari.
9. Imagjinoni sikur jeni kandidat për kryetar të klasës. Si do t'i bindnit shokët e klasës të votojnë për ju?

10. A mund të jenë të gjithë të rriturit kandidatë në zgjedhje?
11. Shpjegoni ç'do të thotë zgjedhja demokratike.

VIII.4. Ndarja e pushteteve

1. Cilat janë tre pushtetet në shtet?
2. Ç'është Kushtetuta?
3. Si ndahet pushteti në vendin shtetin sipas Kushtetutës?
4. Përshkruani punën e Kuvendit.
5. Nga kush përbëhet Qeveria? Cili është qëllimi i saj?
6. Kush i zgjedh Kryeministrin dhe ministrat?
7. Shpjegoni rolin e Presidentit.
8. Cili është funksioni i gjykatave?
9. Krahasoni punën e Kryeministrit dhe Presidentit.
10. Pse është e rëndësishme të ndahen pushtetet?

VIII.5. Sundimi i ligjit

1. Cili është qëllimi i ligjeve?
2. Për kë dhe si zbatohen ligjet në një shtet ligjor?
3. Numëroni disa kode të lashta ligjore.
4. Ç'do të thotë sundimi i ligjit?
5. Cilat janë elementet kryesore të sundimit të ligjit?
6. Shpjegoni pse ligji duhet të zbatohet për të gjithë.
7. Krahasoni rregullat e shkollës me ligjet shtetërore.
8. Si ndihen qytetarët kur e dinë se ligji zbatohet për të gjithë në mënyrë të barabartë?
9. Vlerësoni se a është e drejtë që dikush të ketë "më shumë" të drejta se një tjetër.
10. Pse është e rëndësishme pavarësia e gjyqësorit?
11. Si mund t'i respektoni ju, si nxënës, rregullat dhe të kontribuoni në drejtësi?

VIII.6. Parimet e qeverisjes së mirë

1. Cilat janë parimet kryesore të qeverisjes së mirë?
2. Shpjegoni ç'do të thotë "llogaridhënie" në kontekstin e parlamentit të nxënësve.
3. Pse është e rëndësishme të zbatohet transparenca përmes publikimit publik të dokumenteve dhe raporteve?
4. Ç'tregon pushteti kur vepron në mënyrë të përgjegjshme dhe transparente?
5. Shpjegoni lidhjen midis llogaridhënies dhe besimit të qytetarëve në pushtet.
6. Dalloni midis nepotizmit dhe korrupsionit përmes shembujve specifikë.
7. "Heshtja e njerëzve të mirë është më e rrezikshme se brutaliteti i njerëzve të këqij." Ç'nënkupton Martin Luter King me këtë deklaratë?
8. Ç'do t'i ndodhte një shoqërie nëse do të kishte mungesë transparence dhe llogaridhënieje në pushtet?
9. Ç'nënkupton kur themi se pushteti duhet të jetë përgjegjëse përveprimet e saj?
10. Jepni një shembull specifik nga jeta e përditshme ku keni vënë re transparencë ose mungesë të saj.
11. Pse është e rëndësishme që nxënësit të përfshihen në zbulimin dhe parandalimin e fenomeneve devijante si nepotizmi dhe korrupsioni?

FJALOR I FJALËVE TË REJA DHE MË PAK TË NJOHURA

agora – shesh në qytetet e lashta greke, një vend qendror për t'u mbledhur njerëzit.

agrume – fruta me lëkurë dhe shije të thartë, si portokalle, limona, mandarina dhe citronë.

afreskë – pamje e vizatuar në suva të freskët dhe të lagësht në mur ose tavan.

akropol – pjesë e fortifikuar e qyteteve, zakonisht e ndërtuar në një breg ose kodër. Ato ishin fortesa mbrojtëse, por edhe qendra administrative dhe fetare të qyteteve. Një shembull i një akropoli të tillë është Kalaja në Shkup.

akt – procedurë, vepër.

akuadukt – tubacion uji i ndërtuar si urë mbi të cilin uji çohej në qytete.

aleatë

alfabet – shkronjë në të cilën ka shenjë për një tingull.

ambiente akomodimi – hotele, apartamente, kampe, vila, hostele dhe ambiente të tjera në të cilat qëndrojnë turistët gjatë vizitës në një vend.

areopag – këshill i njerëzve të vjetër dhe të mençur në Athinë, i cili merrte vendime të rëndësishme.

aristokraci – sundimi i fisnikëve.

aristokratë – njerëz të pasur dhe me ndikim që mbanin pozicionet më të larta në shoqëri.

atlas – koleksion hartash gjeografike ose të llojeve të tjera.

Avokat i popullit – person funksioni i të cilit është të mbrojë të drejtat e qytetarëve kundër autoriteteve publike.

balsamim – procedurë me të cilën trupi i një personi të vdekur lyhej me vajra të veçantë për të parandaluar dekompozimin.

barbarë – popuj dhe fise që nuk flisnin greqisht ose latinisht ose kishin një kulturë të ndryshme nga greke dhe romake.

bosht – vijë e drejtë imagjinare rreth së cilës rrotullohet një trup.

Bregu i Azurit – bregdeti mesdhetar i Francës juglindore deri në kufirin italian.

bust – skulpturë që tregon vetëm kokën, qafën dhe gjoksin.

busull – pajisje me gjilpërë magnetike që përdorej për të përcaktuar anët e botës, e përdorur për orientim në hapësirë.

buzuki – instrument muzikor grek i ngjashëm me mandolinën, me qafë të gjatë dhe tela metalikë.

citadelë – fortesë, vendstrehim.

çarshi – rrjet rrugësh tregtare që nga koha e Perandorisë Osmane, si treg me shumë dyqane të vogla.

deltë – grykë shumë e degëzuar e një lumi.

demokraci – qeveri në të cilën të gjithë qytetarët marrin pjesë në marrjen e vendimeve.

demokraci – sundim nga populli.

demos – njerëz të thjeshtë, d.m.th. qytetarë që nuk kishin shumë pushtet ose pasuri.

dendësi e popullsisë – sa njerëz jetojnë në një sipërfaqe prej një kilometri katror.

deputet – përfaqësues, d.m.th. anëtar i kuvendit, i zgjedhur në zgjedhjet parlamentare.

destinacion – qëllimi i një udhëtimi, një vend ku doni të arrini.

dete margjinale – dete përgjatë bregdetit të një kontinenti, si pjesë e një deti ose oqeani më të madh.

diadosë – gjeneralë dhe bashkëpunëtorë të Aleksandrit të Madh që sunduan pjesë të shtetit të tij pas vdekjes së tij.

diasporë – popull që është zhvendosur jashtë vendit, por ende ndihet pjesë e vendit të tyre.

dinasti – seri sundimtarësh nga e njëjta familje që sundojnë njëri pas tjetrit; brenda një dinastie, pushteti kalohet me trashëgimi, zakonisht nga babai te djali ose te një i afërm tjetër i ngushtë.

dinasti – sundim nga e njëjta familje, ku pushteti kalohet nga babai te djali.

drahmë – masë peshe greke, rreth 4.5 gramë; ky ishte edhe emri i monedhës së argjendtë me të njëjtën peshë.

ekliptik – rrugaëe dukshme e Diellit në sferën qiellore.

ekspeditë ushtarake – sipërmarrje ushtarake në të cilën një ushtri dërgohet në territor të huaj, me qëllim që të hulumtojnë, pushtojë ose mbështesë disa

ekspeditiv – në kohën e duhur.

eksploatim – të përdor diçka që ekziston (xehe, naftë, dru, etj.) me qëllim që të përftohet diçka e dobishme (energji, produkt, etj.).

ekuator – vijë rrethore imagjinare që kalon në një distancë të barabartë nga polet e Tokës dhe e ndan atë në dy hemisfera.

ekuator – vijë rrethore imagjinare që ndan Tokën në dy hemisfera.

ekuidistancë – ndryshim i lartësisë midis izohipsave.

elektorat – të gjithë votuesit e marrë si një tërësi.

elipsoid – trup gjeometrik që krijohet duke rrotulluar një elipsë rreth boshtit të vet, që i ngjan një sfere në të cilën të gjitha kryqëzimet me planet janë elipsa.

eneolitik – emër tjetër për epokën e bakrit.

energji diellore – energjia e prodhuar duke përdorur rrezatimin diellor.

epope – histori e gjatë poetike për heronj të mëdhenj, ngjarje të rëndësishme ose incidente mitike; zakonisht e shkruar në vargje dhe tregon për vepra të guximshme, luftëra ose udhëtime.

esnafë – shoqata zejtarësh dhe tregtarësh që punonin në të njëjtën tregti dhe ndihmonin njëri-tjetrin.

evolucion – zhvillimi dhe ndryshimi gradual dhe i ngadaltë i organizmave të gjallë nga brezi në brez.

falangë – formacion ushtarak i këmbësorisë maqedonase, ku ushtarët qëndronin në rreshta me shtiza të gjata.

faraon – emri (titulli) i mbretërve të Egjiptit.

faunë – jetë shtazore.

fisebarbare – popuj jashtë Romës, që flisnin gjuhë të panjohura dhe jetonin ndryshe, shpesh të konsideruar "të egër" nga romakët.

florë – jetë bimore.

flotë – grup i organizuar anijesh që lundrojnë së bashku.

galaktikë – grup yjesh prej qindra miliardë yjesh.

gerusia – këshill pleqsh që qeveriste qytetin e Spartës.

gips – mineral i butë i bardhë ose gri që ngurtësohet në kontakt me ujin.

glob gjeografik – model i globit rrotullues.

global – për të gjithë botën.

Griniç – vendbanim afër Londrës, ku ndodhet Observatori Mbretëror për Kërkime Astronomike.

gur gëlqeror – lloj guri që përdorej gjerësisht në ndërtim.

guvernator – drejtues i një banke kombëtare.

gjatësi – distanca këndore e çdo pike në lidhje me meridianin e Griniçit.

gjerësi – distancë këndore e çdo pike në lidhje me ekuatorin.

gji – pjesë e detit që shtrihet më thellë në kontinent.

gjykatë – organ shtetëror i pavarur dhe autonom për administrimin e drejtësisë.

halorë – pemë me gjelbërim të përjetshëm (pishë, bredh, selvi, etj.).

hartë fizike – hartë e përgjithshme në shkallë të mesme ose me përmasë të vogël, për të përfaqësuar zona shumë të mëdha të Tokës (vende, kontinente ose të gjithë botën).

hartë gjeografike – vizatim i sipërfaqes së Tokës, i pjesëve të saj individuale, kontinenteve ose vendeve.

hartë topografike – hartë për përfaqësim të pasur dhe të saktë të zonave më të mëdha të Tokës (komunave dhe rajoneve më të vogla të shteteve).

helenizëm – bashkimi i kulturës së Maqedonisë dhe Greqisë me kulturën e vendeve lindore të pushtuara nga Aleksandri.

helotë – skllevër në Spartë që punonin tokën dhe nuk kishin të drejta.

hemisferë – gjysmëtop.

hetajre – miq të ngushtë dhe bashkëpunëtorë të mbretërve maqedonas.

hieroglife – shkrim egjiptian me shenja piktoriale.

individ – person i vetëm që është pjesë e shoqërisë.

ingerencë – fuqi për të vendosur dhe vepruar.

insula – ndërtesa të larta me shumë apartamente, në të cilat jetonin njerëz më të varfër në Romën e lashtë.

izohipsë – vijë që lidh vendet me të njëjtën lartësi mbidetare në harta gjeografike.

kaldërm – rrugë ose rrugicë e vjetër e bërë me gurë të vegjël, të vendosur krah për krah, e zakonshme në qytetet e lashta mesdhetare dhe ballkanike.

kalendar lunar (hënor) – kalendar në të cilin gjatësia e muajve varet nga muajt hënorë.

kalendar solar (diellor) – kalendar në të cilin gjatësia e muajve varet nga pozita e diellit në lidhje me yjet.

kamejë – lloj gdhendjeje në gur, mineral ose guaskën e lakuar, me një imazh të spikatur, zakonisht një portret ose një skenë me figura.

kanton – njësi territoriale autonome brenda Zvicrës.

kantone zvicerane – territore të ndara që përbëjnë Zvicrën, janë gjithsej 26.

kavsi – lloj i veçantë kapeleje që vishej nga maqedonasit e lashtë.

këshilltar komune – anëtar i një këshilli komune me të drejtë vote.

klerik – zyrtar tempulli, i cili përfaqësonte një lidhje midis njerëzve dhe perëndive dhe për këtë arsye kishte ndikim të madh.

kohë botërore – kohë lokale e meridianit të Griniçit.

koloni – vendbanime të reja të themeluara nga popujt e lashtë (si grekët) në vende të tjera.

kolonizim – procesi me të cilin një popull lëviz dhe krijon vendbanime të reja jashtë atdheut të tyre.

koloseum – amfiteatër i lashtë romak ku mbaheshin lojëra gladiatorësh, gara dhe shfaqje para mijëra spektatorëve.

konsuj – magjistratë më të rëndësishëm në kohën e Republikës; dy zgjidheshin çdo vit.

kontinental – i vendosur më thellë në brendësi të një kontinenti, në tokë.

koordinata – një nga elementet për përcaktimin e pozicionit të një pike në një plan ose në hapësirë.

korrupsion – ryshfet; kur dikush përdor pushtetin ose pozitën për të marrë para ose përfitime të tjera në një mënyrë të padrejtë.

kotë – pikë lartësie e shënuar në hartë me një numër.

krater – enë e madhe e përdorur për përzierjen e verës me ujë.

kruçer – udhëtim me anije turistike.

kryeministër – kryetar (kreu) i qeverisë.

kryetar komune – presidenti i një komune ose qyteti.

kufi i datës – vija në anën e kundërt të meridianit të Griniçit, ku ndryshon data.

kult – nderim i një hyjnie përmes kryerjes së ritualeve të caktuara.

kulturë arkeologjike – grup objektesh, ndërtesash dhe mënyrash jetese të ngjashme që arkeologët i gjejnë në një vend të caktuar. Njerëzit që lanë këto gjurmë ndanin zakone, teknologji dhe mënyra jetese.

kuneiform – sistem shkrimi me karaktere në formë pyke, i përdorur në Mesopotami

Kushtetutë – ligji themelor i një shteti.

lagunë – liqen bregdetar i vogël dhe i cekët.

latifunde – prona të mëdha toke të kultivuara nga skllevër dhe qiramarrës të lirë.

legjendë – histori për disa ngjarje ose njerëz të largët, ekzistenca e të cilëve nuk vërtetohet nga burime historike të besueshme.

legjendë (në hartë) – listë shenjash dhe shpjegimi i tyre.

legjion – grup i madh ushtarësh në ushtrinë romake.

lembos – anije e shpejtë luftarake ilire.

liburnë – lloj anijeje e lehtë dhe e shpejtë, e përdorur më vonë nga romakët.

liderë – njerëz që udhëheqin grupin.

Liqeni karstik – liqen natyror i formuar kur uji mblidhet në depresione të krijuara nga shpërbërja e shkëmbinjve.

lokalitet – vend ku janë gjetur mbetje materiale nga e kaluara dhe ku kryhen gërmime arkeologjike.

magjistratë – nëpunës civilë në Romë të zgjedhur nga Kuvendi Popullor.

maki – pyll i ulët me shkurre të dendura dhe të forta, që rritet në zona bregdetare të ngrohta dhe të thata përgjatë Detit Mesdhe.

mandatar – person i autorizuar për të formuar qeveri.

matriarkat – shoqëri në të cilën gratë, veçanërisht nënat, luanin një rol të madh.

mbretëri – vend i sunduar nga një sundimtar i vetëm – mbret ose mbretëreshë.

mbretëri helenistike – quhen mbretëritë që u krijuan me rënien e perandorisë së Aleksandrit.

Mediteran – Mesdheu, vendet që kufizohen me Detin Mesdhe.

mercenarë – ushtarë që luftojnë në ushtrinë e një tjetri për pagesë.

meridianë – vija rrethore imagjinare që kryqëzojnë paralelet dhe lidhin dy polet e Tokës.

ministër – anëtar i qeverisë, i cili drejton një ministri.

Mit – histori që flet për perëndi dhe heronj.

monarki – sundim i një personi, një monarku (mbreti, perandor, faraon, shah, sulltan, etj.).

mondene – vend i bukur, modern dhe luksoz ku shkojnë njerëz të pasur dhe të njohur.

mumi – trupi i një personi të vdekur, i trajtuar me mjete për të ruajtur trupin.

mumifikim – proces i ruajtjes së trupit pas vdekjes, në mënyrë që të mbetet i pranishëm – siç bënin egjiptianët.

myshk – mbulesë bimore e gjelbër që rritet në sipërfaqe të lagura.

neolitik – emër tjetër për epokën e re të gurit.

nënrajon – ndarja e një rajoni në pjesë më të vogla

ngushticë – sipërfaqe e ngushtë uji që lidh dy sipërfaqe më të mëdha uji.

nimfa – krijesa nga mitologjia greke, vajza të bukura të reja të lidhura me elementet e natyrës.

oktodrahmi – monedhë e madhe argjendi me vlerë tetë drahmi athinase.

oligarki – qeveri në të cilën një numër i vogël njerëzish (zakonisht më të pasurit, më të fuqishmit ose më me ndikim) kanë të gjithë pushtetin në vend.

orbitë – rrugë përgjatë së cilës lëvizin trupat qiellorë ose anijet kozmike artificiale.

orë lokale – koha në një vend; çdo vend në sipërfaqen e Tokës ka kohën e vet lokale.

orientim – përcaktimi i vendpozitës së një pike të caktuar.

paanshmëri – marrja e vendimeve që janë të drejta për shoqërinë, pa hezitim nëse ato do të ishin të dëmshme për ju ose të dashurit tuaj.

paleolit – emër tjetër për epokën e vjetër të gurit.

panteon – koleksioni i të gjithë perëndive në një fe ose mitologji.

paralele – rrathë imagjinarë në glob, paralel me ekuatorin.

parlament – kuvend.

parti – grup njerëzish të bashkuar nga një interes ose qëllim i përbashkët.

patriarkat – shoqëri në të cilën burrat, veçanërisht baballarët, luanin një rol udhëheqës.

patrikë – anëtarë të aristokracisë së lashtë romake; në një kohë, ata kontrollonin të gjitha funksionet politike dhe fetare në Republikë.

patrikë – qytetarë të pasur dhe të fuqishëm në Romën e lashtë, të cilët kishin të drejta të rëndësishme politike.

peltast – ushtar i armatosur lehtë që mbante një mburojë të vogël prej druri të quajtur "pelta".

perioeci – njerëz të lirë në Spartë që nuk ishin qytetarë; të angazhuar në tregti dhe zanate.

periudhë helenistike – koha që pasoi fushatën e Aleksandrit – nga vdekja e tij deri në pushtimin romak të Egjiptit.

përfitim – lloj fitimi ose avantazhi.

plan – hartë në shkallë të gjerë, për përfaqësimin e detajuar të zonave të vogla (qyteteve) të Tokës.

plebejë – njerëz të zakonshëm në Romë që nuk kishin shumë të drejta, por me kalimin e kohës fituan ndikim politik.

polis – qytet-shtet.

portret – përfaqësim artistik i një personi, zakonisht në fytyrë ose në pjesën e sipërme të trupit

president – kreu i shtetit i zgjedhur në zgjedhje demokratike.

principatë – lloj qeverisjeje në Romë ku perandori (principes) sundonte si "i pari midis të barabartëve", por shteti ende kishte organe të Republikës.

princips – titull i përdorur nga Perandori August dhe që nënkuptonte "qytetar i parë" ose "njeriu i parë në shtet".

pristis – anije e madhe me disa rreshta vozitësish.

provincë – njësi territoriale e krijuar në vendin e një shteti të pushtuar; Provincat qeveriseshin nga guvernatorë të dërguar nga Roma.

qeveri – pushtet që qeveris, sundon shtetin.

qytetar – banor, qytetar i një vendi.

qytetërim – bashkësi e zhvilluar njerëzore, me arritje të rëndësishme në fushën e shkencës, kulturës dhe artit.

qytet-shtet – vend i vogël i formuar rreth qendrës së një qyteti.

referendum – votë e të gjithë votuesve për të zgjidhur një çështje veçanërisht të rëndësishme.

reforma – ndryshime ose përmirësime të zbatuara në një vend për ta bërë atë më të drejtë dhe më të organizuar.

religjion – fe, besimi i një personi në një ose më shumë perëndi; një sistem besimesh dhe ritualesh për nderimin e perëndive.

revolucion i tokës – lëvizje e tokës rreth diellit.

rivierë – zonë bregdetare.

ryshfet – para ose dhurata të dhëna fshehurazi dhe ilegalisht, që dikush të bëjë diçka në favor të dikujt tjetër që nuk është e ndershme.

rrathë – unazë koncentrike në sipërfaqen e një trungu peme të prerë.

rritje natyrore – rritje ose ulje numerike e popullsisë si rezultat i ndryshimit midis të porsalindurve dhe vdekjeve në bazë vjetore. Rritja mund të jetë pozitive, negative dhe stagnante.

rrjetë hartografike – rrjetë paralelesh dhe meridianësh ose sistem koordinativ gjeografik.

rrotullim i tokës – sjellje, rrotullimi i tokës rreth boshtit të saj.

Sahara – shkretëtira më e madhe në botë, e vendosur në Afrikën Veriore, e njohur për klimën e saj të nxehtë, dunat e rërës dhe shumë pak jetë bimore.

saris – shtizë e gjatë e përdorur nga ushtarët në falangën maqedonase.

sarkofag – kuti guri e dekoruar në të cilën vendoseshin trupat e njerëzve të rëndësishëm pas vdekjes.

senat – organi më i fuqishëm në Romë i përbërë nga ish-magjistratë dhe njerëzit më të pasur në shtet.

situlë – enë metalike në formën e një kove.

sjellje devijuese – sjellje e padëshirueshme, e parregullt.

skuadron liburnian – grup anijesh luftarake (të tipit liburnian) që lëvizin dhe sulmonin së bashku.

spartiatë – qytetarë të vërtetë të Spartës, ushtarë të pasur dhe të guximshëm që kishin më shumë të drejta.

stadi – masë gjatësie e lashtë greke, e barabartë me rreth 160 metra.

statujë – figurë e madhe e bërë prej guri, metali, druri ose materiali tjetër, që përshkruan një person, kafshë ose objekt.

sundim – qeveri në të cilën mbreti kishte pushtet absolut dhe konsiderohej sundimtar.

sundim i ligjit – shtet në të cilin mbizotëron sundimi i ligjit, d.m.th., i cili funksionon sipas Kushtetutës dhe ligjeve dhe që garanton mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të njeriut.

shkallë – numër që tregon sa herë zvogëlohen dimensionet e një harte në krahasim me dimensionet në natyrë.

shkallë grafike – përfaqësim i shkallës së një vije duke përdorur shkallë.

shkallë numerike – përfaqësim i shkallës me numra, për shembull: 1 : 100.000.

shpirt – forcë imagjinare, e padukshme, mbinatyrore.

shtet – bashkësi shoqërore e organizuar njerëzish që jetojnë në një territor të caktuar, në të cilin ka organe qeveritare, ligje dhe ushtri.

shtet i pavarur – shtet anëtar i Kombeve të Bashkuara.

tempull – ndërtesë e veçantë në të cilën një ose më shumë perëndi nderohen me rite të ndryshme.

tetradrahmë – monedhë argjendi me vlerë katër drahme athinase.

të liruarit – ish-skllevër që u liruan nga zotërinjtë e tyre.

totem – paraardhës, themeluesi i një klani ose fisi; shtyllë që përshkruan një paraardhës ose mbrojtës

triremë – anije e shpejtë antike me tre rreshta rremash.

triumf – hyrje e njohur e fituesit në Romë me paradë, muzikë dhe festë popullore.

tutor – mësues ose tutor, zakonisht privat, që mësonte fëmijët.

udhëtim – regjistrim i një ngjarjeje ose vendi i bërë gjatë një udhëtimi.

varg malor – grup malesh të lidhura që janë të rregulluara krah për krah dhe shtrihen si zinxhir përgjatë një zone të caktuar.

veto – e drejta e një individi ose shteti për të parandaluar miratimin e një përfundimi ose vendimi.

zenit – kur dielli është më i larti në qiell mbi një pikë.

zigurate – tempuj me shkallë në Mesopotami, të ndërtuar si kulla të larta për nder të perëndive.

zonë e orës – 24 breza në Tokë me një drejtim meridian të zgjatjes, ku çdo brez mbulon 15 gradë gjatësi gjeografike dhe të gjitha vendet brenda brezit kanë të njëjtën zonë kohore.

zonë kohore – kohë në secilën prej njëzet e katër zonave kohore në tokë.